

سانچہ

سلیم خان گیمی

سانچہ

سلیم خان گیمی

سلیم خان گیمی

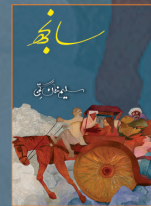

Saleem Khan Gimmi

گھنے رکھاں نال بھریا ہو یا پنجاب، موجاں تے چھلاں مار دے ہوئے دریاواں والا پنجاب، سر ہوں دے پھلاں تے سورج وچ لٹکدے سنہرے ستیاں والا پنجاب..... ڈھور ڈنگر چرانڈے، حقے دی واری لیندے، واڈھیاں کردے، ڈھول دی تھاپ تے بھنگڑا پاؤندے تے بہرہ واقصہ سناکے دلاں وچ جھرنٹ پیدا کردے سوہنے گھر وواں دا پنجاب..... ڈڈھ رڑکدیاں، کھوتوں پانی بھردیاں، ڈھولگی دی واج تے تپے، ماسیے گاؤندیاں تے کرن من ورحدے بینہ وچ پینگھاں جھونڈیاں ٹیاراں دا پنجاب۔

سلیم خان گیمی ہوراں دے قلم نے صرف پنجاب دے سپن دی مورت ای نہیں دکھائی سکوں اوتھوں دے میلیاں ٹھیلیاں دا ذکر وی بڑی مہارت نال کیتا اے۔ گھر وواں دیاں کشتیاں تے کڑیاں باڑیاں دیاں ونگاں چڑھان دے شوق نوں وی چا بلدستی نال پیش کیتا اے۔

گلریز ہاشم گیمی

سلائیخ
سلائیخ
Sulaikh
bookmakers

ISBN: 978-969-7863-15-0

لکھاری دیاں ہور کتاباں

پنجابی:

ناول	:	سانجھ/رت تے ریتا
کہانیاں	:	لہودی خوشبو/تردے پیر
سیرت	:	چن عربوں چڑھیا
سفر نامے	:	دیس پردیس/سیاچن دی چھاویں

اردو:

علاقائی ادب:	:	کشمیر ادب و ثقافت/بلوچی ادب/بلوچ ثقافت
سیرت	:	اللہ کا محبوب جرنیل
سفر نامہ	:	گوری دھرتی کالے لوگ
ناول	:	کمانڈر و کہانی
بال ادب	:	منش نو براویلی/برفانی انسان/مشن گولڈ ٹاور

سانجھ

سانجھ ..... ناول ..... سلیم خان گیمی

عبداللہ جی نے نوید حفیظ پریس، لاہور، توں چھپوا کے
سُلایکھ، مدینہ ٹاور، فیروز پور روڈ، لاہور، توں ٹوری۔

دو جی وار : 2020ء
چھپائی آہر : شگفتہ گیمی لوڈھی
ٹائٹل آہر : افضل ساحر
گرافکس : عادل وحید
تعداد : 500
مُل : 400 روپے

SANJH

(Punjabi Novel by Saleem Khan Gimmi)

Copyright @ 2020 - 2nd Edition

Printed by:

Naveed Hafeez Press, Lahore.

Price:

Pakistan: Rs. 400.00

Abroad: US\$ 10.00, Euro: 9.00, Poundsterling 8.00

Title Painting: Satish Gujral

ISBN: 978-969-7863-15-0

Sulaikh
bookmakers
printing · publishing · editing
67 2nd Floor Madina Tower 224, Ferozpur Road Lahore
+ 92 300 44 30 626 sulaikh@gmail.com

سانجھ

سلیم خان گیمی

چڑھاوا

میرے ویڑھے دے مہکدے پھل
وردہ ہاشم، عبداللہ ہاشم خان تے حمنہ ہاشم
دے ناں جیہڑے اپنے نانے دے پیار، محبت، علم دوستی
تے سانجھ دے پنڈھنوں جاری رکھن گے..... ان شاء اللہ

لاہ ہنیرا جھل بُرے دا چانن لا عقل دا

(میاں محمد بخش)

سنگھ کاؤ دے ڈھڈ وچ بلم ماردا ہو یا پشلا نیوندرا مکندا اے تے نوں بھانجی پاندا اے۔

پر میلیے نرے پھٹ پھٹا ای نہیں ہوندے تے نہ ڈانگ سوٹے دا ای ناں اے اتھے کبڈیاں دے چھے وی وجدے نیں۔ گھول ہوندے نیں۔ گھوڑ دوڑ ہوندی اے۔ ککے پھنڈے جانڈے نیں۔ بھنگڑے پینڈے نیں۔ شاہ سکندر ورگے میلیاں تے سوانیاں تڑکے تڑکے لمیاں ہیکاں نال گاؤندیاں آؤندیاں نیں۔ سلام بھردیاں نیں تے ہتھ چک کے دُعاواں تے منٹاں منگدیاں نیں۔ کوئی پُت منگدی اے۔ کوئی دُدھ منگدی اے۔ کواریاں اپنے ویراں تے بھابیاں دی حیاتی دی دعا منگدیاں نیں تے جانڈی واری میلیے توں پُڑیاں۔ ونگاں تے تویت دھاگے خرید کے لے جانڈیاں نیں۔ قوالی ہوندی اے۔ بھنگاں دے ملنگی رگڑے لگدے نیں۔ رات نوں کجھری دا مجرا ہوندا اے تے اقبال دی دسی ہوئی تقدیر اُم دے اُلٹ اتھے طاؤس در باب اوّل تے شمشیر وسنا آخر ہوندا اے۔

اپنے ناول وچ گئی ہوراں شمشیر وسناں آخر والی ایس گل نوں بڑی کامیابی نال نبھایا اے۔ لڑائیاں دونہ دلاں وچ ای ہوندیاں نیں تے اک ول وی عام طور تے زیادتی ہوندی اے جس نوں ناول نگار بنددا اے تے ایس طرحاں اپنے ہیروئی تھان پدھری کردا اے۔ پر ایس ناول وچ انج نہیں ہوندا۔ مصنف ہیرو ول کنہ تے کھاندا اے پر جیہناں نال اوہدے معاملے پینڈے نیں۔ اوہناں دے مونہاں تے کالکھ لپن دی نہیں کردا۔ ایسے کر کے سانوں کرپا سنگھ نال نفرت نہیں ہوندی بھاویں اوہ کاؤ دے ڈھڈ وچ بلم کھوب دیندا اے تے لام تے گیاں جدوں بربادے جنگلاں وچ دوواں دا فیروا کرنا ہو جاندا اے تے کرپا سنگھ کاؤ دے پہلاں وار کردیاں ہویاں جانوں مر جاندا اے۔ کاؤ دے بچ رہن دی خوشی تے ہوندی اے پر کرپے دی موت دا افسوس وی ہوندا اے۔ شاہ سکندر دے میلیے تے کرپا سنگھ مجرا کردی بجلی نوں چک کے لے وگدا اے تے کاؤ وول کے اک نوں پھڑو کردا اے تے دو جی نوں پڑ وچ پرتا کے لے آؤندا اے۔ اتھے وی پنڈاں دے حساب نال کرپے نے مرداں والا کم کیتا سی تے ایہناں ویلیاں وچ بانہواں والے اپنیاں بانہواں دا مان ایسے طرحاں دسن دی کر دے نیں۔ اگوں رب جیہنوں دے چٹی دے میلیے تے پینا سانس کرپا سنگھ نال اپنی یاری دا ملل پاندا ہو یا ایس بپار وچ دوواں بانہواں دی راس روڑھ لیندا اے تے بھاویں

ایس ناول بارے

ریڈیو پاکستان دے پنجابی پروگراماں نال دلچسپی رکھن والے گئی ہوراں دے پنجاب تے پنجابی نال پیار توں چنگی طرحاں واقف نیں۔ پیار آکھدے نیں کہ گجھا نہیں رہندا تے اظہار دے نت نوں جتن کردا رہندا اے۔ ”سانجھ“ گئی ہوراں دے ایسے پیار دا اک سبھا اظہار اے تے اُردو رسم الخط وچ ایہہ پہلا ناول اے جس دیاں رگاں وچ پنجاب دا خون سرکدا جا پدا اے۔ ناول دیاں پہلاں سطرھاں ای پڑھن والے نوں شہراں توں دُور دی پینڈو وٹوں وچ لے جانڈیاں نیں جتھے اے صنعتی انقلاب توں پہلاں وی رہتل لکھی آؤندی اے۔ تے مراد خاں اپنی حویلی وچ مجھے تے بیٹھا دُھپ سیک رہیا اے۔ تے ہولی ہولی حقے دے سوٹے مار رہیا اے دو مجھاں تے اک گھوڑی اک پاسے پٹھے کھا رہیاں نیں۔ ”مراد خاں نے کمبل دی بگل ماری ہوئی اے۔ اوہدیاں چنگیاڑیاں ورگیاں اکھاں وچ سوچ اے تے (ایسے کر کے) تیر ورگیاں مچھاں تیکھیاں ہون دی تھان ڈھیہ پٹیاں جا پدیاں نیں۔“ اوہ چھ دن بعد آون والے شاہ سکندر دے میلیے بارے سوچ رہیا اے۔ میلہ جیہڑا دیہاتی زندگی دا اک ضروری حصہ اے تے جیہڑا آپوں تے سال دا کارا کر کے تڑ جاندا اے پر ستکار یا پھکار پنڈ دیاں وڈیریاں لئی چھڈ جاندا اے کیوں جے اوہو ای ایہناں میلیاں دے موہری ہوندے نیں تے سارا چنگ مند اوہناں دی جھولی پینا ہوندا اے۔

ناول دا پہلا حصہ ایہناں میلیاں مشاہدیاں نال تعلق رکھدا اے جیہناں وچ کدے بوٹے خاں اوگرے دے لیانیاں دیاں ڈانگاں تے کھونڈ اپنیاں بانہواں تے جھلدا ۱۱ اخیر سنو کھ سنگھ نوں پڑ وچ ای سٹ لیندا اے۔ بھاویں آپوں پھاسے لگ جاندا اے تے کدھرے کرپا

اوس دھکے نال لڑائی لین دی کیتی سی۔ پر جیہناں سجناں دے نیوندرے مُکانے ہون اوہناں ویلے وی آپ ای کڈھنے ہوندے نیں تے ایسے کر کے قاڈونوں ستکارن دے باوجود وینے دیاں بانہواں دے کڑک جان دی خوش نہیں ہوندی۔

ایس طرحاں مخالفان نوں گندیاں کردیاں پر اوہناں تے گند نہ سُدیاں ہوئیاں گئی ہوئیں اپنے ہیرو نال پڑھن والے دی دلچسپی پیدا کر جانداں تے ناول دا پہلا حصہ ختم ہو جاندا اے جیہڑا سارے ناول دی جان اے۔

دو جاحصہ موت دی آواز توں تُردا اے جیہڑی کرپاسنگھ نے قاڈونوں سانجھی وجدی اے۔ کرپاسنگھ ایس آواز نوں کماں وچ مار کے لام تے ٹر گیا تے کسے میلے وچ مرداں وانگوں سُنن دی تھاں برما دے اک گنام مورچے وچ سُنن تے مجبور ہو گیا۔ قاڈو نے ایس آواز نوں سُن کے ہنگارا بھریا تے ڈھڈ وچ وجی بلیم، سرتے و سیاں ڈانگاں تے برما دے جنگلاں وچ دے موت پپار وی اوس کولوں زندگی دی راس نہ کھوہ سکے۔ زندگی نے اوہدا ہمیشہ کچھ پُوریا۔ کیوں جے زندگی تے موت پالنبہار دے ہتھ اے۔

لاما سُنن دے نال ای قاڈو دی زندگی دا اک ہور باب مک جاندا اے۔ اوہ ناواں کٹوا کے پینڈ پینچ جاندا اے تے ناول دا تیجا حصہ شروع ہو جاندا اے۔ جس دا تعلق مُلک دی ونڈ نال اے۔ ایہہ اوہ ویلا سی جس وچ سانجھی وٹوں والے پنڈاں نوں رب نے سبھ توں زیادہ آزماش وچ پایا تے کوئی کوئی مائی دالال نتریا۔ میں شہراں داناں نہیں لیا۔ ایس کر کے جے شہراں دی آبادی وچ سانجھی جڑ کوئی نہیں ہوندی۔ تے لوک بے لحاظی کر جان تاں وی اچرج نہیں۔ پر پنڈاں دیاں سانجھاں تے صدیاں توں تُریاں آؤندیاں سن تے جیہڑی ہوا ایڈیاں پکیاں جڑاں والے زکھاں نوں وی اُکھیڑ دے اوہ کڈی ظالم ہوا ہو سکدی اے تے جیہڑے رُکھ ایس وچ وی قائم رہے اوہ کڈے پکے ہو سکدے نیں؟ ایس وگنی وچ اپنی تھاں تے کھلوتے رہن والیاں وچوں اک قاڈو وی سی، جس دی ڈانگ کرپے تے اُٹھی کہ پینے سانس تے اپنے پنڈ دی لاج واسطے اُٹھدی رہی تے اخیر تے وی کل تائیں دیاں والی تے اج پردیسن ہوندی پنڈ دی دھی پریتو دی عزت بچاندیاں ای نہیں اپنے پنڈ دی عزت تے حرف آؤندیاں تک کے اوس اوہ قول پورا کیتا جیہڑا تائے

مرا دھاں نے ہر نام سنگھ نال کیتا سی۔ تے ایس قول توں جان قربان کردتی۔

ناول قول دی ایس پالنا تے آکے ختم ہو جاندا اے۔ باہری دلینز تے مائی روٹی تے اندرلی تے صُغی نوں بیٹھیاں تے ہر نام سنگھ تے اوہدی دھی نوں دیسوں بدلیں ہونیاں ویکھ کے ایس ناول نوں ٹریچڑی کہن تے جی کردا اے تے اوہناں نال ہوئی وی ٹریچڑی اے پر قاڈو دے ایہہ بول ناول دی دکھانتا نوں ختم کر جانداں تے ”لے چاچا تیری دھی تیرے کول آگئی آ۔ سانوں ہُن اجازت دے“۔ اوہدیاں لٹاں بھاویں ڈکوڈو لے کھا رہیاں سن تے سریر کب رہیا سی پر اوس دے دل وچ کوئی کنہی نہیں سی سگوں کسے ہتھ پائے، اوکھے کم نوں کر لین دی ہول سی تے ٹریچڑی کم دے ادھ وچ رہ جان داناں اے۔ ایس سبھ نہیں سکدے جے قاڈو زندہ رہندا تے ہور کپھڑی تھوڑ پوری کردا۔ ناول دے ہیرو دا جنم اپنی ماں واسطے نہیں ہوندا۔ اوہ رنڈی کیوں نہ ہووے تے نہ اپنی تیویں واسطے ہوندا اے اوہ سجر ویاہی کیوں نہ ہووے تے میرا خیال اے کہ ہیرو دی موت وی ناول نوں ٹریچڑی نہیں بنا جاندی جے اوہ موت کویلے دی نہ ہووے تے قاڈونوں ایس توں چنگا مرن ویلا نہیں سی مل سکدا۔ ایسے کر کے مصنف دی ایس گل نال مینوں اتفاق نہیں کہ ایہہ ناول ٹریچڑی اے۔ ایہہ وکھری گل اے کہ ایس نوں کامیڈی وی نہیں آکھیا جاسکدا۔

میریاں گلاں قاڈو دوالے بھونڈیاں رہیاں نیں۔ ایس کر کے نہیں جے ناول وچ کرن سُنن والی گل کوئی نہیں سی ایس کر کے جے تعارف کران والے دا حق وی ہوندا اے تے میں سمجھنا فرض وی اے کہ اوہ کسے دا تعارف کراندیاں ہوئیاں اوس دی شخصیت دے کسے نکھیڑویں تے من بھاوانے پہلو نوں اگے کرے۔ دیباچہ لکھن والے وچ تے تنقید کرن والے وچ اک بنیادی فرق ہوندا اے۔ اک دا کم سونے نوں کھٹالی وچ پا کے اوہدا عیب ثواب ویکھنا ہوندا اے تے دو جے دا تعلق اوس دی سوجھ نال ہوندا اے اک صرف ہوندا اے تے اک سُندرا۔ ایسے کر کے ایس سونے وچدی ملاوٹ ول اشارہ کرنا میرا کم نہیں۔ اُنج وی میں پھلاں نوں عطاراں دی اکھ نال نہیں بلبل دی اکھ نال ویکھن دا عادی آں۔

شرف کنبہاہی

وکھاؤندا ای اے سگوں پنڈاں دی روایت نوں وی مکھ رکھدی اے، کیوں جے لکھاری ناول وچ پنجاب واسیاں دی غیرت نوں مرن نہیں دیندا۔ سلیم خان گمی دا اج توں ادھی صدی پہلاں لکھیا جان والا ایہہ ناول اج دے عہد تے وی پورا اُتردا اے کیوں جے مٹی دی واشناکدی بدلی نہیں جاسکدی تے نہ ای لہو دی خشبو۔

میںوں یاد پیندا اے کہ جدوں میں دسویں دے امتحاناں توں وپلھی ہوئی تے والد ہوراں نے میںوں تے میری والدہ ہوراں نوں سکروو آن دی دعوت دتی پئی چند دیہاڑے پھر رُجاؤ۔ اسیں دوویں لہورتوں پنڈی تے پنڈی توں جہاز راہیں سکروو اپڑ گئے۔ سوہنا پہاڑی مقام، ٹھنڈیاں ہواواں تے شیشے درگے پانیاں دیاں جھیلاں۔ اسیں اوٹھے 22 اپریل توں 28 اپریل 1981ء تک رہے تے واپس آؤن لکیاں والد ہوراں نے میںوں تاکید کیتی پئی لہور پنچ کے سکروو دے ایس اک ہفتے دا سفر نامہ ضرور لکھنا اے۔ تے فیر میں اوہ سفر نامہ لکھیا تے اوہ رسالہ ”مختریت“ وچ چھپیا۔

سلیم خان گمی ہوراں دی شخصیت پیار، ہمدردی تے تعاون دی رُدی پھر دی مورت سی۔ یونیورسٹی دے زمانے وچ اک واری میں ریڈیو سٹیشن لہور گئی۔ میرے نال کجھ جماعتی تے ساڈے معتبر تے دانشور استاد جناب اسلم رانا مرحوم دی سن۔ والد صاحب نوں میرے آؤن دا پتا چلیا تے آپ اٹھ کے اپنے آفس دا دروازہ کھولیا۔ ڈاکٹر اسلم رانا بہت متاثر ہوئے تے کہن لگے۔ ”دھیاں نوں انج ای پروٹوکول (عزت افزائی) دینا چاہیدا اے، کیوں جے ایہہ ساڈے نبی دی سنت اے۔“

سلیم خان گمی ہوریں ہمیش چھوٹیاں نوں لکھن دی ترغیب تے بلا شیری دیندے۔ میںوں یقین اے پئی سلیم خان گمی ہوراں دے لکھے ہوئے اکھر تے اوہناں دے بیان کیتے ہوئے وچار ر ہندی دنیا تائیں اوہناں دے ہوں دی گواہی دیندے رہن گے۔
ان شاء اللہ۔

پروفیسر گلریز ہاشم گمی

صدر شعبہ پنجابی، گورنمنٹ پوسٹ گریجویٹ

کالج برائے خواتین، سٹیلائیٹ ٹاؤن

گوجرانوالہ۔ پاکستان

کجھ ایس کتاب بارے

سلیم خان گمی ہوراں دا ناول ”سانجھ“ دیس پنجاب دی کہانی اے جیہڑی پنجابیاں لئی لکھی گئی سی۔ لکھاری اوس پنجاب دی کہانی سناوندے نیں جیہدے وچ سوہنیاں مورتاں ورتے ورتے کھلریاں تے ٹردیاں پھر دیاں نظریں آؤندیاں نیں۔

پنڈاں دے واسی تے پاندی فجرے ویلے اپنے اپنے سفران تے نکلدے نیں تے شاموں پہلاں گھراں دے جیاں وچ بیٹھے اپنے پنہد دے قبے سناوندے نظریں آندے نیں۔ وارث شاہ نے سوہنا رنگ بھریا اے:

چوڑی چوہکدی نال جے رُے پاندھی، پتیاں دُڈھ دے وچ مدھانیاں نیں

ہوئی صبح صادق جدوں آن روشن، تدوں لالیاں آن چچلنیاں نیں

گھنے رکھاں نال بھریا ہو یا پنجاب، موجاں تے چھلاں مار دے ہوئے دریاواں والا پنجاب، سرہوں دے پھلاں تے سورج وچ لٹکدے سنہرے سٹیاں والا پنجاب..... ڈھور ڈنگر چراندے، حقے دی واری لیندے، واڈھیاں کردے، ڈھول دی تھاپ تے بھنگڑا پاؤندے تے ہیر دا قصہ سنا کے دلاں وچ جھرنات پیدا کردے سوہنے گھروواں دا پنجاب..... دُڈھ رُکدیاں، کھوہ توں پانی بھر دیاں، ڈھولکی دی واج تے ٹپے، ماہیے گاؤندیاں تے کن من و رھدے مین وچ پینگھاں جھونڈیاں ٹیاراں دا پنجاب۔

سلیم خان گمی ہوراں دے قلم نے صرف پنجاب دے سہن دی مورت ای نہیں وکھائی سگوں اوتھوں دے میلیاں ٹھیلیاں دا ذکر وی بڑی مہارت نال کیتا اے۔ گھروواں دیاں کشتیاں تے کڑیاں بالڑیاں دیاں ونگاں چڑھان دے شوق نوں وی چابکدستی نال پیش کیتا اے۔

ناول ”سانجھ“ سانجھ پیار دی کہانی اے، جیہڑی ہیرو دی دلیری تے جرأت تے

میلے مشاہدے

(1)

مراد خاں اپنی حویلی وچ مجھے اُتے بیٹھا دُھپ سیک رہیا سی تے ہولی ہولی جھے دے سُوٹے مار رہیا سی۔ دو جھان تے اک گھوڑی بڑی پریت نال وند تے چٹھے کھا رہیا سی۔ شروع مگھڑ دیاں وناں پر اُنج دی سریر ٹھنڈ مند اے تے سورج دیاں رشاں دی مٹھی مٹھی گرمی نال جھنّے دا خون سُرن لگ پیندا اے۔ مراد خاں نے کبل دی بکل ماری ہوئی سی۔ سرتے گھٹ کے صافہ بھیا ہویا سی تے پیر لٹھے دے تہمت وچ لکائے ہوئے سن۔ اوہدیاں چنگیاڑیاں ورگیاں اکھاں وچ سوچ سی تے تیر ورگیاں چھان ترکھیاں ہون دی تھاں کجھ ڈھٹھیاں ہویاں سن۔ فرید پور دا خاں صاحب مراد خاں چھ دن بعد آؤن والے شاہ سکندر دے میلے بارے سوچ وچار کر رہیا سی۔ جے میلہ چنگا ہو گیا تے فرید پور دے پٹھاناں تے سکھاں دی گڈی چڑھ جائے گی تے جے ذرا پھنگا رہیا تے نال دے پٹھاناں سکھاں تے جٹاں دے بڈ مسخریاں کرن گے۔ شاہ سکندر دے میلے دی کامیابی پنڈ دی آدر بھا وچ وادھے دا موجب سی۔

اک دم گھوڑی نے ٹیٹنا ماریا تے کن کھڑے کر لئے۔ مراد خاں نے دھون اُتاناہہ چک کے گھوڑی ول ویکھیا۔ گھوڑی نے پٹھے چھڈ کے اپنی تھوئی اُتاناہہ چک لئی سی تے کن حویلی دی کندھ دے اُتوں دی منڈیاں دیاں اوزاں تے لائے ہوئے سن۔ فیہ مراد خاں نے کندھوں پار پیلیاں وچ دوجی گھوڑی دے ہٹکن دی آواز سنی۔ ایس آواز وچ غصہ سی۔

مراد خان مجھے توں اُٹھیا۔ کبل سنبھالیا تے حویلی دے وڈے سارے بوسے ول ودھیا۔ جدوں اوس بوہا کھول کے باہر کھیتراں ول دھیان ماریا تے کیہ ویکھدا اے سردار

ہر نام سنگھ گھوڑی تے سوار اے تے پنڈ دے نکلے نکلے منڈے اک پاسے ہو کے کھلوتے نیں تے کھپ پا رہے نیں۔ سردار ہر نام سنگھ گھوڑی نوں اڈی لاند اے۔ راساں کھچدا اتے دھو کے ماردا اے پر گھوڑی نے اڑی بھئی ہوئی اے۔ اوہ اگلے پوڑ تے دھون اُتاناہہ چکدی اے ہتندی اے فیہ پچھلے گھراں تے کھلو جاندى اے۔ پنڈ دے نکلے نکلے منڈے ایہہ تماشہ ویکھدے نیں۔ پٹھاناں دے منڈے گھوڑی نوں ہلا شیری دیندے نیں۔ تے سکھ کا کے سردار ہر نام سنگھ نوں شاباشی دے رہے نیں۔ پٹھاناں دے منڈیاں دا موہری فوجی رستم خاں دا پُتر شیوے اے تے سکھ منڈیاں دا سرگردہ چرن سنگھ دا منڈا رُوپا اے۔

مراد خاں کجھ چرتے ایہہ نظارہ ویہندار رہیا۔ تے فیہ چھیتی چھیتی پیر پٹھا کھیتر ول ٹر پیا۔ جد اوہ کول چُجاتے منڈیاں نے دہل رولا پادتا۔

گھوڑی وی غصّے وچ سی تے سردار ہر نام سنگھ وی غصّے وچ سن۔ اوہدی پگڑی ہلونیوں نال ڈھلی ہوئی سی تے کچھ کیس گل وچ آڈ گے سن۔ اوہدا سارا جھنّے وچ بھج گیا سی۔

”ہر نام سیہاں! نہ مار گھوڑی نوں۔ کھلو جا۔“ مراد خاں نے زور نال کہیا۔

ہر نام سنگھ نے اکھ چک کے مراد خاں ول ویکھیا۔ اوہدیاں اکھاں لال سُرخ سن۔

”تھلے اُتر آ۔ گھوڑی بڑی اڑ بھ اے۔“ مراد خاں نے سمجھاندیاں ہویاں کہیا۔

”میں وی گھٹ اڑ بھ نہیں۔“ ہر نام سنگھ دی آواز وچ غصّہ سی۔

”اوہ تے ٹھیک اے پر توں پٹھاں آجا۔ ایہنوں میں ٹھیک کرنا۔“

ہر نام سنگھ پٹھاں اُتر آیا تے مراد خاں تہ بند کس کے گھوڑی تے بہہ گیا۔

”چل بھاگاں والیئے۔“ کہہ کے مراد خاں نے اڈی لائی۔ گھوڑی بالکل نہ بہکی۔

”مراد خاں! ایہہ بڑی کم ذات گھوڑی آ۔“ ہر نام سنگھ نے مڑھکا پونجھدیاں تے

پگ بھدیاں آکھیا۔

”ہنّے ویکھ لینے آں۔ ہر نام“ سیہاں ایہہ کم ذات اے یا ایس کم ذات آں۔“

منڈے جیہڑے چُپ ہو گئے سن کھڑ کھڑ ہسن لگ پئے۔

مراد خاں نے شیوے کولوں دا تری لئی۔ سریر کٹھا مُٹھا کیتا۔ گوڈے گھوڑی دے اگلے

ہوواں وچ سٹے راساں کھچیاں تے دھڑکا ماریا۔

گھوڑی گربلا کے حویلی ول نٹھی تے پھان منڈیاں نے رولا پا دتا۔ ہُن تیک پنڈ دے بندے تے بڈھیاں وی پنڈ دیاں کندھاں کوٹھیاں اُتے آ کھلوتے سن۔ منڈیاں دے رولے گولے وچ اوہ وی شامل ہو گئے۔

گھوڑی تیز ٹھدی حویلی وچ آ کھلوتی۔ تھوڑے چر پچھوں سردار ہر نام سنگھ تے منڈے وی حویلی وچ آ گئے۔ مراد خاں نے گھوڑی پرھے کندھ نال نٹھی تے داتری شیوں نوں دے کے بولیا۔

”شتو نگر یو! جے تئیں رولا نہ پاندے تے گھوڑی نے ضد نہیں سی کرنی جاؤ دفع ہو جاؤ۔ تے لکراں نالوں گوند لاه کے تیر تے گلایاں بناؤندے پھر و۔“ منڈیاں نے مراد خاں دے غصے توں ڈر کے کھسکن دی کیتی۔

”مراد خاں! مینوں ایہہ گھوڑی نہیں چاہیدی۔ توں میرے نال وٹاندا کر لے اپنی گھوڑی مینوں دے دے تے ایہہ توں لے لے۔“ ہر نام سنگھ نے تجویز پیش کیتی۔

”ہر نام سیہاں! میری گھوڑی نالوں تیری گھوڑی چنگی اے، بلوچی گھوڑیاں ذرا غصے والیاں ہونیاں نیں تے نالے اے تیک ایہدے تے میراٹی وی نہیں بیٹھا۔“

”میراٹی توں بٹھاؤندا پھیریں۔ بس توں مینوں اپنے والی گھوڑی دے دے۔ ہور کچھ نہیں تے اصل تے ہے نا۔“

”میں اپنے والی گھوڑی اپنے توں دکھ نہیں کرنا چاہندا، انج کرنے آں پئی توں اپنے والی گھوڑی قاؤونوں دے دے تے اوہی ٹیر توں لے لے۔“ مراد خاں نے تجویز پیش کیتی۔

”گل تے تیری ٹھیک اے مراد خاں پر میری گھوڑی بہتے مل دی اے۔“ ہر نام سنگھ بولیا۔

”بہتے مل دی اے تے قاؤونال کچھ پیسے تینوں دے دے گا۔“

”پر قاؤومن جائے گا!“ ہر نام سنگھ نوں شک سی پئی قاؤونہیں مئے گا۔

”کیوں نہیں مئے گا۔ اک تے ساڈے یار دا پتر اے تے دوجے اوہ میرا نوکر اے۔“ مراد خاں نے بڑے دان تران نال آکھیا۔

”یار دا پتر ہون والی گل تے ٹھیک اے پر اوہ اپنے آپ نوں تیرا نوکر گٹ ای سمجھدا اے۔“ ہر نام سنگھ نے بالکل سچی گل کیتی۔

”میں کدوں اوہنوں اپنا نوکر سمجھنا واں۔ میں تے اوسنوں اپنا پتر سمجھنا واں۔ کھائے پیئے موج اڈائے۔ دھی صُئی دا بھرا کوئی نہیں ہیگا۔ اللہ میاں نے اوس نوں شینہہ ورگا جوان بھرا دے دتا اے۔ بوٹے خاں ساری زمین مقدمیاں تے وچ وٹ کے لا گیا تے قاؤ وچارا بے ملکھاتے بے زینا ہو گیا جے اج بوٹے خاں دی بھونیں ہندی تے قاؤ وچ میری نوکری نہ کردا۔ میرا شریک ہوندا!“

”گل تیرے والی بالکل ٹھیک اے پر اک طرحاں سوچیا جائے تے بوٹے خاں نے بالکل ٹھیک کیتا۔“

”اوہ کس طرح؟“ مراد خاں نے پچھیا۔

”قاؤ و دے پیو نے پنڈ دی آن چکھے سنتو کھ سنگھ نوں قتل کیتا تے اوہدے اُتے مقدمہ بنیا۔ مقدمہ جتن واسطے اوس نے زمین و پچی زمین نہ وچھدا تے قتل دا مقدمہ کیوں لڑ دا؟“

”پر فائدہ کیہ ہویا۔ زمین وی وک گئی تے مقدمہ وی ہر گیا۔ عمر قید دی سزا ہوئی تے جیل وچ ای مر گیا۔“ مراد خاں دے لہجے وچ دکھ تے افسوس سی۔

”یار مراد خاں۔ بوٹے خاں لوہے ورگا پکا بندہ سی۔ جتھے کھلو گیا بس کھلو گیا۔ جیہدا ساتھ دتا پورا دتا۔ جیہنوں یار کہیا اوہدے واسطے اپنی جان وی داء تے لا دتی۔ جدوں وساکھی تے لڑائی ہوئی سی تے سنتو کھ سنگھ بوٹے خاں دے ہتھوں قتل ہو یا سی۔ اودوں میں توں رکھا تیلی۔ چرن سنگھ جتھے خاں تے دوجے دل چھڈ بیٹھے سن۔ پر اوہ کلا جوان اوگرے دے لبانیاں دیاں ڈانگاں تے کھونڈا اپنیاں بانہواں تے جھلدا رہیا تے اخیر اوس سنتو کھ سنگھ نوں پڑ وچ ای سٹ لیا تے باقی لبانے دوڑ گئے۔“

”ہر نام سیہاں۔ چھڈ ایہناں گلاں نوں۔ ایہہ دکھ دیاں گلاں نیں۔ بوٹے خاں ورگے پتر ماواں کدے کدائیں حمدیاں نیں تے بوٹے ورگے دل والے بندے ہاری ساری نہیں ملدے۔“

”یار مراد خاں۔ بوٹے خاں دے گنڈھ کول کھلوتے گلاں پئے کر دے سن بوٹے خاں دے ذکر نے اوہناں نوں اوتھوں بٹن تے مجبور کر دتا۔ اوہ دوویں چُپ چپتے سوچدے ہوئے اپنے جوانی دے دن یاد کر دے مئے تے آ بیٹھے۔ اوہناں محسوس کیتا کہ اوہ اک دم بڈھے ہو گئے نیں۔“

”یار مراد خاں۔ بوٹے خاں دے گنڈھ کول کھلوتے گلاں پئے کر دے سن بوٹے خاں دے ذکر نے اوہناں نوں اوتھوں بٹن تے مجبور کر دتا۔ اوہ دوویں چُپ چپتے سوچدے ہوئے اپنے جوانی دے دن یاد کر دے مئے تے آ بیٹھے۔ اوہناں محسوس کیتا کہ اوہ اک دم بڈھے ہو گئے نیں۔“

”یار مراد خاں۔ بوٹے خاں دے گنڈھ کول کھلوتے گلاں پئے کر دے سن بوٹے خاں دے ذکر نے اوہناں نوں اوتھوں بٹن تے مجبور کر دتا۔ اوہ دوویں چُپ چپتے سوچدے ہوئے اپنے جوانی دے دن یاد کر دے مئے تے آ بیٹھے۔ اوہناں محسوس کیتا کہ اوہ اک دم بڈھے ہو گئے نیں۔“

”یار مراد خاں۔ بوٹے خاں دے گنڈھ کول کھلوتے گلاں پئے کر دے سن بوٹے خاں دے ذکر نے اوہناں نوں اوتھوں بٹن تے مجبور کر دتا۔ اوہ دوویں چُپ چپتے سوچدے ہوئے اپنے جوانی دے دن یاد کر دے مئے تے آ بیٹھے۔ اوہناں محسوس کیتا کہ اوہ اک دم بڈھے ہو گئے نیں۔“

کچھ چرچ رہن پچھوں ہر نام سنگھ بولیا۔

”شاہ سکندر دے میلے دیاں تیریاں دا کیہ حال اے۔“

”میںوں کیہ پتا؟ تینوں پتا ہونا چاہیدا اے ہر نام سیہاں۔“ مراد خاں نے سنگھ ول

انج ویکھیا جیویں اوس نوں ہر نام سنگھ دا سوال سن کے ڈکھ ہو یا ہوئے۔

”میرے ذمے آٹے دال دی اگراہی سی۔ میں اوہ اگراہ کے خانقاہ تے پہنچا دتے نیں۔“

”بالن دا کیہ حال اے؟“

”بالن بہت، بھادیں پندرہ مچ ملن۔ لکڑی نہیں ملن لگی۔ ملنگ عیش نال اک سیکن گے۔“

آنا، دال تے بالن ہو گیا۔ تھلے وچھوں لئی کیہ ہووے گا۔ اخیر میلہ ویکھن والیاں

تے ملنگاں نے کا سے تے سونا بہنا وی اے؟“

دوگڈے کیسر دے تے دوگڈے چھوئی دے کھٹے ہو گئے نیں۔ ائی ماچھی پندراں

پھوڑھیاں تے صفایا بنا چکا اے میرے خیال وچ ایہہ کجھ بہت اے۔“

”ہاں ٹھیک اے۔“ مراد خاں نے تسلی نال کہیا۔

”تساں جیہو اکم اپنے ذمے لیا سی اوہدا کیہ بنیا اے؟“ ہر نام سنگھ نے کارگزاری پچھی۔

”امر تر توں قوالاں دیاں تن ٹولیاں آرہیاں نیں رحیم آباد دے بھنڈ ہون گے۔“

بگنی بیٹے دے ناچے وی آن گے۔ جھیکرے دے راس دھاریے وی آرہے نیں۔“

”تے کوئی نچن گون والی؟“ ہر نام سنگھ نے مسکرا کے پچھیا۔

”پٹھان کوٹ دی بجلی نوں سد اگھلایا اے۔ امید اے آ جاوے گی۔“

”مراد خاں زندہ باد۔“ ہر نام سنگھ نے نعرہ ماریا تے مراد خاں نوں تھاپی دتی۔

”ہر نام سیہاں! یار کجھ حیا کر۔ ہُن تے اسیں بڑھے ہو گئے آں۔ کنجریاں دے

گون سُنن دی عمر لنگھ گئی اے۔“ مراد خاں نے ہس دیاں ہو یاں کہیا۔

”خاں صاحب! حالی کنجریاں دے ناچ ویکھن تے گون سُنن دی عمر نہیں لنگھی۔ اگلے

سال بھادیں لنگھ جاوے۔“ ہر نام سنگھ نے دھون اُپئی کر کے کہیا۔

”بجلی جدوں آوے فساد ہو جاندا اے۔“ مراد خاں نے اپنا اندیشہ ظاہر کیا۔

”فساد ضرور ہونا چاہی دا اے۔ فساد تے ڈانگ سوٹا ہون دے بغیر تے میلے

مشاہدے سُنے سُنے گدے نیں۔“ ہر نام سنگھ نے فلسفہ سمجھایا۔

”گل انج اے پئی جے ساڈے سلکھن سنگھ تے قاڈو ہووے کسے دو جے پنڈ دے

منڈیاں دا سر پاڑ دین تے سانوں معافی منگنی پیندی اے تے لائبلے پنڈ دے لوک

ساڈے منڈیاں دا سر پاڑ جان تے سانوں غصہ آ جاندا اے۔“

”میں بڑا گھبو جی کیتا ہو یا اے۔ جس کسے دا سر پاٹے گا۔ اوس نوں گھبو کھوا دیاں

گے۔ کوئی بہتا اوکھا ہوئے گا تے چار پیسے نال دے دیاں گے۔“

”میںوں اوگرے دے لبائیاں دا بہتا فکر اے۔ اوہو ای بہتے کھرود پاندے نیں۔“

”اوگرے وچ سوائے کرپا سنگھ دے ہور کون کھپ شپ پاسکدا اے؟“

”تے کرپا سنگھ تیرا جوانی ہون کارن سارے فرید پور دا جوانی اے اسی اوہنوں سٹاں مار دے

یا اوہ سانوں سٹاں ماردا چنگا نہیں لگدا۔ کسے دو جے پنڈ دی گل ہووے تے اسیں نیڑ سکنے آں۔“

”میں اوہنوں آپ سمجھا دیاں گا۔ پئی منڈیا کھپ نہیں پاؤنی۔ ارمان نال میلہ ویکھنا اے۔“

”بس ذرا شراب گھٹ پی کے آوے، ہور کبھڑی گل اے۔“

”توں تے مراد خاں بالکل مولوی اکبر بندا جا رہیا ایں۔ شراب اوہ لوک بہتی پیندے

نیں جیہناں پلے چار پیسے ہوندے نیں۔ نہیں سمجھیا؟“

”سمجھ گیاں پر زمین پھوک کے شراب پینی تے سر پاڑنے تے پڑوانے چنگی گل اے؟“

”کدے چنگی وی اے تے کدے نہیں وی چنگی!“ ہر نام سنگھ نے پو لے جیسے مونہہ نال کہیا۔

”چنگی کدوں تے مندی کدوں؟ ایہہ دس۔“

”جدوں اپنا سر پاٹے مندی تے جدوں دو جے دا پاٹے چنگی۔“

”یہلا جٹ تے خدا نوں لے گئے چور۔“ ایہہ کہہ کے مراد خاں زور زور نال ہسن

لگ پیا۔ ہر نام سنگھ وی اوہدے نال رل کے زور زور نال ہسن ڈیہہ پیا۔

اوہ اے ہس ای رہے سن۔ تے قاڈو اپنی ٹیر دیاں راساں پھڑی حویلی وچ آیا۔

لما سوہنا گھرو۔ اکی 21 بائی 22 سال دی عمر۔ چھوٹیاں، چھوٹیاں کلکیاں مچھاں۔ بلیاں

اکھیاں۔ گھلے ڈلھے ہڈ مضبوط جسم۔ سر تے بودے۔ چچی اُلنگی وچ چھاپ۔ گل وچ

توتیتزیاں۔ جی چاہندا سی بندہ ویکھدا ای رہوے۔“

مراد خاں تے ہر نام سنگھ نے قاڈونوں ویکھیا تے چُپ ہو گئے۔
 ”چا چا کیہ گل اے دوویں بڑے ہس رہے سو۔“ قاڈونے کھلے نال ٹیر بندھیاں چُکھیا۔
 ”قاڈو داد خاں! بجلی آ رہی اے شاہ سکندر دے میلے تے۔“ ہر نام سنگھ اُچی بولیا۔
 ”کوئی خط پتر آیا اے؟“ ٹیر بندھ کے اوس پچھیا۔
 ”نہیں۔ خط پتر تے کوئی نہیں آیا۔ بس دل اے پی آوے گی تے ضرور آوے گی۔“
 ہر نام سنگھ نے اپنے فقرے دے اخیر لے لفظ زور دے کہے۔ قاڈو آن کے منجی
 دیاں پوانداں اُتے بہہ گیا تے سردار ہر نام سنگھ دے موڈھے تے ہتھ مار کے بولیا۔
 ”چا چا! جے بجلی آپ نہ آوے گی تے اسیں آپ جا کے لیاداں گے اپنے چاچے لئی۔“
 ”جیوندرا ہو چھیا۔ اسیں نے ہُن بڈھے ہو گئے آں۔ نس بچج دے کم تساں ای کرنے
 نہیں ناں۔“ سردار ہر نام سنگھ بہت خوش سی تے مراد خاں مسکرا رہیا سی۔
 ”چھچھ پئی قاڈو۔ تیری ٹیر دا سودا ہو گیا۔“ مراد خاں نے معاملے دی گل کہتی۔
 ”کیہدے نال سودا ہو یا۔ میری ٹیر دا؟“ قاڈونے پچھیا۔
 ”سردار ہر نام سنگھ نوں تیری ٹیر پسند آگئی اے۔ توں ایہدی بلوچی گھوڑی نال اپنی
 ٹیر دا وٹاندر اکر لے۔“
 ”چا چا ہر نام سنگھ میری گھوڑی نال اپنی گھوڑی دا مار چا کر کے گھاٹے وچ رہیگا۔
 ایہدی بلوچی گھوڑی زیادہ مل دی اے۔“
 ”توں نال مینوں سو روپیا وی دیویں گا۔ ہر نام سنگھ نے گل مکائی۔
 ”کیوں تایا؟“ قاڈونے مراد خاں کولوں پچھیا۔
 ”آہو پتر۔ توں اپنی ٹیر دے نال سو روپیہ دے کے سردار ہر نام سنگھ دی بلوچی
 گھوڑی لے لے۔“
 مراد خاں نے اپنی گل منان دی خاطر وکیلاں وانگ لفظ چتھ چتھ کہے۔
 ”ایہہ سودا مینوں منظور نہیں۔ ہاں انج ہوسکدا اے پی چا چا ہر نام سنگھ اک مینے لئی
 میری ٹیر لے لئے تے اوہدی بلوچی گھوڑی نوں راس کر دیاں۔“
 ”کیوں پئی ہر نام سیہاں۔ منظور ای ایہہ گل؟“ مراد خاں نے صلاح پچھی۔

”مینوں نہیں منظور، گل پئی کرو وٹاندرے دی۔ اوس طرحاں میں نہیں گوڑی تے
 میراٹی بٹھاسکدا؟“ ہر نام سنگھ نے رو سے نال کہیا۔
 ”جے ایہہ گل اے تے فیر میں اپنی ٹیر نال سو روپیہ نہیں دیاں گا صرف اسی روپے
 دیاں گا۔“ قاڈونے کہیا۔
 ”چل مینوں منظور اے میں سمجھاں گا مینوں سو روپے ملے نہیں۔“ ہر نام سنگھ نے
 منظوری دے دتی۔
 ”چلو جی۔ سودا پکا ہو گیا۔ ٹیر تے ہوٹے لوتے اسی روپے بجلی دی جھولی وچ پا
 دیو۔“ مراد خاں نے ہس دیاں ہو یاں کہیا تے اوہ تینوں کھڑ کھڑ کے ہسن لگ پئے۔
 ”چھچھ پئی مراد خاں اسیں چلے گھراں توں۔ بڑیاں گپاں ماریاں نہیں۔“ ہر نام سنگھ
 ہاسا مکا کے بولیا تے منجھے اُتوں اٹھ کھلوتا۔
 ”چنگا تیری خوشی، ہاں قادر داد خاں توں موتیے دے بوٹے لیاندے نیں؟“ مراد
 خاں نوں اکدم چیتا آ گیا۔
 ”آہو۔ چار بوٹے لیاندے نیں۔ کھر جی وچ نیں۔“
 ”دو بوٹے سردار ہر نام سنگھ نوں دیدے۔“
 ”ضرور..... ضرور..... کا کی پریتم کور مینوں کل کہہ رہی سی پئی باپو مینوں سدا بہار
 موتیے دے بوٹے منگوا دے۔“
 ”صُغٹی نے وی مینوں کل کہیا۔ میرا خیال اے دوواں نے کٹھی صلاح گندھی ہووے گی۔“
 ”بالکل۔ بالکل۔ بڑیاں نامراداں نہیں۔“ ہر نام سنگھ نے قادر کولوں دو بوٹے
 پھڑ دیاں ہو یاں آکھیا۔
 ”ہر نام سیہاں، موتیے دے بوٹے ویڑھے وچ اُٹے ہوئے سوہنے لگدے نیں۔“
 ”سنانوں چنگے لگن یا نہ لگن مراد خاں گویاں نوں تے لگن گے۔ ہلا فیر صاحب سلامت۔“
 ”صاحب سلامت، پر ٹیر تے لیندا جا۔“ مراد خاں نے ہر نام سنگھ نوں ہاک مار کے آکھیا۔
 ”سلکھن سنگھ نوں بھیجنا واں۔ اوہ آ کے لے جاوے گا۔“ حویلی دا بوہاٹپ کے چکھے
 تکتے بغیر ہر نام سنگھ نے کہیا تے گلی وچ مڑ گیا۔

(2)

فرید پور سکھاں تے پٹھاناں دا سانجھا پنڈ اے۔ گل گھر اسی (80) نیں۔ چالی (40) گھر سکھاں دے تے تیبہ (30) گھر پٹھاناں دے، باقی دس گھر دوجیاں ذاتاں دے نیں۔ مثال دے طور تے بنارس تے تلسی داس دے دو گھر نیں۔ بنارس تلی داس کراڑ نیں، پر خالص کراڑ نہیں۔ سکھاں تے پٹھاناں وچ رہندیاں بہندیاں اوہناں وچ وی دوواں توماں دیاں چنگیاں مندیاں گلاں آگیاں ہوئیاں نیں۔ بنارس دی دکان پٹھاناں دی ونڈ ول اے۔ ایس واسطے اوہ دھرم دی سونہ کھان دی بجائے ایمان دی قسم چکدا اے۔ بنارس دا اچے تیک ویاہ نہیں ہوياہ کلا مارا اے۔ آپ اپنی روٹی پکاندا اے جیہدے وچوں اڈھی پٹھان منڈے کھا جاندا اے۔ ایہو وجہ اے پئی اوہ ہمیش بھکھا رہندا اے تلسی داس بناری دا وڈا بھرا اے۔ سکھاں دی ونڈ پاسے دکانداری کردا اے۔ اپنی تیویں شانتی دے ہتھ دی پکی ہوئی روٹی چونکے وچ بہہ کے کھاندا اے بناری مچھی دا شوقین اے تلسی داس تڑکا لگی مانہہ دی دال دا۔ شانتی پتلے لک دی ملوک جیہی مٹیا اے۔ ویاہ نوں دو سال ہو گئے نیں۔ پر پچی بچہ کوئی نہیں۔ سکھاں دے پاسے رہن کارن ذرا کھلی ڈھلی اے۔

کھلی ڈھلی دا مطلب ایس تھاں تے صرف اینا اے پئی پنڈ دا کوئی منڈا ہاسے بھانے مخول کر دے تے غصہ نہیں کر دی۔ ہس کے ٹال جاندی اے۔

شانتی دے من وچ سکھاں دی بجائے پٹھاناں دی بہتی عزت اے خبرے ایہدی وجہ ایہہ وے پئی دور دے ڈھول چنگے لگدے نیں۔

بناری نے تلسی داس دے گھراں دے بعد اٹھ گھر باقی رہ گئے دو گھر جولاہیاں دے نیں۔ اک مولوی اکبر دا تے دوجا سجان جلاہ دا۔ سجان جلاہ مولوی اکبر دا نکا بھرا اتے منڈے مجید دا بیو۔ کھڑی داکم کر دا اے۔

مجید شند تانی داکم تے کردا اے پر پٹھان منڈیاں نال رل کے ڈنڈ سپاٹے وی لاند اے تے سکھ منڈیاں نال بہہ کے کدے کدائیں شراب وی پی لیندا اے۔

سجان جلاہ دا وڈا بھرا مولوی اکبر پنڈ دی مسیت دا امام اے۔ نماز تے تراہیاں

پڑھاندا اے تے ہاڑی سونی پٹھاناں کولوں ٹھوک و جا کے دانے لیندا اے۔ پچی گل موہنہ تے کہہ دیندا اے بھادویں مراد خاں ناراض ہووے۔ یاں ہر نام سنگھ ٹھے۔ مولوی اکبر کہندا اے پئی اوہ بے نماز آدمی کولوں نہیں ڈردا تے مراد خاں تے ہر نام سنگھ دوویں نماز نہیں پڑھدے۔ خیر ہر نام سنگھ نے نماز کیہ پڑھنی اے۔ اوہ تے سکھ اے پر مراد خاں دی مسیت ول گھٹ ای رجوع کردا اے۔ ہوئی کتے عید دی نماز پڑھ لئی۔ مولوی اکبر کتے بہتا ای شرمندیاں تے زچ کرے تے مراد خاں گھڑیا گھڑیا جواب دیندا اے پئی تینوں جوں نمازاں پڑھن جوگا چھڈیا ہويا اے۔

پنڈ وچ پٹھاناں تے سکھاں دا جھگڑا سر چکے تے سکھ مولوی اکبر نوں منصف پاؤندے نیں۔ اوہدی وجہ ایہہ وے۔ پئی مولوی اکبر پٹھاناں نوں جھوٹھیاں کردا اے تے فیصلہ سکھاں دے حق وچ دیندا اے۔ اوہ کہندا اے کہ میں سکھاں دے خلاف فیصلہ دیاں تے اوہ کہن گے پئی مسلمان ہون پاروں پٹھاناں دا کچھ پوریا سو تے نالے مسلمان انصاف پسند نہیں ہوندے۔ مولوی اکبر اپنے فیصلے عام طور تے سکھاں دی ونڈ ول جا کے اوہناں دے گوردوارے وچ سناندا اے۔

ہُن باقی رہ گئے چھ گھر جیہناں وچوں اک گھر پرسو جھیوری دا اے پرسو دا گھر سکھاں والے پاسے اے۔ اوہ اپنے نکلے جیہے گھر اگے بہہ کے سارا دن بھٹھی تائی رکھدی اے تے بالال کڑیاں دا میلہ سارا دن او تھے لگا رہندا اے۔ جے سارے پنڈ وچ اک نہ ملے تے اک ٹولن والا پرسو جھیوری دی بھٹھی تے چلا جاندا اے۔ کئی واری مٹیاں وی چھلوتے چھابیاں سراں تے چک کے پرسو دی بھٹھی تے جا بہندیاں نیں۔ نتیجہ ایہہ اے پئی بعض ٹے ہوئے گھرو بھٹھی ول گیڑے مارن لگے پیندے نیں۔ تے خواہ مخواہ کھنکھور دے نیں۔ پرسو چنگے کھنکھورے تے گرہڑ والے کھنکھورے نوں بڑی چھیتی پچھان لیندی اے تے کھنکھورا مارن والے نوں جتاؤن واسطے کسے بچے نوں جھڑک کے کہندی اے۔

”وے دفع ہو۔ کیہ تینوں گئے کھنکھ لگ گئی اے۔“

جے فیر وی گیڑے تے کھنکھورے وجدے رہن تے اوہ اوس مٹیاں دے دانے قنافت بھن کے اوس نوں گھر ٹور دی اے جیہدے واسطے گیڑے تے کھنکھورے وجدے

ہوں۔ جیہڑیاں چنگیاں مندیاں گلاں دا پتا پنڈ دے عام لوکاں نوں چھ مہینے بعد لگدا اے۔
اوہدا پتا پرسنو تھوہری نوں چھ مہینے پہلے لگ جاندا اے۔

باقی رہے سن پنج گھر۔ ایہناں پنجوں گھراں وچوں دو گھر سکھ لوہاراں دے نیں۔
ایہناں دوواں گھراں نے پنڈ دا سارا لوہارا تے ترکھانا کم سامبھیا ہو یا اے تے دوویں گھر
سکھاں دی پتی ول نیں۔ بختر سنگھ لوہارا تے داتریاں، رمبے، پڑچھیاں، ترکنگے، جھوہلا،
کھئی، دراٹ، بٹکوں، برچھیاں، بٹماں، چھوٹیاں تے ہلاں دے پھالے بڑے سوہنے
بناندا اے۔ نرنجن سنگھ ترکھان اے تے ہل دی کھلی توں لے کے گڈے دے پنچو تیک ہر
شے بڑی سہنی تھری تے پکئی تیار کردا اے۔

اک گھر دھویاں دا اے تے اک نائیاں دا۔ دھوبی داناں رحمت اے تے نائی داناں
شفیع اے۔ دوویں بندے ماچڑو جیسے نیں۔ پر شفیع دا مزاج اُستریے وانگ تیز اے اوہ گٹڑے
اگے بیٹیں بیٹیں کردا اے پر ماڑے اگے ساہنے وانگ مُنڈی چک لیندا اے۔ گٹڑے ماڑے
شفیع نائی دی عزت کردے نیں۔ اوہدی وجہ ایہہ اے پئی اوہ ہر سال عاشورے تے کوتل
(گھوڑا) کڈھدا اے تے دوجے اوہدی گھر والی ایمنہ بی بی بڑے چنگے سبھا دی اے پھان
چودھرائی ہووے یا سکھ بھر بھائی ہر اک نوں کدے نہ کدے سر پیڑ یا لک پیڑ ہوندا اے۔
تے اوہ ایمنہ بی بی نوں بلاؤندیاں نیں تے اوہ دوڑی دوڑی آؤندی اے۔

جھنڈ لہائی، ختنے عقیقے، کڑمائی تے ویاہ شادی دے کم کاج وی شفیع نائی تے اوہدی
تیویں دے تھوں نکلدے نیں۔ تے ایہو موقعیاں اُتے دوویں خاوند تیویں لاکڑی بنے
پھر دے نیں۔ شفیع دیاں تلوار مارکہ مچھاں ویکھ کے ای ناواقف آدمی تاڑ جاندا اے پئی
ایہہ بندہ طبیعت دا تتا اے تے ایمنہ بی بی دے مہندی لگے نیکے ملو کڑے ہتھ ویکھ کے
اوپری بڈھی جان لیندی اے پئی چندری شوکن ہیگی اے۔ پنڈ دیاں ساریاں میاراں تے
بھر بھانیاں کنگھی پٹی تے عطر پھلیل دے معاملیاں وچ ایمنہ دی صلاح لیندی نیں۔

ہُن رہ گیا اخیر لا اک گھر اوہ دینے مراٹی دا اے۔ دینے مراٹی دے گھر دے گل پنج
جی نیں۔ اک اوہ آپ تے اک اوہدی گھر والی ریشم بی بی دو منڈے نیں تے اک دھی۔
وڈا منڈا فیروز اے تے ڈاڈھا شاہ سوار اے۔ اڑبھ وچھیریاں تے گھوڑیاں نوں اوہو ای

چنگی چالے پاندا اے۔ گھوڑیاں تے وچھیریاں نوں راس کرن والے میراٹیاں دی ٹہل سیوا
بہت ہوندا اے۔ اوہ دُدھ گھبو وچ نہاؤندے نیں۔ تے چنگے کپڑے پاؤندے نیں۔ کھان
پین تے کپڑے لیڑے دے علاوہ اوہ وچھیریاں تے گھوڑیاں دے مالکاں کولوں نقد وی
لیندے نیں۔ ایہو وجہ اے پئی فیروز ڈاڈھا گٹڑا اے چنگے پاندا اے تے واہوا کھاندا اے۔
جیہناں دناں وچ کم نہ لیکھے اوہ مراد خاں یا ہر نام سنگھ دی حویلی جا کے اوہناں نوں گھوڑے
گھوڑیاں دیاں نصلتیاں سمجھاندا رہندا اے۔ دینے میراٹی دانا منڈا بھونڈی پنڈ دا چوننا چاردا
اے۔ اوہ سویرے سورج چڑھے پنڈ دا ڈنگر وچھا ہک کے پڑاں وچ لے جاندا اے تے
اوتھوں سارے ڈنگراں نوں کچی سڑ کے پا کے بیلیہ پچا دیندا اے۔ ڈنگر بیلیہ دی کاٹی رھب
تے پلشٹی وچ مونہہ مار دے رہندے نیں تے اوہ ریت دے کسے تھمبڑے تے بہہ کے
نغوزہ وجاندا رہندا اے۔ ترکالاں ویلے اوہ چوننا ہک کے پنڈ واڑ دیندا اے۔ دینے دی کڑی
دی عمر اٹھ نو سال اے ایس واسطے اوہ پنڈ دی وسوں وچ کوئی واڈھا گھانا نہیں کردی۔

دینا میراٹی ادھکڑ عمر دا اے تے افیم کھاندا تے بھنگ پیندا اے۔ ہمیش تک وچ بولدا
اے۔ کئی واری انج چاچدا اے اوہ گل نہیں کر رہیا سیٹی وچا رہیا اے۔ ہولی ہولی لکا لکا
کے جس ویلے اوہ گل سنندا اے تے بندے نوں خواہ مخواہ ہاسا آجاندا۔ اوہ جتھے وی
جاوے لوک خوش ہوندے نیں۔ کئی واری سکھ میاراں اوس نوں دھریک تھلے بٹا لیندیاں
نیں۔ دُدھ دا گلاس تے گڑ دی نکر اوہدے اگے رکھ دیاں نیں تے اوس نوں ”میرزادہ“
کہہ کے اوہدے کولوں ون سوہیاں تے کھٹیاں مٹھیاں گلاں سُندیاں نیں۔ تے ہس ہس
کے حالوں بے حال ہوندیاں نیں۔ بعض لوکاں دا خیال اے پئی دینا میراٹی بڑا چالاک
بندہ اے تے اوہ اک دوجے دے خلاف گلاں کر کے تے گھوساں چھڈ کے دنگا فساد
کراندا اے۔ پر اے تیک دینے مراٹی دی کسے گل تے دنگا فساد نہیں ہو یا، جے کتے اوہ
جھوٹا پے جاوے تے فناٹ ”بھاگ لگے رہن۔“ کہہ کے معافی منگ لیندا اے۔

فرید پور دا گل رقبہ ست سو گھماں اے۔ چار سو گھماں زمین سکھاں دی اے تن سو
گھماں زمین پٹھاناں دی اے۔ سکھاں وچ وڈا مالک سردار ہر نام سنگھ اے۔ اوہدی زمین
سو گھماں اے۔ پٹھاناں وچ وڈا مالک مراد خاں اے۔ اوہدی زمین وی پوری سو گھماں

اے۔ مراد خاں دے بعد مولو کبا پیئے دانمبر آؤندا اے۔ اوہدی زمین پنجاہ گھماں سی پرہن پندرہ گھماں رہ گئی اے۔ پینتی گھماں زمین بیج کر کے یا گہنے پا کے کباب کھالئے نیں لوک محول دے طور تے کہندے نیں پئی مولو کبا پیئے کول اوہدے بیو دادے دے ویلے دی اک ہانڈی اے جیہدے وچ اوہدی پینتی گھماں زمین مک گئی اے۔ بعض لوک حیران نیں۔ پئی ہانڈی دے تھلے وچ پینتی گھماں زمین کیوں لگ سکدی اے۔ حیران ہون والیاں لوکاں وچ دینا میراٹی وی اے۔

چڑھدے پاسے پنڈ توں کجھ دور نومی وگدی اے۔ ایس نومی وچ گرمیاں نوں منڈے کڑیاں نہاندے نیں۔ چھالیاں ڈک کے مچھیاں پھڑیاں جانڈیاں نیں۔ کمٹیاں دے پھل کھڑ دے نیں تے ڈنگر وچھاپانی پیندا اے۔ نومی توں دور پرہہ ہٹ کے شاہ سکندر دا مقبرہ اے۔ مقبرے تے نومی دے وچکار کنک جوار تے کماد دیاں فصلماں ہونڈیاں نیں۔ برسات لگ جائے تے منجھی وی ہونڈی اے پر نومی دے نال نال برسات نہ ہووے تے جھونا چیرا بن جاندا اے، جسوں کتر کے لوک ڈنگراں اگے پاچھدے تے۔ سبھ توں بہتی فصل اوس زمین وچ ہونڈی اے جیہدی زمین پنڈ تے نومی دے وچکار اے۔ ایس زمین وچ تے مولیاں، پالک، گوہی، کرلیے، توریاں، گھیو کندھولیاں، تھوم، دھنیا، گنڈھے تے کھیرے وی اگدے تے پلدے نیں۔ سبزی والی ایس زمین نوں کچیاں کھوہیاں دے پانی نال سنجیا جاندا اے۔ گرمیاں نوں ایہناں کچیاں کھوہیاں وچ شارکاں رڈھاں کڈھ کے آبلنے بنانڈیاں نیں تے آنڈے بچے دینڈیاں نیں۔ ایہہ آنڈے بچے ادھے ای پلدے نیں۔ باقی ادھے منڈے بھن توڑ کے مکا چھڑ دے نیں۔

شاہ سکندر دے مقبرے دے نالوں دی کدے راوی وگدا سی پرہن اوتھے برتیاٹ گیا اے تے برتیا بیلا بن گیا اے۔ بیلے وچ صرف دینے میراٹی دا منڈا چونا چار دا اے یا کدے کدے کرپا سنگھ اوگرے دے ہیند سانس نال لے کے آندا اے تے فرید پور دے منڈے اوہناں نال مل کے خرگوش (سیہا) تے گدڑ مار دے نیں۔ مقبرے توں اک کوہ ہٹواں راوی اے جدوں راوی وچ ہڑ آؤندا اے تے بیلے دی جوہ وچ ہر پاسے پانی دے ہڑل چڑھ جانڈے نیں۔ خرگوش تے گدڑ نہس کے شاہ سکندر دے مقبرے دے نال بنے

ہوئے چھوٹے چھوٹے کمریاں وچ اگ سکین چلے آؤندے نیں۔ مقبرے دا مجاور سائیں سپ ایہناں دناں وچ کلا نہیں رہندا۔ اوہ خرگوشاں تے گدڑاں نال گپاں ماردا رہندا اے۔ ایہہ تے سی فرید پور دا چڑھدا پاسا۔ فرید پور دے لہندے پاسے (جیہوں لوک میرا آکھدے نیں) بڑی نتھ زمین اے۔ ایس زمین وچ ہر فصل ہونڈی اے۔

پنڈ دے ایس پاسے پونے جتھے مرلیاں لگدیاں نیں تے گاہ پینڈے نیں۔ پڑاں دے آلے دوالے۔ ٹالھیاں کھلوتیاں نیں۔ جوار پکن تے اتھے منڈے کڑیاں کٹھے ہونڈے نیں۔ ٹالھیاں دے اُتے منبے پاؤندے نیں تے تھلے ڈھانڈرلی لا کے دودھیاں چھلیاں بھندے نیں۔ کدے انج وی ہوندا اے پئی کوئی مٹیاں منبے تے بہہ کے ہا ہو کر رہی اے تے کاں تے طوطے اڈا رہی اے تے کوئی شیطان منڈا ہیک لا کے گوندا اے۔

صفتاں یار دیاں

میں بیٹھ مہنے تے کردی

صفتاں یار دیاں ہائے

ایہو جیسے شیطان منڈیاں نوں ہمیش انجرا جواب ملدا۔

”گھر ماں بھین نہیں ہیگی۔ اتھے آ گیا ایس کتے وانگر بھونکن.....“

منڈا ایہناں لفظاں نوں اسی تمنغہ سمجھدا اے تے ہسد اہسد اگا نہہ دودھ جاندا اے۔ پڑاں توں کوئی دو پیلیاں ہٹ کے ڈونگھا کھوہ اے۔ ایہہ کھوہ سردار ہر نام سنگھ دا اے۔ ایہہ منڈاں والا کھوہ اے۔ کھوہ دے آلے دوالے ٹالھیاں دھریکاں تے ٹوتتاں دا ٹھنڈا اے۔ منڈاں دا پانی پاڑ چھ وچ پیندا اے تے اوتھوں سینٹ دے بنے ہوئے پکے حوض وچ اکٹھا ہوندا اے۔ حوض وچوں نالی تھانیں پانی کیاریاں تے کھیتراں نوں جاندا اے۔

گرمیاں دی بہارے پنڈ دیاں کڑیاں چڑیاں چرنے پیڑھے چک کے ڈھونگے کھوہ دے ٹوتتاں۔ دھریکاں تے ٹالھیاں دی چھاں پٹھاں آندیاں نیں۔ گیت گونڈیاں نیں۔ تے گوڑھے کتدیاں نیں۔ جدوں بہتا وٹ گرمی لگے تے دو تن کڑیاں کھوہ گیر دیاں نیں تے دو تن کپڑے لیڑے لاہ کے حوض وچ وڑ جانڈیاں نیں تے چونیاں مار مار کے

نہاؤندیاں نہیں۔ نہاؤن پچھوں چرخہ چھڈ کے وال سکاوئندیاں رہندیاں نہیں۔
شاماں نوں مُنڈے کٹھے ہوندے نہیں۔ بانسریاں وجدیاں نہیں۔ ماسیے ڈھولے گائے
جاندے نہیں۔ ہیر پڑھی جاندی اے۔ ڈنڈ پٹھکاں وجدیاں نہیں۔ میلیاں، کوڈی، دنگل،
گھوڑ دوڑتے پڑ پھوکنی دے پروگرام بندے نہیں۔ (پڑ پھوکن مچھی دا شکار اے جیہڑا
ہنیریاں راتاں نوں راوی دے پانی وچ مواتے بال کے کھیڈیا جاند اے۔ مچھی مواتے
دے ڈگدے چنگلیاڈے کھان پانی وچوں اُتانہ اُبھر دی اے تے شکاری کُری سٹ کے
اوس نوں پھاہ لیندا اے)

ڈونگھے کھوہ تے اک کوٹھا وی اے۔ مینہ کنی ہووے تے اوہ بچا داکم دیندا اے۔
جتھے میرا مُکدا اے اوتھوں اوگرے دے لبائیاں دی زمین شروع ہو جاندی اے۔
ایہہ پنڈ سردار ہرنام سنگھ دی بھین کلونت کور دے منڈے کرپا سنگھ دا اے۔ کرپا سنگھ دی
گرمائی ہرنام سنگھ دی دھی پریتم کور نال ہوئی ہوئی اے۔ مراد خاں دے لفظاں وچ کرپا
سنگھ ککے ہرنام سنگھ دا جوئی نہیں۔ اوہ سارے پنڈ دا جوئی اے۔
فرید پور دے لوک سدھے پدھرے جٹ زمیندار نہیں۔ واہی بیجی اوہناں دا پیشہ
اے۔ ہڈ بھن کے کار کردے نہیں۔ تے موجاں ماندے نہیں۔ نکلے نکلے مقدمے حویلیاں
وچ بہہ کے مُکا لیندے نہیں۔ وڈے مقدمے پلے پے جان تے تھانے، کچھریاں تے
ہسپتالاں وچ مُکدے نہیں۔ آلے دوالے دے پنڈاں دے لوک فرید پور دے سکھاں تے
مسلماناں کولوں ریکدے نہیں۔

کیوں پئی باہرلے پنڈ دے مقابلے وچ اوہ اک مُٹھ ہو کے کھلو جاندے نہیں تے
اک جان بن کے سختیاں نرمیاں جھلدے نہیں۔

(3)

شاہ سکندر دامیلہ اک دن تے اک رات رہندا اے۔ دن نوں عام طور تے زنانیاں،
بڈھے ٹھیرے تے بچے میلہ ویکھدے نہیں۔ اصل میلہ رات نوں ہوندا اے تے گبھرتے
اوہ شوقین بندے میلہ ویکھدے نہیں جیہناں دی کئی چار پیسے ہوندے نہیں۔ کیوں پئی

کنجریاں تے نچن گون والے منڈیاں نوں ویلاں شیاں کراؤنیاں ہوندیاں نہیں۔ رات نوں
فساد دا وی خطرہ ہوندا اے۔ اوہ انج کہ ویلی ویلاں کراؤندے اک دوجے نال کھیہڑ پیندے
نیں تے ڈانگ سوٹا چل جاند اے۔ دن نوں امن چین ای رہندا اے۔ صوفی قسم دے
لوک بال ایانیاں نوں انگلی لا کے میلے وچ آؤندے نہیں، اوہناں نوں بھلے پکوڑیاں تے
جلیب لے کے کھلاؤندے نہیں۔ بھلے پکوڑیاں وچ بھلے تے پکوڑے گھٹ ہوندے نہیں تے
مرچ مسالہ تے ککھ کان بہتا ہوندا اے۔ جلیب گڑ وچ کڈھے ہوندے نہیں تے کھکھل
تے گھٹا اوہناں تے جیا ہوندا اے۔ شہری لوک کھالین تے مودھے ہو جان پر پینڈ لوک
کھاندے نہیں۔ تے اوہناں نوں کجھ وی نہیں ہوندا۔ معدے دی گل اے نا؟

بہتی وکری اوہناں چھاہڑی والیاں دی ہوندی اے جیہڑے پوڑیاں ونگاں تے
تویت دھاگے وچدے نہیں۔ کڑیاں چڑیاں اپنے سارے جوڑے ہوئے پیسے اوہناں
چھاہڑی والیاں نوں دیندیاں نہیں۔ تے آپ ونگا چھکاؤندیاں میلہ پتیاں ویکھدیاں نہیں۔
لوڈا ویلا اے تے بڈھیاں بندیاں دیاں ٹولیاں تے ڈھانیاں میلے وچ آ رہیاں
نیں۔ بہتے لوک پیدل ای ٹرے آؤندے نہیں۔ کچھ لوک گھوڑیاں تے آرہے نہیں۔ پیدل
آؤن والے دن دے میلی نہیں تے گھوڑیاں تے آؤن والے رات دے۔ گھوڑیاں تے
آؤن والے میلے وچ گیڑا مارن گے تے پتا کرن گے پئی رات نوں کیہڑا کیہڑا شغل میلہ
لگے گا! ناچے نچن گے یا کنجریاں؟

ایہہ سوہ بوہ لے کے اوہ واپس اپنے اپنے پنڈاں نوں پرت جان گے تے پنڈ جا
کے اپنے سنگیاں ساتھیاں نوں میلے وچ نچن گاؤن والیاں بارے دن گے۔ ایہہ اک
طرحاں دے ہرکارے نہیں۔ جیہناں نوں پنڈاں دے لوکاں نے میلے دی چڑھت یا پھلے
پن دا پتالین بھجیا اے۔

گڑیاں دی اک ٹولی شاہ سکندر دے مزار ول جا رہی اے۔ زنانیاں تے گڑیاں نے
سراں اُتے چنگیراں تے پراتاں چکلیاں ہونیاں نہیں۔ ایہناں وچ چورما اے۔

چورما چوری دا وڈا بھرا سمجھ لئو۔ کنک دیاں روٹیاں دے نکلے نکلے ٹورے کر کے
اوہناں وچ گھیوتے شکر ملا دیندے نہیں۔ فیر ایہناں تیاں چیزاں نوں آپس میں وچ گتھ

دِتا جاندا اے۔ شاہ سکندر دے مزار تے مناں مونہیں چورما اکٹھا ہوندا اے۔ بس ریت دی گل اے۔ چورے دی تھاں توں وی ریت ٹرپیندی تے خبرے لوک لُون دیاں نکراں دے پہاڑ کھڑے کر دیندے۔ پر چورے وچ اک فائدہ اے بک بھرتے مونہہ وچ سٹو۔ مٹھا سوادلا تے فیر گھیبو والا۔ لُون کھان واسطے بالن۔ ہانڈی ڈوئی تے چلتے چونکے دی لوڑ پیندی اے۔

زنانیاں تے گڑیاں ہور نیڑے آگیاں نیں۔ اوہ لمیاں ہیکاں نال گارہیاں نیں۔

پیرا سچدیا وے لاجاں رکھدیا وے

میرا دھیان تیری ول پیرا

میرے ہتھ چنچھے دیاں ٹھوٹھیاں

میرا پیر سچا تے میں جھوٹی آں وے بوہڑ پیرا

ایہہ زنانیاں تے گڑیاں چورا مزار دے مجاور سائیں سپ دے حوالے کرن گیاں آپ مزار دی وگن دے نال کھلو کے ہتھ چک کے دعاواں تے متاں منن گیاں۔ کوئی پتر منگدی اے۔ کوئی دُدھ منگدی اے۔ کسے دا خاوند بڑا بھیڑا اے اوہدے کولوں امان منگدی اے۔ کسے دے گھر ست پت ہوئے نیں۔ اوہ دھی منگدی اے۔ کسے نیں کسے خاص گجے وچ روپے لگا کے رکھے ہوئے نیں۔ اوہ چاہندی ای پئی اوہدے گھر والے نوں پتا نہ لگے۔ جے پتا لگ گیا تے اوہ اپنے بھرا دے ویاہ تے کیہ خرچ کرے گی۔ کوئی اپنی شریکی دی موت دی طلبگار اے۔ کسے نوں ڈراے پئی اوہدا خونت دوجاہ ویاہ نہ کرے۔ اوہ شاہ سکندر کولوں مدد چاہندی اے۔ کواریاں کڑیاں اپنے ویراں تے بھابھیاں دی حیاتی دی دعا منگدیاں نیں۔ کیوں جے اوہناں ای اوہناں دھیاں بھیناں دے کاج سوار نے نیں۔

مزار تے قوالی ہور ہی اے۔ قوالاں دی ٹولی دے ساہنےں پچھے تے کھبے سچے قسم قسم دے ملنگ تے فقیر بیٹھے نیں۔ کسے دی ہنڈ اے تے کسے دے سر تے لٹاں نیں۔ کسے نے چھتے تے پٹے رکھے ہوئے نیں تے کسے نے بودی۔ کوئی کناں توں بچا اے۔ تے کسے نے کتاں وچ جھمکے پائے ہوئے نیں۔ کسے دے لک لنگوٹی اے تے کسے نے عرباں وانگ اپنا سارا سریر کپڑیاں وچ لگایا ہویا اے۔ کوئی حق ہو دا نعرہ ماردا تے کوئی علی

مولا دا جیرکارا۔ کوئی سنگھ و جاندا اے تے کوئی کجھ وی نہیں و جاندا اے کوئی حال کھیڈ دا اے تے کوئی لت چک کے بھنگڑا پاندا اے۔ کسے نے جُسے تے گاچتی تے آٹا ملے ہوئے نیں۔ تے کسے نے کالی سیاہی۔ کسے نے اپنے موڈھے تے مٹہر رکھی ہوئی اے تے کسے نے ہتھ وچ سوئی پھڑی ہوئی اے کسے دا مونہہ کدو وانگ گول اے تے کسے دا کریلے وانگوں لما۔ کسے دا نک چُٹ بٹن وانگ پھینا اے کسے دا بگلے دی چیچ وانگ ترکھا۔

اصل وچ ایہہ سارے ملنگ تے فقیر نکمے ہیگے نیں، کوئی واہی توں ڈر کے فقیر بن گیا تے کوئی اپنی تیویں نوں طلاق دے کے۔ کوئی ننگا ہوندا بھنگ تے چرس دی چاٹ وچ پھس کے نمنا ہو گیا تے کوئی چوری چکاری چھڈ کے سوکھی زندگی دی تلاش وچ ملنگ بن بیٹھا۔ ایہہ ملنگ تے سائیں اپنے جوگے نیں تے نہ لوکاں جوگے تے نہ خدا جوگے۔ ایہناں دا ہونا نہ ہونا اک برابر اے۔ پر پنڈاں دے سدھ پدھرے مرداں تیویاں دے وہاں دی وجہ کر کے عیش پئے کر دے نیں۔

دینا مراٹی قوالی سُن رہیا اے تے اوہدا سرائیم دے لور وچ بلونے پیا لہندا اے۔ مولو کبابیا اپنیاں مچھاں چو پدا ہویا کدے کدے مزار دے آ لے دوالے کھلوتیاں کڑیاں ول نظر ماردا اے تے فیر کھیسے وچوں نوٹ کڈھ کے ویل کراؤندا اے۔

قوال تالوں بے تال ہوئے ہوئے نیں تے کافی دے بول ”اکو الف تیرے درکار“ تے اگلے ہوئے بول دی مٹی پلیت کر رہے نیں۔

مولو کبابیا تے دینا میراٹی مزار کول بیٹھے شام تیکر قوالی سنن گے تے فیر بھنڈارہ کھا کے بجلی کنجری دے جُمرے وچ جا بہن گے۔

سارے علاقہ وچ بجلی کنجری دے آؤن دیاں دُھاں نیں۔ ہر کاریاں نے پنڈ و پنڈ جا کے اپنے سنگیاں ساتھیاں نوں دس دتا اے کہ رات بجلی کنجری دا جُمرہ ہوئے گا۔ لوک پھیلتی پھیلتی پٹھا دٹھا بنا رہے نیں۔ تے ڈنگراں نوں پانی ڈاہ رہے نیں۔ تاں جے اوہ نچنت تے لا پرواہ ہو کے مجرے وچ شامل ہو سکے۔ ہر اک دی کوشش اے پئی اوہ مجرا دیکھے پر گھر بار تے ڈنگراں دی راکھی واسطے دی کوئی بندہ گھر رہنا چاہی دا اے۔ ایہہ تے نہ ہووے کہ چور مجھ بلدیاں کوئی دوجا ڈنگر کھول کے گل لاجاون، پر جیہڑا بندہ وی ڈنگراں

تے گھر بار دی راکھی تے چھڈیا گیا اوہو ای چوری نال مجرا دیکھن آ جاوے گا۔
 ساڈے لوک میلیاں دے بڑے شوقین نیں۔ بس ذرا سارا بہانہ ہتھ آ جاوے۔
 فنافٹ میلہ مناؤن لئی تیار ہو جان گے۔ بیائی کرن دے بعد شاہ سکندر دا میلہ آ جاندا اے۔
 جس ویلے سرو نہہ پھلدی اے۔ سکھاں دا میلہ جیہنوں چٹی دا میلہ کیہندے نیں۔ جس
 ویلے کنک پکدی اے تے وساکھی آ جاندی اے تے۔ ایہناں بیتاں میلیاں توں علاوہ
 دنگل۔ گھوڑ دوڑ۔ کبڈی تے لاہلی دے چھوٹے چھوٹے میلے آ جاندے نیں۔ جے ایہناں
 میلیاں وچ دنگا فساد نہ ہووے تے برائی کوئی نہیں۔ پر دنگا ضرور ہوندا اے۔
 مُنڈے کھنڈے ایویں ای بھوترا جاندے نیں۔ تے فیر سر پڑوا بہندے نیں۔ ایہہ
 دُشمنیاں کئی کئی ورہے چلدیاں نے تے کئی جاناں گواچ جاندیاں نے اے ایہہ چیز نہ ہووے
 تے میلہ تفرق دا ذریعہ اے۔ مل بہن دا بہانہ اے تے ضروری چیزیں خریدن دی منڈی۔

(4)

ڈوگھیاں تر کالاں پے گیاں نیں۔ بجلی کنجری دا مجرا سنن واسطے لوک ٹولیاں بن بن
 کے آگئے نیں۔

اک کوٹھے وچ پنڈراں 15، سولوں 16 ملنگ اکٹھے ہوئے نیں۔ اوہناں نے پیریں
 گھنگرو بٹھے نیں تے موڈھے اُتے مکھیتراں چائیاں نیں۔ اوہناں وچ اک ہیک لاکے
 گوندا اے تے فیر اخیر لے بول تے اوہ سارے اکٹھے بولدے نیں تے نچدے نیں۔

گھیبو دا دریا ہووے

کھنڈ دا بریتا ہووے

بوٹا ہووے بھنگ دا

اللہ دی جناب وچوں ایہو دل منگدا

لوک کوٹھے دا دروازہ ملے ایہناں ملنگاں نوں نچدیاں گوندیاں دیکھ رہے نیں تے
 حیراں ہو رہے نیں۔ کالے کالے جُسے بھیرے بھیرے چہرے لال سُرخ اکھاں۔ دیوے
 دی لو وچ ایہہ سارے ملنگ بھوتنے پئے وسدے نیں۔

چرس دا پہاڑ ہووے

صافیاں دا تھان ہووے

ککڑیاں دا ٹال ہووے

کولہ ہووے جنڈا دا

اللہ دی جناب وچوں ایہو دل منگدا

ایس کوٹھے توں کچھ دُور اسلام پورہ دے پٹھان مُنڈیاں دی منڈی بیٹھی ہوئی اے۔
 ساریاں دے ہتھوں وچ ڈانگاں تے کھونڈ نیں۔ اک منڈا کن تے ہتھ رکھی گا رہیا اے۔

جگنی جاپنی اے لہندے

اڈ اڈ بھور پھلاں تے بہندے

عاشق سدا مسافر رہندے

اوتے پیر میریا جگنی اوتے

اوتے سائیں میریا جگنی اوتے

جگنی جاوڑی سی روہی

اوتھے رو رو کملی ہوئی

جٹاں پھر سہاگے جوئی

اوتے پیر میریا جگنی اوتے

اوتے سائیں میریا جگنی اوتے

ایہہ ٹولی جنڈیاں لے دے جٹاں دی اے۔ ایہہ ڈانگ سوئے توں اڈ دو تن حقے وی
 نال لے آئے نیں۔ مجرا ہون وچ کچھ چرے۔ ایس واسطے ایہہ مولوی غلام رسول دیاں
 چھٹیاں سن کے ویلا پٹا رہے نیں۔ گون والا کوئی میراٹی منڈا جا پیدا اے کیوں جے آواز وچ
 بڑا سوز تے درد اے۔

ندیوں پار وگ چھپے لہیں خبراں کہے پئے معاملے دور والے ساڈے نین وچھنڈے
 رت بھتے لہریں مار وگا وندے ندی نالے ندیوں پار دیندیا بیلیا اوتے تیریاں اُلقتاں دے
 ڈٹھے عجب چالے تیریاں درد فراق دیاں شورشاں نے ترسنڈرے نین وچ نیر گامے تیرا

خط آیا لاناں مار دا اوئے ساڈے جگر اندر پاندا گیا چھالے۔

واہ واہ جھوٹھیاں وعدیاں تیریاں تے لائو وچ کلیجڑے خوب بالے۔

ایہہ اوگرے دے لبائیاں دی ٹکری اے۔ نکلے جیبے کلر نال ہر نام سنگھ دے جوانی تے پریو دے مگتیر کرپا سنگھ دی گھوڑی بکھی ہوئی اے۔ کرپا سنگھ نے ٹھاٹھا بھیا ہو یا اے تے وچکار کھلوتا اے اوہدے آلے دوالے دوجے سکھ منڈے دائرہ بنا کے کھلوتے نیں۔ کرپا سنگھ سدّ دے انگ وچ گوندا اے اوہدے گون توں پتا لگدا اے کہ اوس نے شراب پیتی ہوئی اے۔

پنڈاں وچوں پنڈسنی دا پنڈسنی دا موگا

موگے وچ اک سادھور ہندا اوہدی سنی دی سو بھا

آؤندی جاندی نوں گھڑا چکا وے لک وچ مارے گوڈا

لک میرا پتلا جیہا مار سہن نہ جوگا

لک میرا پتلا جیہا اوئے

”مار سہن نہ جوگا“ کہہ کے سارے سکھ منڈے نچن ٹپن ڈیہہ پئے نیں۔ کئی زندگی

اے۔ ایہناں دے نچن وچ! کئی زندگی اے ایہناں دیاں آوازاں وچ! کئے سوہنے لگدے نیں۔ ایہہ گوندے تے نچدے!

طلبہ کھڑک پیا اے تے پڑ بکھ گیا اے۔ بجلی پڑ وچ آ کھلوتی اے۔ لم سٹمی، جن ورگا مکھڑا کٹار ورگے نین۔ کالیاں لمیاں زلفاں۔ سوہنے سترے ہتھ کسی مسی لال قمیض۔ چٹی ریشمی شلوار، گلے وچ ڈوریا۔ پیر پٹدی اے تے محسوس ہوندا اے۔ انگریزی شراب دی بند بوتل نے ہلکورا لیا تے سگرٹ دا سوتا مار کے جس ویلے دھواں کدھدی اے تے ملوک لال بکھیاں انج گول ہو جاندیاں نیں جیویں پھل گلاب دیاں پیتیاں گول کیتیاں جان۔ گیس دی لو وچ بجلی دا وجود پری دا وجود جا پیدا اے۔ اوہ پری جیہڑی کسے دی نہیں تے فیر وی ساریاں دی اے۔ ہنے ای ایہدے گلے وچوں نکلے ہوئے بول بجلی وانگ ساریاں نوں ہلون کے رکھ دین گے تے لوک نوٹاں دے تھبے دے تھدے ایہدیاں پیراں تے سٹن لگ پین گے۔

سازندے اپنے طلبے واہجے تے سارنگیاں ٹچن کر رہے نیں۔ بجلی دی بڈھی ماں بڑی

بھر مردانی ہو کے بیٹھی ہوئی اے تے پان چتھ رہی اے۔ اوہ خوش اے پئی اج رات گھٹ توں گھٹ دو ڈھائی ہزار نوں ہتھ مارے گی۔

مراد خاں صف وچ بہہ گیا اے اوہدے آگے حقہ اے تے اوہدے موڈھے نال موڈالا کے سردار ہر نام سنگھ بیٹھا اے اوہناں دوہاں نے نوٹاں والیاں گتھلیاں سامنے رکھ لیاں نیں۔ کدے کدے بجلی دی ماں ایہناں گتھلیاں ول اکھ پٹ کے دیکھدی اے تے فیر پان چتھن لگ پیندی اے۔ پڑ وچ وچ نال کھبے جتے دوگیس بلدے پئے نیں۔ ایہناں دوہاں گیسماں دی لوڈور ڈور تیکر کھنڈ گئی اے۔ جدھر دیکھو سرائی سر نظر آؤندے نیں تے جتھے سر مکدے نیں۔ اوتھے لوکاں دی واڑ کھلوتی ہوئی اے۔ نال ای بیلا اے جتھوں کدے کدے گڈر دی آواز آؤندی اے۔ پر لوکاں دے کن تے طلبے سارنگی دی آواز تے لگے ہوئے نیں۔

”کاکا کی ہُن شروع کر۔“ ڈوروں باہی وچوں ایہہ کسے سکھ دی آواز آئی اے۔

”باپو! ذرا دم لے بھاگ لگے رہن۔“ ایہہ دینے میراٹی دا جواب اے ساری خلقت ہس پئی اے۔

دینا میراٹی۔ مولو کباہیا۔ مجیدا جولاہ۔ دلا بکروال۔ بنارسی۔ الی فوجی رستم خاں۔ قانڈو۔ فیروز۔ ہر نام سنگھ دانوکر دلدر سنگھ۔ سلکھن سنگھ درشن سنگھ، گور وچن سنگھ، روپا۔ تلسی داس۔ چرن سنگھ پڑ دے اک پاسے بیٹھے ہوئے نیں۔ دینا میراٹی چپ کر کے کوئی گل کر دیندا اے تے پوری ٹولی ہس پیندی اے۔ اوہ بجلی دی ماں تے سازندیاں نوں مخول کر رہیا اے۔

”سجنو تے مڑو۔“ سردار ہر نام سنگھ پڑ وچ کھلو کے کہہ رہیا اے۔

”تسیں مجرا سنن آئے او۔ بڑی خوشی نال سنو۔ پر کھپ شپ نہیں پاؤنی۔ جے کسے نے رولا گولا پایا تے بھیڑی گل ہوئے گی۔“

”چچھا سردار جی چچھا۔ ہُن تسیں بہہ جاؤ۔“ ایہہ کسے مسلمان دی آواز آئی۔

سازاں نے مکھڑا کھیا اے تے بجلی نے بھونٹنی لئی اے۔ لوکاں نے واہ واہ تے ہائے وائے دے نعرے مارنے شروع کر دتے نیں۔

ساز ملنگ و جا رہے نیں۔ بجلی مرزا صاحبان سنائے گی تے سنن والیاں نوں وچھا کے رکھ دیوے گی۔ لو اوہ گارہی اے۔

مینوں تاہنگاں وے مرزیا تیریاں
جٹا ای او او او او او او او

ایدکس نیلے والے پاسیوں اک تھاں توں چھ ست سیٹیاں آئیاں نیں۔ پہلے وانگوں
دلدر سنگھ نے گیس پھڑ لیا اے۔ سازندے نے طبلہ چک لیا اے تے ہر نام سنگھ دا وڈا منڈا
سلکھن سنگھ کرپان پھڑ کے بجلی نال ہوٹریا اے۔ بجلی دا حفاظت گیر ہر واری جاوے تے
لوک مخول کرن لگ پیندے نیں۔

دور گیس دی لوچ کھلوتے ہوئے جواناں دیاں پگڑیاں دسدیاں نیں۔ پئی ایہہ سکھ گھرو
نیں۔ طبلے دے ٹھیکے تے جلی دے پیر ٹھیکے لین لگ پئے نیں تے اوہ مرزا صاحباں دا بول گا
رہی اے۔ ہن اوہ چپ ہوگئی اے تے سکھ جواناں دے اکٹھے ہسن دی آواز آئی اے۔

ویل لین وچ دیر ہو رہی اے۔ تے مراد خاں تے ہر نام سنگھ دے کن کھڑے ہو گئے نیں۔
قاڈو کھوٹ پھڑ کے کھلو گیا اے۔ ساری خلقت دے کن تے اکھاں بجلی ول لکیاں ہوئیاں نیں۔

گیس اک دم بجھ گئی اے۔ کسے نے گیس دی ڈھبری مروڑ کے اوہدی پھوک کڈھ
دتی اے۔ ہنیرے وچ بجلی دیاں چیرکاں اُبھریاں نیں تے فیر مرگئیاں نیں۔ انج جا پدا
اے جیویں کسے نے اوہدے مونہہ تے ہتھ رکھ دتا اے۔

ساری خلقت پیراں تے کھلو گئی اے بجلی دی بے بے خان صاحب تے سردار
صاحب کہہ کے اپنی دھی دے بچان دی التجا کر رہی اے۔

خلقت وچ گھگھاراپے گیا اے۔ لوک ایہر او دھرنس لگ پئے نیں۔

”تایا میں جاواں؟“ قاڈو مراد خاں کولوں پچھدا اے۔

”نہیں، حالی نہیں۔“ مراد خاں قاڈو نوں روک لیندا اے۔

سلکھن سنگھ نستا نستا آیا اے۔ اوہنوں ساہ چڑھیا ہو یا اے۔

”باپو، باپو! کرپا سنگھ بجلی نوں چک کے نیلے ول نس گیا اے اوہدے نال دے
کرپاناں کڈھ کے راہ روکی کھڑے نیں۔“ سلکھن سنگھ کہندا اے۔

”قاڈو پتر۔ نس کے جا بجلی نوں چھڑا کے لیا۔“ سردار ہر نام سنگھ کہندا اے۔

”میتھوں ایویں کرپا سنگھ دے سٹ پیٹ نہ لگ جاوے۔“ قاڈو کہندا اے۔

”کوئی گل نہیں۔ توں جا۔ ایہہ پنڈ دی عزت دا معاملہ اے۔“ سردار ہر نام سنگھ کہندا اے۔
تھوڑی دیر بعد بجلی پھر چلے ہوئے پڑ وچ نچ رہی سی تے منڈیاں گھنڈیاں دا دل
پسند گیت ”ڈیموں“ گا رہی سی۔

میرے متھے اُتے ڈیموں ڈنگ لانی گیا

ٹکا لان والی جگہ سُجانی گیا

لوک اوئے ہائے دے نعرے تے سیٹیاں مار رہے سن۔ تے ویلاں کرا رہے سن۔
بجلی ندھڑک ہو کے بانہواں چیردی دور دور تیکر ویلاں لین جا رہی سی۔

کرپا سنگھ دا سارا سریر تے سارے کپڑے خون وچ چھن سن اوہ بے ہوش سی تے پڑ
وچ ہر نام سنگھ دے سامنے لمایا ہو یا سی، قاڈو اوہدے سر ہانے کھوٹ لے چوکیداراں وانگ
کھلوتا ہو یا سی۔ اوہ چپ چان سی انج جیویں کوئی گناہ کر بیٹھا ہووے۔

جد سردار ہر نام سنگھ نے قاڈو نوں کہیا۔

”کوئی گل نہیں۔ توں جا۔ ایہہ پنڈ دی عزت دا سوال اے۔“ تے قاڈو سماں والا تے
دیسی تیل وچ بھجیا ہو یا۔ کھوٹا لے کے اوس پاسے نستا جدھروں بجلی دیاں چیرکاں آئیاں سن۔
راہ وچ اوہدا ٹا کر اوگرے دے لبانیاں تے کرپا سنگھ دے ساتھیاں سنگیاں نال ہو یا اوہنے۔

”نگڑے ہو جاؤ۔“ دالکر اماریا تے اوہناں ول ودھیا، اوہ گل چھ سن، چار تے لکرا
سن کے اگے پچھے ہو گئے تے باقی دوگر دے والے جوان اوہدے سامنے آئے۔ اوہناں

دیاں کرپاناں قاڈو دے کھوٹ دا مقابلہ نہ کر سکیاں، اخیر دوواں نوں جان بچا کے نستا پیا۔
جدوں قاڈو اگا نہہ ودھیا تے کرپا سنگھ بجلی نوں ککڑ نال بچھی اپنی گھوڑی کول لے گیا

سی۔ اوہدی خبرے کوشش ایہہ سی کہ بجلی نوں گھوڑی تے سٹ کے اوگرے یا کسے دوسرے
تھاں لے جائے۔

تاریاں دی پھلکی لو وچ قاڈو نے کرپا سنگھ نوں ویکھیا جیہڑا رچھ وانگ بجلی نال گھل
رہیا سی تے بجلی جان چھڈان وچ لگی ہوئی سی۔ جد قاڈو نے دوواں نوں ویکھیا تے بجلی

نووں دلیری دتی۔

”نگڑی رہو۔ میں آ گیا واں۔“

کرپا سنگھ نے قاؤ دی آواز سُنی۔ دھکا دے کے بجلی نون ریت تے سُنیاتے گال کڈھ کے تے کرپان دھرو کے قاؤ ول ودھیا پر بسر وچ دو تن کھونڈ کھا کے زمین تے ڈگ پیا۔ ایسے چر وچ سلکھن سنگھ تے فیروز ہوریں وی اوتھے آگئے۔ قاؤ نے کرپا سنگھ نون بوری مانگ موڈھے تے سُنیاتے چک کے پڑ وچ لے آیا۔

سلکھن سنگھ نے کرپان لئی۔ گھوڑی بکھر نالوں کھولی تے اڈی لا کے پنڈ ول چلا گیا۔ تاں جے کتے کرپا سنگھ دے سنگی ساتھی۔ فرید پور جا کے گڑ بڑ نہ کرن۔ پڑ دوبارہ جم گیا تے بجلی توبہ توب کر دی۔ فیر پڑ وچ آکھلوتی۔ اوہ نہیں سی چاہندی کہ فیر نچے تے گائے پر سردار ہرنام سنگھ نے کہیا کہ ایہہ فرید پور دے پٹھاناں تے سکھاں دی عزت دا معاملہ اے تے ایسے عزت دے معاملے دی خاطر اوس اپنی پرتیو دے منگیتر دا سر پڑوان توں فرق نہیں کیتا۔

دو جے دن سورج دی ٹکلی نکلدے تیک بجلی نچدی رہی اوہدا جسم نچ نچ کے تھک ٹٹ گیا سی تے گلا بھارا ہو گیا سی۔ اوس کوئی دو ہزار روپے کٹھے کر لئے سن۔ جیہدے وچ دینے مرانی دے وی دو روپے شامل سن۔

جدوں پوکھنڈن لگاتے دینا مرانی بجلی دی بے بے نال ڈھک کے کہن لگا ”بھاگ لگے رہن۔ میرے دو روپے دے دیو۔“

ایہہ گل مراد خاں دے کن وچ وی پے گئی۔ اوس دینے مرانی نون ہولی نال پختہ ماری تے فیر پنجاں دا نوٹ اوہدی تلی اُتے رکھ کے بولیا۔

”پولا۔ ڈھائی سو وچوں ایہہ پنج بچے سن۔ ایہہ توں لے لے۔“

(5)

سورج چڑھے نال سلکھن سنگھ پنڈوں منجی لے آیا تے کرپا سنگھ نون منجی تے پا کے فرید پور لے گئے۔

کرپا سنگھ دی منجی نال مراد خاں۔ ہرنام سنگھ، گور بجن سنگھ، درشن سنگھ، چرن سنگھ، رُوپا، بناری، فوجی رستم خاں، فیروز تے قاؤ وی سن مولو کبایا تے دینا مرانی ملنگاں کول

جا کے سوں گئے سن۔

جدوں قاؤ اپنے گھر بُجاتے بُو ہے وچ اوہدی ماں رُوڑی وی بیٹھی ہوئی سی۔ اوہ قاؤ نون ویکھ کے کھلو گئی۔

”وے کا کا۔ توں ہرنام سنگھ دے جوانی داسر پاڑ سُنی اے۔“ اوس قاؤ نون پچھیا۔

”آہو۔ بے بے۔“

”پر کا کا۔ تینوں کیہ لوڑی سی؟“

”بے بے! اوہ بجلی نون چک کے نیلے ول لے گیا سی۔“

”وے کا کا، لے گیا سی تے تاں کیہ ہو یا؟ اوہ کیہڑی کسے دی نونہہ دھی سی؟“

”پر بے بے، ساڈے میلے وچ آئی ہوئی سی۔“

”وے کا کا، میلہ سارے پنڈ داسی۔ تیرا تے نہیں سی۔“

”مینوں چاچے ہرنام سنگھ نے کہیا سی پی جا جا کے اوہنوں چھڈا کے لیا۔“

”کا کا ہرنام سنگھ وی پاگل اے۔ جینے اپنے جوانی داسر تیتھوں پڑوایا۔“

”پچھا بے بے، گلاں چھڈ۔ میں ہُن پچھلے اندر وڑ کے سون لگاں واں کوئی آوے تے کہنا گھر نہیں اے۔ مینوں نیندر بہت آئی ہوئی اے۔“ ایہہ کہہ کے قاؤ پچھلے اندر نکر وچ ڈٹھے ہوئے منجے تے کھیس تان کے سوں گیا تے اوہدی چٹے والاں والی وختاں دی ماری ماں دروازے وچ بہہ گئی۔

جدوں اوہ سوں کے اٹھیا تے ڈیگر ویلا سی۔ اوس مونہہ تے پانی دے چھٹے مارے تے بناری دی دکان ول چل پیا۔

رستے وچ اوہنوں فوجی رستم خاں دا منڈا شیموں ملیا۔ اوس بکری دی ڈوری پھڑی ہوئی سی۔ اوہ قاؤ نون کھلا رکھے بولیا۔

”بھاہ! میری بکری کیہندی اے۔ پی کہ میں اوہ کھونڈ ویکھنا اے جیہدے نال توں کرپا سنگھ نون راتیں پھڑکایا اے۔“

”پر شیطانا! تیری بکری نون کیوں پتا لگا اے کہ میں کھونڈ نال کرپا سنگھ نون پھڑکیتا اے؟“

”میں دسیا اے بکری توں۔“

”تینوں کیوں پتا لگا؟“

”میںوں میری بے بے نے دسیا اے۔“

”تیری بے بے نوں کہینے دسیا اے؟“

”میرے ابے نے۔ ہور کہینے۔“

”پہلاں اک پتی دے شیوں۔ فیر تینوں تے بکری نوں کھوٹ دکھاواں گا۔“

”کھوٹ بکری نے ویکھنا اے۔ بکری دی پتی لے لے۔ میں تے سکے پیونوں پتی

نہ دیواں۔“

”بڑا شیطان ہو گیا ایں شیوں توں“ قاؤ نے پیار نال اوہدی لال سرخ گل تے

چپڑ ماری تے اگانہ ودھ گیا۔

جدوں اوہ بناری دی دکان تے اپڑیا تے بناری نے اوہنوں ویکھ کے نعرہ ماریا۔

”جیوندرا ہو میریا شیر جوانا۔ پنڈ دی لاج رکھ لئی او۔ ایمان نال۔“

”انج ای کرنا چاہی داسی۔ فکر نہیں۔“ فوجی رستم خاں بولیا۔

”پتی بڑی ہمت والا گھرواے۔ پورا اپنے پیوتے گیا اے۔ سمجھ کر لو۔“ ایہہ مولو کباہیسی۔

”تسیں سارے لڑائی جھگڑے وچ خوش او۔“ مولوی اکبر گھر لی تے بیٹھا بولیا۔

”نہیں مولوی جی۔ ایہہ گل نہیں۔ ایمان نال اوہ گل ای ہور بن گئی سی۔“ بناری سر ہلا

کے کہیا۔

”کیہڑی گل بن گئی سی بناری داسا؟“ مولوی اکبر نے پچھیا۔

”مولوی جی متھوں چکھو۔ بناری کولوں چکھدے او۔“ فوجی رستم بولیا۔ ”کرپا سنگھ

نے گڑ بڑ کیتی۔ قاؤ نے ایکشن لے کے اوہدی سکیم فیل کردتی۔ فکر نہیں۔“

”سکیم اوہدی وی بھیڑی سی پر تہاڑی سکیم ساریاں سکیمیاں نالوں بھیڑی سی۔“

مولوی اکبر غصے وچ آ گیا سی۔ تسیں کیوں متگوائی بجلی۔ کجریاں نچاؤنیاں۔ کجریاں دا کم اے۔

”بس تسیں تے مولوی جی پنڈ والیاں دے چکھے ای پے رہندے او ایمان نال۔“

بناری بولیا۔

”چکھے پے رہندے نے تے فکر نہیں۔ اسیں کیہڑی ایہناں دی گل من واسطے تیار

آں۔“ فوجی رستم خاں بولیا۔

”نہ منو، اخیر حشر دیہاڑے چکھتاؤ گے۔“ مولوی اکبر ایہہ کہہ کے اٹھیا تے مسیت

ول تڑپیا۔

”بہہ جا، قادر داد خاں۔ کھلو کاہنوں رہیا ایں۔“ بناری نے کہیا

”نہیں یارا چلنا۔ تیر دے چٹھے دتھے دا پتا کراں۔“ قاؤ و ایہہ کہہ کے مراد خاں دی

حویلی ول تڑپیا۔

جدوں اوہ حویلی اپڑیا تے دلا حویلی دے چبوترے توں اٹھ کھلویا۔

”میںوں پتا اے توں گھوڑی دے پٹھیاں دا پتا کرن آیا ایں۔ میں سارے ڈنگراں

نوں پٹھے پادتے نیں۔ میں کہیا ساڈا یار رنج کے سوں بہوے۔“

”ڈلیا! تینوں کیوں پتا لگا پتی میں سٹا ہو یا ساں۔“

”میںوں تیری بے بے نے دسیا سی پتی قاؤ و پچھلے اندر ستا ہو یا اے میں گھر جو تیرے

گیا ساں۔“

”ہلا۔ پر میں تے بے بے نوں ٹھاک دتا سی پتی کسے نوں نہ دسیں پتی میں سٹا ہو یا۔“

”وکیہ لے پھیر۔ تیری بے بے نے میںوں دس دتا۔ تائی نے ایہہ وی کہیا سی پتی

مُنڈا خراب ہو گیا اے۔ لڑائی جھگڑے شروع کردتے سو۔“

”بس یار! لڑائی جھگڑا کیہ کرنا اے چاچے ہر نام سنگھ دے کہن تے میں۔ بجلی نوں

چھڈان تڑپیا۔“

”بہت چنگا ہو یا نالدے پنڈاں تے رعب بڑا بیٹھا اے۔“

”پتی ڈلیا۔ اصل جگرا تے سردار ہر نام سنگھ دا اے۔ اک طرحاں اوس اپنے پتر دا سر

آپ پڑوایا اے۔ کرپے نوں ہر نام سنگھ دا پتر ای سمجھونا۔“

”بالکل۔ بالکل، ہر نام سنگھ دا بڑا جگرا اے۔ سانوں خوشی تے ایہہ وے پتی ساڈا

میلہ اُجڑیا نہیں۔ قائم دائم ای رہیا اے۔ کرپا سنگھ اپنے فعل وچ کامیاب ہو جاندا تے

اسیں لاگے شاگے دیاں پنڈاں وچ مونہہ دسں جوگیاں نہیں سی رہنا۔ لوکاں نے چھبیاں

دینیاں سن تے کہنا سی فرید پورے گنڈھوں کمزور نیں۔“

”چلو انج ای ٹھیک سہی۔ اللہ جو کر دے اے چنگا ای کر دے۔“

قاڈو حویلی وچوں پرت کے پیلیاں ول تڑپیا۔ اوہ رات دے واقعے نوں بھلا ونا چاہندا سی۔

جدوں اوہ پڑاں وچ پُجیا تے اگوں اوہنوں پینا ساہنسی لکریا۔ پینا ساہنسی کرپا سنگھ دا بڑا یارسی تے اوہ ہر ویلے کٹھے پھر دے رہندے سن۔ پینے نے اک ہتھ وچ ڈانگ پھڑی ہوئی سی تے دو جے ہتھ وچ گتے دی ڈور۔

”ہینیا۔ کدھروں؟“ قاڈو نے پینے دے کول آکے آکھیا۔

”ایہہ گُٹا سردار کرپا سنگھ دا اے۔ ایس سویر توں بھونک بھونک کے کن کھا مارے سن۔ ایہہ کرپا سنگھ نوں ٹولدا سی۔ میں سوچیا ایس نوں کرپا سنگھ وکھا ای لیاہے۔“

”رات میلیے وچ نہیں لہا؟“ قاڈو نے پچھیا۔

”چنگا ہو یا نہیں لہا۔ جے لہہ جاندا تے خان بادشاہاں نے میرا سر وی دل دینا سی۔“

”نہیں۔ تاں وی کیہ ہو یا سی۔ تُوں آیا نہیں مجرا سُنن؟“

”میرا نکا منڈا ہمارسی۔ میں اوہدے سر ہانے بیٹھا رہیا۔“

”ہن کیہ حال اے اوہدا؟“

”فرق اے اگے نالوں!“

”پینا! کرپا سنگھ نوں ساڈا نہیں تے سردار ہر نام سنگھ دا ای خیال کرنا چاہی داسی۔“

”شراب وچ تے عقل باہر ہوندی اے۔ فیراوہ پی کے وی بہت گیا سی۔“

”تدے ای۔“ قاڈو نے کہیا تے پیلیاں ول تڑپیا۔

اوہ اک پہلی دے بٹے بہہ گیا۔ تے رات دے واقعے بارے سوچن لگ پیا۔

اوہ رات والے واقعے نوں بھلا ونا چاہندا سی پر بھلا نہیں سی سکا۔

اوہ سوچن لگ پیا۔ میں چنگا نہیں کیتا۔ کرپا سنگھ پنڈ دا جوانی بھرا سی پریتو اوہدے نال پیار کر دی اے۔ اوہ کیہ سوچدی ہووے گی؟

فیرا پرتو تے صُغی آپس وچ سہیلیاں وی نیں۔ صُغی وی ضرور میرے خلاف ہوگئی ہووے گی۔ اگے اوہ مینوں ہسدے متھے ملدی سی ہن پتا نہیں کیوں ملے۔ میں اوہدی

سہیلی دے ہون والے خاوند دا سر جو پاڑ دتا اے۔

سُکھن سنگھ تے سُہا دا چنگا اے تے فیرو سوج سمجھ والا وی اے پر اوہدے دوویں نکلے بھرا گور بچن سنگھ، درشن سنگھ تے زریاں موہرے دیاں گندلاں نیں۔ اوہناں وچ تے غصّہ وی بہت اے۔ اوہ دوویں ضرور سپ وانگ وس گھولدے ہون گے۔

مولو کبایا وی ہُن پٹھاناں تے سکھاں وچ وٹھ تے وند پاؤن وچ کامیاب ہو جائے گا۔ اوہ اگے ای تائے مراد خاں دے خلاف اے۔ کیوں جے تائے مراد خاں نے اوہدی زمین جوں بیچ خریدی ہوئی اے ہر نام سنگھ تے چرن سنگھ بھائیں مولو کبایا دیاں پٹھیاں گلاں وچ نہ آؤن پر ننگا پوچ تے ضرور اوہدیاں گلاں وچ آ جاوے گا۔

بنارسی داس وی سکھاں نوں چُٹے گا۔ اوہ چاہندا اے کہ پٹھان تے سکھ آپس وچ لڑن مرن۔ مقدمے چلن۔ ٹونپ ٹلا وکے تے اوہ سو روپے دی ٹونپ چالی روپے توں خریدے۔ جدوں میرے پیو تے قتل دا مقدمہ بنیا تے میری بے بے دیاں ساریاں ٹونباں بنارسی داس نے کوڈیاں دے مل خریدیاں سن۔

پر میں تے جو کجھ کیتا اے اپنے واسطے نہیں کیتا۔ پنڈ دی غیرت بچاون واسطے کیتا اے تے اوہ وی چاچے ہر نام سنگھ دے کہن تے کیتا اے۔ میں تے چاچے ہر نام سنگھ نوں پہلے کہہ دتا سی پئی ایویں کتے سٹ پیٹ نہ لگ جائے۔ پر اوس کہیا کوئی گل نہیں۔ تُوں بجلی نوں واپس پو وچ لے آ۔

قاڈو ایسے طرحاں دیاں سوچاں وچ دُبا ہو یا سی تے اوہدیاں کنناں وچ چوڑیاں چھنکن دی آواز آئی۔ جدوں اوہنے ڈونگھے گھوہ مُنڈی چُک کے ویکھیا تے اوہنوں صُغی تے پریتو نظر آئیاں۔ اوہ پیراں تے اُٹھ کھلوتا۔

دُڈھ کھناں دیاں پیلیاں ٹیاریاں۔ انگ انگ وچ جوانی دا نور کالے پراندے تے لمیاں گُٹاں۔ ہوا نال گلوکڑیاں پاندے کیسری دوپٹے ملوک لک تے اُچھاں دھوناں۔ دُھپ وچ چمکدیاں نک دیاں تیلیاں لُس لُس کردے ریشمی لاپے۔ بُلھاں تے لالیاں تے اکھاں وچ کجھل۔ دوویں رُعب وچ سن۔ یا انج سمجھ لو کہ غصّے وچ سن۔ پریتو کجھ نڈھال جیہی سی پر صُغی۔ چُست جا پدی سی۔

اوہ اپنے دھیان ڈنڈیو ڈنڈی تڑیاں آئیاں۔ جدوں اوہ دوویں قادو دے لاگے پہنچیاں تے اوس صغی نون پچھیا۔

”صغرا! کتھوں آئی ایں۔“

آواز سُن کے اوہ دوویں کھلو گئیاں پر پرتو دوجے پاسے مونہہ فیر لیا۔

”کتوں آواں تینوں کیہ؟ توں کوئی ٹھاندا رگا ہو یا ایں ساڈے تے۔“

”صغیے۔ توں اپنی اوکھی کیوں بولنی ایں؟“

”میں سوکھی کیوں بولاں۔ تیرا دتا کھانی آں؟ دس مینوں؟“

”توں تے نہیں میرا دتا کھاندی پر میں تے تیرا دتا کھاندا واں۔“

”وے جا۔ دل دا کھوٹا!“

”دل دا کھوٹا کیہ پئی کہتی ایں صغیے! میں کیہ داکھوٹ کیتا اے؟“

”ہور توں کھوٹ کیہ کمانا سی؟ وچارے کر پاسگھ دارا تے سر پاڑ دتا اے۔“

”پر اوہ بجلی نون چُک کے ییلے ول لے گیا سی!“

”توں بجلی نون واپس لے آؤندا۔ سر ضرور پاڑنا سی وچارے دا“

”پئی توں وی کمال کرنی ایں صغیے۔ اوس تے کرپان نال میرے اُتے حملہ کیتا سی۔“

”کرپان نال حملہ کیتا سی؟ ہائے میں مرگئی۔“

”جے میں گھوٹ نال اوہدا وار نہ روکدا تے اوہدی کرپان تے میرے ڈھڈ وچ

دھس جاندی۔“

قادو دی گل سُن کے صغی نے پرتو ول مونہہ کیتا تے بولی:

”لے سن لے۔ میں نہیں سی تینوں کہیا پئی کر پاسگھ وی کسے نالوں گھٹ نہیں۔“

فیر اوہ قادو ول مونہہ کر کے بولی:

”تہاڈیاں تسیں جانو۔ ہُن تساں آپس وچ ای لڑ لڑ کے مرنا ایں چل پرتو چلیے۔

دفع کر ایہناں مرداں دیاں گلاں نون۔ بڈھیاں توں ایہہ قافٹ لڑ پیندے نیں۔“

فیر اوہ دوویں نکلے نکلے پیر پُندیاں پنڈ نون تڑیاں۔

سورج ڈُبن دا پر بندھ کر رہیا سی تے کاواں دی ڈار رولا پاؤندی لہندیوں چڑھدے

نون جا رہی سی۔

قادو نے محسوس کیتا کہ صغی نال گلاں کر کے اوہدا دل ہولا ہو گیا اے۔ اوہ صغی نون

ایہہ گل منان وچ کامیاب ہو گیا سی کہ اوہدا کوئی بہتا قصور نہیں۔ وڈی گل ایہہ سی کہ

اوہدیاں گلاں پر تیم کور نے وی سن لیاں سن۔

جدوں اوہ واپس پرتیا تے اوہنوں پڑاں دے وچکار ہنیا ساہسی ملیا۔

”کیوں پئی ہیچیا! مل آیاں ایں کر پے نون۔“

”آہو، مل آیاں۔“

”کیہ حال اے اوہدا؟“

”ٹھیک اے۔ بڑا چند والا گھرو اے۔ گھڑا خون و گیا اے پر اوہ بالکل نہیں گھبرایا۔

شراب نے اوہدا سریر واہوا گرم رکھیا اے۔ جے شراب نہ پیتی ہوندی تے اوہدا سریر ٹھنڈا

پے جانا سی، شراب نے تے ٹیکے دا کم دتا اے۔“

”کیناں کو دنوں وچ اُٹھ کے تڑے پھرے گا؟“

”دو تن دن بعد بالکل ٹچن ہو جائے گا۔ فٹ فیٹ۔“

”ہوش وچ اے نا؟“

”آہو، ہوش وچ اے۔ ہس رہیا سی پئی قادو داء لا گیا۔ ہُن چٹی دے میلے تے ملنی

ہوے گی۔“ پینے نے تڑدے ہوئے کہیا، قادو وی پنڈ ول تڑ پیتا تے بولیا۔

”ہیچیا! اسان کیہ اوہدے نال لڑنا ایں۔ اوہ تے ساڈے گھر دا بندہ اے۔ پنڈ دا

جوائی اے۔“

(6)

جدوں بہار آؤندی اے تے پھل کھردے نیں۔ جدوں جنور پُنجان نال پُنجان لا

کے مٹھیاں بولیاں بولدے نیں۔ جدوں نرم نرم گندلاں جوان ہوندىاں نیں تے سرہوں

دیاں پھلاں دی پیلک ہری گھچا کنک دے اُتے وچھدی اے۔ جدوں اوریباں ہرا چٹھا

کھا کے بالٹیاں بھر بھر کے دُڈھ دیندیاں نیں۔ جدوں آساں تے سدھراں دے بوٹیاں

تے بُر آؤندا اے تے من دیاں گھجیاں رمزاں بھانڑ بن کے مچدیاں نیں اوہ دن چکئی دا میلہ لگدا اے۔ چٹی دا میلہ میل ملاقاتاں دی تھاں اے۔ مومہہ در مومہہ گلے شکوے کرن دا ذریعہ اے۔ گھٹی رت دیاں خوشیاں منان دا وسیلہ اے تے بانہواں وچ بانہواں پا کے سبیل سپاٹے کرن دا بہانہ اے۔ آج چٹی دا میلہ اے۔

چٹی فرید پور تے اوگرے دی پہاڑی والی گٹھے ڈھائی تن کوہ دی واٹ تے اے۔ سگھاں دا گراں اے۔ علاقے دے سارے سگھاں دا وڈا گوردوارہ چٹی اے تے گوردوارے دے نال والے ٹالھیاں دے باغ وچ میلہ لگدا اے۔ گوردوارے دے وچ گیانی، گورو صاحبان دی اوکھی تے پوتر حیاتی بارے گل کتھ سناؤندے نیں تے باہر ٹالھیاں دے باغ وچ میلے وچ آئے ہوئے کبھر وسداں سُرّاں تے ہیکاں لاؤندے نیں تے میاراں دے ہاسے تے کھلیاں کناں وچ رس گھولدے نیں۔

پنجاب دے میلے سکتے نہیں لگھدے۔ کجھ نہ کجھ ہو ای جاندا اے۔ کدے کبڈی دے چٹھے وجدے نیں تے کدے گھول ہوندے نیں۔ کدے گھوڑ دوڑ ہوندى اے تے کدے کلے پھنڈے جانداے نیں۔ کدے سنڈھیاں دے بھیر ہوندے نیں تے کدے بندیاں دے۔ وساکی دے میلے وچ ہمیش بھنگڑے پیندے نیں۔ شراباں پیتیاں جاندىاں نیں تے سر پاندے نیں۔ کدے کدے اک دو بندے قتل وی ہو جانداے نیں۔

میلیاں وچ حیاتی تے موت دی کھیڈ کیوں کھیڈی جاندى اے؟ ایہدی کوئی خاص وجہ نہیں۔ قتل ہون تے کرن دے کئی سبب نیں۔ کسے ویلے تے پرانیاں دشمنیاں دے کارن بندے لڑ پیندے نیں تے قتل ہو جانداے نیں۔ ایہہ پرانی دشمنی کدے اک پنڈ دی دوجے پنڈ نال ہوندى اے تے کدے اک پنڈ دی اک دھردی دوسری دھرنال ہوندى اے۔ کسے ویلے بنا کسے وجہ توں لڑائی ہو جاندى اے۔ جیویں منڈے نے راج کے پتی ہوئی اے۔ ہوش حواس قابو وچ نہیں۔ اوہ کولوں دی لنگھدے کسے دوجے گھرونوں اُچی ساری گالھ کڈھ دیندا اے۔ گالھ سنن والا پرت کے گالھ کڈھن والے داسر پاڑ دیندا اے کیوں جے گالھ سنن والے نے گھٹ پتی ہوندى اے تے ذرا ہوش وچ ہوندا اے۔

کئی واری کوڈی۔ دنگل۔ گھوڑ دوڑ تے بنی پھرن دے مقابلیاں وچ رچھڑ پے جاندا

اے۔ رچھڑ جھگڑا بن جاندا اے تے امن امان درست کرن لئی ڈانگ دا سہارا لیا جاندا اے۔ کسے ویلے لڑائی کڑیاں توں ہو پیندی اے۔ کوئی جنا کسے سوخی جیہی میار دے سو پین دی تعریف کر بہندا اے تے کڑی دے بھرا، چاچے، تائے یا دوجے اوہدرا سرچتھ دیندے نیں۔

میلیاں وچ لڑائیاں بس ایویں کیویں ای ہو جاندىاں نیں۔ لڑن دا ارادہ تے ہوندا اے پر بھنا پکا نہیں ہوندا۔ پولیس وی میلیاں دیاں لڑائیاں وچ زیادہ گوہ نہیں کردی۔ ڈانگ سوٹا کھان والے وی کوئی زیادہ پرواہ نہیں کر دے۔ اصل وچ ڈانگاں مارن والے تے ڈانگاں سہن والے دا پنجابی وسوں بڑا تھاں تھتتا اے۔ دوواں نوں بہادر تے دلیر سمجھیا جاندا اے۔ پر بے شمس ڈانگ مار کے پولیس کولوں ڈرتے ڈانگ سہہ کے پڑ چھڈوتے لوک تہانوں محول کرن گے تے جولہ کہن گے۔

چھاہ ویلا اے تے چٹی دا میلہ بھردا پیا اے۔ نکلیاں نکلیاں دکاناں، ٹالھیاں دے مڈھیں لگیاں ہوئیاں نیں تے دکاندار ون سونیاں بولیاں بول کے سودا سوتر وچ رہے نیں۔ اک چٹھیاں اکھیاں والا ڈوم ٹٹی ہوئی سرنگی تے گز فیرو دا ہویا بیت دوہڑے تے سی حرفیاں گارہیا اے۔ سرنگی دی آواز رنج آ رہی اے جیویں کوئی دھاراں کڈھ رہیا ہووے۔ ایہہ مانگت اے۔ ہر دکان تے جاندا اے۔ گاؤندا اے تے پیسہ یا دو پیسہ یا کوئی کھان پین دی کوئی شے لے کے اگلی دکان تے تڑ جاندا اے۔ کئی دکاندار دیندے دواندے کجھ نہیں بس تھہ دے اشارے نال اگے ودھن دا حکم دیندے نیں۔ لئو سنوکیہ گارہیا اے۔

دل توہیں، دلبر بھی توں ہیں، اتے دید توہیں دُکھ تیرا
نیندر بھٹکھ آرام توہیں توں، تئیں دن جگت اندھیرا
نمین پران حیاتی توں ہیں، تئیں دن کوئی نہ میرا
ہاتھم سانجھ تہاڈے دم دی، ہور وسدا ملک ہتھیرا

دکاندار اپنی دکان سجا رہیا اے تے راگی ول کوئی دھیان نہیں دے رہیا۔ راگی اوڈوں تیک گاؤندا رہے گا جدوں تیک اوہنوں یا تے بھکھتیا نہیں مل جاندى تے یا دکاندار اوہنوں اگانہہ ودھن دا اشارہ نہیں کر دا۔ دکاندار سُنے نہ سُنے نکلے نکلے سکھ کا کے تے کاکیاں بڑی پریت نال اوہدے شعر سُن رہے نیں۔ شعراں توں زیادہ اوہناں نوں سرنگی

وچوں نکلن والی مٹھی مٹھی رُوں رُوں نال دلچسپی اے۔ سرنگی دی رُوں رُوں اوہدی آواز دے نال نال بدل جاندی اے۔

ح حسن دا مُلک مشہور خونی، بندے نیناں دے تیر کٹار اوتھے وانگ آب حیات اوہ راہ اوکھا، دھندو کار غبار ہزار اوتھے آوے پرت نہ جیوندا فیر مُڑ کے، پاوے جھات جیہڑا اک وار اوتھے دیوے بُوٹیا جا کے جان جیہڑا، چاہوے پریم دے اوہ اسرار اوتھے دکان دار اچے وی اپنے کم وچ رُتھا ہویا اے۔ اوہ راگی ول دھیان دے رہیا۔ ایہہ پُوڑیاں تے ونگاں دی دکان اے۔ دکان دار کوئی شیخ جا پیدا اے۔ عمر پگی اے۔ چٹی شخصی داڑھی نال چہرے تے رعب اے۔ راگی گارہیا اے۔

الف اکنان نوں ہس کے یار ملیا، اک پھڑیاں بجر دیاں بٹیاں نوں اک ویہندیاں سردا تاج تیرا اک سہکدیاں تیریاں جٹیاں نوں اکنان جاگدیاں دے رہے بھاگ سٹے، بھاگ جاگ پئے اکنان ستیاں نوں تلی حیدرا یار مہربان ہووے، جنت واڑ دیندا پھڑ کٹیاں نوں شیخ نے ہتھ دے اشارے نال راگی نوں اگانہہ ودھن دا اشارہ کر دتا اے۔ اوہ اگلی دکان ول تڑیا اے تے اوہدے نال سکھ کا کے تے کاکیاں وی۔

ٹالھیاں دے باغ دے نال والی ویہندھڑ پیلی وچ ڈھو وچ پیا اے۔ تے خلقت اودھر نوں تڑ پئی اے۔ اوگرے دا نرنجن سنگھ اپنا سنڈھالے کے پو وچ آ گیا اے۔ سنڈھا جزیرا ہویا اے تے اوہدے تیل وچ بھجے ہوئے سنگ ڈھپ وچ چمک رہے نیں۔ پچھلے سال وی نرنجن سنگھ دے ایسے سنڈھے نے بھیڑ چتے سن۔ لوک کہندے نیں جیویں شہراں وچ بعض کوچوان اپنے گھوڑیاں نوں سگرٹاں پلاؤندے نیں اوسے طرحاں نرنجن سنگھ اپنے سنڈھے نوں شراب پلاؤندا اے۔ تڈے ای تے اوہ سنڈھا دلیری نال بھڑ دا اے۔ اک سنڈھے نوں ویکھن لئی اک دُو جے اُتے ڈگ رہے نیں۔ دو ترن لاکڑی لاٹھیاں نال اوہناں نوں چکھتے نوں دھکے مار رہے نیں۔ لوک چکھے ہٹ رہے نیں تے وچکار اکھاڑہ بن رہیا اے۔ ایسے اکھاڑے وچ سنڈھیاں دے بھیڑ لگن گے۔

ڈھولی نے ڈھول دبل کھڑکایا ہویا اے۔ اوہ چھنج دا ڈھول وچا رہیا اے۔ آو لوکو جاؤ لوکو ساڈے پنڈ چھنج اے۔ کرپا سنگھ۔ پینا سانسہ تے پنج ست دُو جے مُنڈے ٹیڈیاں پکڑیاں تھی ہتھاں وچ ڈامگاں تے کرپاناں لئی کھلو تے نیں۔ پینے سانسہ کول بلم اے۔ اوہدیاں لمیاں لمیاں بے سُر یاں چھتاں ڈراؤنیاں نیں۔ اکھیاں لال گلال نیں۔ اوہ پیراں توں ننگا اے۔ پینا سانسہ اوگرے دا منیا پرمنیا سٹاں مارن تے کھان والا جنا اے۔ کرپا سنگھ دا لنگوٹیا اے۔ شغل دے طور تے ایس سُر پالے ہوئے نیں۔ اصل کمائی چوری چکاری اے۔ کرپا سنگھ ایس نوں پولیس دی مارکولوں بچاندا اے تے پینا ایہدے وٹاندرے وچ کرپا سنگھ دے نال شراب پین وچ ساتھ دیندا اے۔ قاڈو وی ایس گل نوں مند اے کہ پینا مدان وچ کھلو کے دلیری نال وار کردا اے تے وار روکدا اے۔ کرپا سنگھ تے اوہدی ٹولی شراباں پی کے آئے نیں تے قاڈو نال دو دو ہتھ کرن توں نہیں ٹلن گے۔ میلے وچ آؤن والے بہت سارے لوکاں دا وی ایہو خیال اے۔

باہی وچوں نکل کے سردار ہر نام سنگھ دا ننگا پُتر درشن سنگھ کرپا سنگھ ول آیا اے۔ اوہ کرپا سنگھ نوں نال لے کے باہی ول تڑ پیا اے۔ ہُن اوہ دوواں باہی چیر کے لوآنجے ول تڑ پئے نیں۔

”اوائے درشن سیہاں۔ کھلو تے جا۔ کتھے تڑیا جانا ایں۔“
”بھائی۔ میں تینوں اک بڑی ضروری گل دسن آیا۔“ درشن سنگھ کھلو کے کرپا سنگھ نوں کہندا اے۔

”اوائے کیہڑی جروری گل دسن آیا ایں۔“
”فرید پور دے پٹھان میلے وچ تیاری کر کے آ رہے نیں۔“
”تاں کیہ ہویا۔ اسیں وی تیار آں۔“
”چنگی گل ایہہ جے تیس تیار ہوئے تے۔ میں سوچیا پئی کتے تیس تھوڑے تیار نہ ہوؤ۔“
”اوائے درشن سیہاں۔ گھگی کاں دا مقابلہ نہیں کرسکدی۔ جے شاہ سکندر دے میلے میراجٹ پینا میرے نال ہوندا تے قاڈو خاں نوں وی اسماں لوتھ پادینی سی۔ اوہدا کا کا ہمار سوتے ایس واسطے اوہ میرے نال میلے تے نہ آسکیا۔ جے آجاندا تے قاڈو چھڈ مراد خاں

نوں وی اسیں وچھا دیندے۔ تے اوہ فیر لہجہ دے اپنی بجلی نوں۔“
 ”بھائی۔ تیری بڑی جروری اے۔ قادو لڑن تے آجاوے تے علاقے وچ کوئی
 اوہدے سامنے نہیں کھلو سکدا۔“

”اوئے جاوی۔ آگیا اے سانوں ڈراؤن۔ اک قادو نہیں دس قادو ہون فیر وی واہ
 گرو دی کرپا نال کرپا سنگھ تے پینا اوہناں نوں پڑ وچ لمیاں پاوے گا۔ آہو۔“
 ”میں تے ایہو چاہنا واں پرکتے ایہدا اُلٹ نہ ہو جاوے۔“

”توں بے گمراہ رہ درشن سیہاں۔ اسیں اج جتی دھاراں بخشوا کے آئے ہوئے آں۔“
 کرپا سنگھ جدوں پلٹ کے پڑ وچ آیا تے پڑ وچ فوجی رستم خاں دا وی سنڈھا کھلوتا
 ہو یا سی۔ سنڈھے دے پنڈے تے پھلاں والی تھلی سی تے تھل دے اُتے فوجی دا کا کا
 شیموں بیٹھا پینتی و جا رہیا سی۔ پینا تے اوہدے نالدے پڑ وچوں نکل کے باہی وچ جا
 کھلوتے سن۔ کرپا سنگھ نے اوہناں نوں ویکھیا تے اوہناں کول جا کھلوتا۔

باہی چیر کے قادو، دُلا، سلکھن سنگھ، فیروز، دینا مرانی، مولو کبابیا، جیدا جولہ، اوہدا بیو
 سجان، اُلی ماچھی، بخت سنگھ، مراد خاں تے سردار ہرنام سنگھ اگے ودھے تے فوجی رستم خاں
 کول آ کھلوتے۔ اخیر تے مولوی اکبر اپنی لملم دی پگ سنبھالدا اگانہہ آیا۔ ڈھول وچنا بند
 ہو گیا تے چٹی دے سردار دسوعہ سنگھ تے مولوی اکبر پڑ وچ آ کھلوتے۔ ایہہ دوواں نرنجن سنگھ
 تے فوجی رستم خاں دے سنڈھیاں دے بھیر دا فیصلہ دین گے۔ دسوعہ سنگھ، نرنجن سنگھ ولوں
 تے مولوی اکبر فوجی رستم خاں ولوں لاکڑی تے منصف نیں۔

دسوعہ سنگھ تے مولوی اکبر اک دوجے دے بڑے پریمی نیں۔ کدے مولوی اکبر چٹی
 آ جاندا اے تے دسوعہ سنگھ نال اسلام تے سکھ مذہب تے بحث کردا اے۔ کدے دسوعہ
 سنگھ فرید پور آ جاندا اے تے مراد خاں دی حویلی وچ بہہ کے مولوی اکبر نال بحث کردا
 اے۔ موضوع ہمیش اک دوجے دے مذہب دی بڑھوتری ہوندا اے۔ دوویں سارا دن
 بحث کر دے رہندے نیں تے اخیر تے اک وی قائل نہیں ہوندا۔ دوویں چھیاں پا کے
 ہسدے ہوئے گھر وگھریں چلے جاندے نیں۔ ایس بحث مباحثے دا ہور کوئی فائدہ ہووے
 نہ ہووے اک فائدہ ضرور ہو یا اے۔ اوہ ایہہ کہ سکھ اسلام بارے ڈاڈھا کجھ جان لگ

پئے نیں تے مسلماناں نوں سکھ مذہب دیاں موٹیاں موٹیاں گلاں زبانی یاد ہو گیاں نیں۔
 دسوعہ سنگھ نے پڑ دے اک پاسے ڈانگ زمین وچ گڈ کے اوہدے اُتے لملم دا تھان
 رکھ دتا اے۔ ایہہ مالی اے۔ جیہدا سنڈھا بھیر چتے گا اوہدے سر نہ دتی جائے گی۔ پچھلے
 سال بھیر وچ تین منڈے آئے سن پر ایدکیں صرف دو نیں۔ پچھلے سال نرنجن سنگھ نے
 لملم دا تھان سرتے بنھیا سی تے اج وی اوسے تھان دا پگڑ اوہدے سرتے اے۔ فوجی
 رستم خاں پہلی واری اپنا سنڈھا بھیر وچ لیا یا اے۔

دسوعہ سنگھ ہتھ سروں اُتاناہہ چک کے لوکاں نوں اشارہ دے رہیا اے کہ اوہ ہور پچھے
 پچھے ہٹ جان۔ لوک اک دوجے نوں دھکے دے کے پچھاناہہ پچھاناہہ ہٹ رہے نیں۔
 شیموں سنڈھے اُتوں اتر کے قادو دے موہڈے تے بہہ گیا اے۔ اوہ ہن پینتی نہیں و جا
 رہیا۔ فوجی رستم خاں نے سنڈھے دے پنڈے توں پھلاں والی چادر لہ لئی اے تے فیروز
 نوں پھڑا دتی اے۔

”سنڈھیاں دیاں نتھاں کھول دتیاں جاون تے ڈھول وچنا شروع ہووے۔“
 دسوعہ سنگھ دی موٹی آواز نے لکارا اے۔ ڈھول اُتے ڈکا تیز تیز وچن لگ پیا اے
 انج جیویں دو پہلوان چھیتی چھیتی انگ تے داء لا رہے ہون تے ڈھولی اوہناں نوں
 ڈھول وچا کے ہلا شیری دے رہیا ہووے۔
 سنڈھے اپنی اپنی تھان کھلوتے اک دوجے نوں غصے بھریاں اکھاں نال تک رہے
 نیں۔ دوویں کالے سنڈھے ہاتھی جا پدے نیں۔

”یا میرے مولا۔ توں عزتاں شرماں دا والی ایں پر فکر ناہیں۔“ فوجی نے سنڈھے دی
 نتھ کھول دتی اے۔ سنڈھا چوگھر انسا اے۔ دوجے پاسیوں نرنجن سنگھ دا سنڈھا وی گولی
 وانگ آرہیا اے۔ خلقت نے رولا پادتا اے۔
 نکر۔ تے نکر دا کھڑا ک ٹالھی دے باغ وچ گونج رہیا اے۔ ٹالھی دیاں لگراں تے
 بیٹھے ہوئے جنور چڑوں چڑوں چڑیں چڑیں کر دے ہوئے اڈ کھلوتے نیں۔ خلقت نے اینا رولا
 پایا اے کہ پاگل جا پدی اے۔

سنڈھے پچھلے پیریں مُر کے فیر بھڑن واسطے اگانہہ ودھ رہے نیں تڑاک..... کسے

ٹالھی دا ٹاہنا ٹٹھا اے۔ سنڈھا ڈھور بھورا ہو کے اپنی تھان کھلوتا اے تے لہو دا پرنا لہ زمین اُتے ڈگ کے چھپڑ بنا رہیا اے۔ فوجی رستم خاں دا سنڈھا کچھے ہٹ کے فیر بھیرن واسطے ٹوٹ وٹی جا رہیا اے۔

دھڑام..... نرنجن سنگھ دا سنڈھا زمین تے ڈگ پیا اے۔ فوجی رستم خاں نے نس کے سنڈھا پھڑ لیا اے۔ اوہنوں نتھ پا دتی اے۔ خلقت اڈھڑ گدڑی ہو گئی اے۔ مولوی اکبر تھان کھول کے فوجی رستم دے سر تے بنھ رہیا اے۔ شیوں قاؤ دے موہڈیاں تے بیٹھا زور زور نال پچینی و جا رہیا اے تے بھڑک رہیا اے۔

لوہڈا ویلا اے تے میلے وچ گڑیاں چڑیاں وی آگیاں نیں۔ نرنجن سنگھ اپنے بے ہوش سنڈھے نوں گڈ تے لڈ کے اوگرے چلا گیا اے۔ فوجی رستم خاں نے اپنا سنڈھا میلیوں گجھ ڈور ٹالھی تھلے بنھ دتا اے۔ تے مجیدے نوں اوہدی راکھی تے بٹھا دتا اے۔ لوک جتن والے سنڈھے نوں دیکھن جا رہے نیں۔ تے ویکھ کے آرہے نیں۔

فوجی رستم خاں نے حلوائی دی دکان تے کھیس وچھایا ہو یا اے۔ کھیس اُتے اخباراں دے کاغذ نیں تے کاغذاں اُتے حلوائی گرما گرم جلیبیاں جوکھ جوکھ کے سٹ رہیا اے۔ قاؤ۔ سُلکھن سنگھ۔ دینا مرانی۔ فیروز۔ مولو کبابیا۔ سبحان۔ شیوں۔ چرن سنگھ تے دوجے منڈے مزے نال کھا رہے نیں۔

”رستم خاں۔ مبارکاں ہون۔ تیرا سنڈھا بھیر جت گیا اے۔“ اسلام پور دا خان بابا تے خاں کہندا اے۔

”آؤ بسم اللہ۔ خیر تہانوں ای مبارکاں نے نا۔ آؤ اُترو گھوڑی توں۔ کوئی جلیبی شلیبی کھاؤ۔ فکر نہیں۔“ رستم خاں وڈا سارا جلیب حلق وچوں تھلے اتار دا کہندا اے۔

”بس کھائی چلو۔ مٹھے توں مونہہ مڑ گیا اے۔ میں گھروں کھیر کھا کے آیتے فیر حنیف خاں۔ بیرم خاں تے دوجے منڈیاں نے مینوں جلیبیاں والی دکان اُتے بٹھالیا۔“

”ہور کھاؤ۔ کیہ فرق پیندا اے؟“

”نہیں ہن جی نہیں چاہندا۔“

”تسین نہیں کھانیاں تیا تے گھوڑی نوں کھلا دیو۔“ قاؤ بولیا اے۔

”شاوا شے۔ قادر داد خاں توں وی بیٹھا ہو یا ایں۔ میں ویکھیا ای نہیں سی تیتوں۔ کیہ حال اے تیرا؟“ تے خاں نے پیار نال پچھیا۔

”وکیہ ای رہے او۔ جلیبیاں کھا رہیا واں۔“ قاؤ نے ہس کے کہیا۔

”سنیا اے کرپا سنگھ تے پینا بڑیاں ڈانگاں لئی پھر دے نیں۔“

”دیکھی جاوے گی۔ کیوں سلکھن سیہاں؟“ قاؤ نے سلکھن سنگھ نوں پچھیا۔

”آہو آہو۔ سارا قصہ پنے دا اے۔ اوہو ای کرپا سنگھ نوں خراب کر رہیا اے۔“

سلکھن سنگھ نے کہیا تے وڈی ساری جلیبی پتھن ڈیہہ پیا۔

”اوہناں کول تے ڈانگاں کرپاناں نیں پر تہاڈے کول تے اک سوئی وی نہیں۔

میرے منڈیاں کولوں سوٹے لے لئو جے چاہی دے نے تے“ تے خاں لڑائی کراؤ اے۔

”تایا! سوٹے بہت..... اسماں پورا سمیان کیتا ہو یا اے۔ آؤ اُترو بیٹھاں جلیبیاں

کھاؤ۔“ قاؤ و خاں اپنے پیو بوٹے خاں دے یار باش تے خاں نوں کہندا اے۔

”نہیں میں چلنا واں۔ میں سوچیا میرے مرن والے یار دے پتر نوں میری لوڑا اے

تے میں تیار آں۔“

”مہربانی تیا مہربانی۔“

شیوں نے کوئی بہتی تھی جلیبی مونہہ وچ پائی اے تے ہائے ہائے پیا کردا اے پر

جلیبی مونہہ وچوں نہیں کڈھدا۔ قاؤ زور زور نال ہسدا اے تے کہندا اے ”شیوں تیرا پیو

تے اینا لالچی نہیں چتا توں ایں۔“

”میری بے بے بڑی لالچن اے۔“ شیوں جلیبی اندر لنگھا کے کہندا اے۔ ساری

ٹولی ہسدا اے۔

”کھاؤ کھاؤ۔ دبل کھاؤ۔ فکر ناہیں۔“ فوجی رستم خاں کہندا اے۔ سارے نویں

سریوں شروع ہو جانے نیں۔

”میں وی آکھاں سارے دھوناں تھلے سٹ کے کیہ لہر رہے نیں۔ پتا نہیں جلیبیاں

کھا رہے نیں“ ایہہ صُغی دی آواز اے۔ سارے دھوناں چک کے اُتاناہہ نکدے نیں۔

صُغی تے پرتیتو تے دوجیاں گڑیاں اوہناں نوں ویکھ کے ہسداں نیں۔ شیوں اپنی تھان

توں اٹھ کھلونا اے۔

”صغینے۔ ساڈا سنڈھا بھیڑجت گیا اے۔“ شیوں بڑا خوش ہو کے دسدا اے۔

”وڈیا بہہ جا۔ مینوں پہلے ای پتا اے۔“ صغی کیہندی اے۔

”سنڈے دے جتن دا پتا ہووے گا۔ پر تینوں ایہہ نہیں پتا ہووے گا کہ اوس چاچے

نرنجن سنگھ دے سنڈھے نوں کیوں لکر مار کے ڈیگیا۔“ شیوں کہندی اے۔

”نہیں۔ مینوں نہیں پتا۔“ صغی اپنی مورنی ورگی دھون نفی وچ ہلا کے کیہندی اے۔

”لے میں تینوں ہئے دسناں واں کہ ساڈے سنڈھے کیوں لکر ماری تے مقابلے تے

آون والا سنڈھا کیوں ڈیگیا۔ بھاہ قاڈو۔ توں بن ساڈے والا سنڈھا تے میں بنیا واں

چاچے نرنجن سنگھ والا سنڈھا تے فیر میں اوہناں نوں ڈگ کے دساں گا۔“

صغی، پریتو تے دوجیاں کڑیاں ہس رہیاں نیں۔

”شیوں پتر۔ آ گیا ایں شرارتاں تے فکر ناہیں۔“ فوجی رستم خاں پیار نال کہندی اے۔

قاڈو تے شیوں دوویں اپنیاں دھوناں اگے نوں انج کڈھ لیندے نیں جیویں کڈو

لڑن ویلے کڈھ دے نیں۔ فیر قاڈو شیوں دے نک تے پوہلے نال اپنا سر ماردا اے۔

شیوں لما جیہا ساہ لے کے اپنا سر ہلاؤندا اکھاں مچدا اے تے دھڑم زمین تے ڈگ پیندا

اے۔ پھر اٹھ کے نجن لگ پیندا اے۔ کڑیاں پٹاں تے ہتھ مار کے ہس دیاں نیں تے ہس

ہس کے حالو بے حال ہوندیاں نیں۔ بندے وی اوہناں نال رل جاندا نیں۔

”کوئی جوانو۔ تیں ذرا پچھے پچھے ہٹ جاؤ۔ تیں ہن جلیبیاں دے فرنٹ تے

چان ماری شروع کر دیو۔ فکر ناہیں۔ دکاندار! سٹ دے نچے چھیوے چھا بے جلیبیاں

دے۔“ فوجی رستم خاں کہندی اے۔

”تے اخیر تے سنڈھا ٹالھی تھلیوں کھول کے دکان تے بنھ لیں۔ پیسے ساڈے

کولوں پورے نہیں نکلنے۔“ قاڈو ہس کے کہندی اے تے اوہدے نال سارے ای ہسن لگ

پیندے نیں۔

”بھاگ لگے رہن۔ جلیبیاں اینیاں کھالئیاں نیں پئی رات نیندر نہیں پینی۔“ دینا

مراتی لماں گو ڈکار مار کے کہندی اے۔

”بھنگ دی پیالی چاڑھ لیں۔ بڑی ہاضم ہوندی اے۔“ سلکھن سنگھ مشورہ دیندا اے۔

کڑیاں ہس دیاں ہونیاں کھیس تے آ بہندیاں نیں تے مرد اٹھ کے پرانہ جا

کھلوندے نیں۔ شیوں، صغی، پریتو تے دوجیاں کڑیاں ول گوہ نال تک رہیا اے تے

مٹھا لگیاں انگلیاں چٹ رہیا اے۔ فوجی اپنی ڈب وچوں نوٹاں وی تھسہی کڈھ کے گنے

بغیر دکاندار نوں دیندا اے تے کہندی اے۔

”گن لے جونا۔ گھانا وادھا کڑی صغراں پورا کرے گی۔ فکر ناہیں۔“

”چاچا۔ توں رہن دے۔ میں ای سارے پیسے دے دیاں گا۔“ اوہ کیہندی اے۔

”نہیں کا کو۔ توں کیوں پیسے دیویں۔ میں جو جیونا واں۔“

”چلو پئی مجیدے نوں وی اوہدے حصے دیاں جلیبیاں دے آئے۔ فیر آ کے میلہ

و کھنے آں۔“ قاڈو کہندی اے۔

”پتا نہیں باپو۔ مولوی اکبر تے تایا مراد خاں کتھے نیں۔ سلکھن سنگھ پچھدا اے۔

”ویر! اوہ بانی سُنن گوردوارے ول گئے سن۔ اوہ تھے ہون گے۔“ پریتو کہندی اے۔

”ہلا۔ تیں دکان تے بیٹھو اسیں ہئے آئے آں۔“ سلکھن سنگھ کہندی اے۔

”ہلا ویر۔“

”پئی میں وی چلیا واں بانی سُنن۔ مینوں وی پھٹی دیو۔“ چرن سنگھ کہندی اے۔

”ہلا چاچا۔“ سلکھن سنگھ کہندی اے تے اوہ سارے سوائے چرن سنگھ دے ٹالھی ول

تر پیندے نیں۔

جد قاڈو، سلکھن سنگھ تے دوجے مُنڈے واپس ڈانگ سوٹیاں نال تیار ہو کے واپس

پرتے تے حلوائی دی دکان دے آ لے دوالے بھیڑ لگی ہوئی سی۔

”قادر۔“ چنگا ہو یا اسیں ٹالھی تھلیوں مجیدے کولوں سوٹے لے کے آئے آں۔

حلوائی دی دکان تے گڑ بڑ چا پدی اے۔“ سلکھن سنگھ نے فکر مند دی نال کہیا۔

”ہئے پتا لگ جاندا اے۔ معاملہ کیہ اے؟“ قاڈو نے کہیا تے اگانہ ودھ کے بھیڑ

وچ جا وڑیا۔ باقی اوہدے پچھے ہو گئے۔

”جلیبیاں دے پیسے میں دیاں گا ایہہ نہیں دین گیا۔“ پنے دے ہتھ وچ نوٹ سُن۔

آواز وچ کنہنی تے ساہ وچ شراب دی بو۔

”ایہناں دے پیسے رستم خاں صاحب دے گئے نیں جی۔“ دکاندار ڈر نال کنب

رہیا سی۔

جس ویلے قاڈو کھونڈ پھڑ کے پینے دے سامنے ہویا تے تماشہ دیکھن والے چار چار گروں چٹھے ہٹ گئے۔ ہُن اک پو جیہا بن گیا جیہدے وچ حلوائی دی دکان۔ گڑیاں، پینا تے اوگرے دے مُنڈے (جیہناں دے ہتھاں وچ ڈانگاں تے کرپاناں سن) تے قاڈو کھلوتے ہوئے سن۔

”پینا! توں کیوں پیسے دے رہیا ایں؟“ قاڈو نے چکھیا۔

”اوئے میں نہیں دے رہیا۔ سردار کرپا سنگھ دے رہیا اے۔“ پینے نے بانہہ ہلا کے کہیا

تے اوہدے مونہہ وچوں روڑی مار کہ شراب دی بو والا ساہ قاڈو دیاں ناساں وچ وڑ گیا۔

”سردار کرپا سنگھ آپ آن کے کیوں نہیں پیسے دیندا۔“ قاڈو نے غصے تے ضبط

کردیاں ہونیاں کہیا۔

”اوئے اوہدے تے میرے وچ کیہ فرق اے؟“

”تُوں ساہنی ایں تے اوہ سکھ اے۔ ایہہ فرق اے۔ اوہدی جگہ ساڈی منجی دے

سرہانے ول اے تے تیری جگہ ساڈیاں جتیاں وچ۔ ایہہ فرق اے۔“

”اوئے کتیا پھانا۔ توں میرے مونہہ آؤنا ایں۔“ پینے دی گالی اے مونہہ وچوں نکلی

نہیں سی تے قاڈو نے اوہدے گل وچ ہتھ دے کے اوہنوں چٹھے کھلوتے سکھ مُنڈیاں تے

سٹیا۔ پینا ڈگدا ڈگدا پیریں کھلو گیتے سٹی لت اگانہہ ودھا کے اوہنے نکوے نال قاڈو تے

وار کیتا۔ قاڈو چھیتی نال لاپنے ہو گیا تے پینے دا نکووا پولی مٹی والی زمین وچ دھس گیا۔ قاڈو

نے اُلا کر کھونڈ ماریا تے پینے دیاں دوویں بانہواں کڑک کر کے کہنیاں توں اُتے کر کے

ٹٹ گیاں تے پینا نکوے تے مونہہ بھار ڈگ پیا۔ قاڈو نے دوجی واری کھونڈ سکھ

مُنڈیاں ول اُلا ریا پر اوہ بچھاں نس گئے۔ اوہو کھونڈ پینے دے موہراں وچ پیا۔ کرپا سنگھ

ٹالھی دے چٹھوں کرپان کھچ کے گولی وانگ قاڈو ول نسا پر سلکھن سنگھ جھال مار کے دوواں

دے وچکار آ گیا۔

”ہٹ جا سلکھن سیہاں“ ایہہ کرپا سنگھ دی آواز سی جیہو سلکھن سنگھ دے چٹھے

وچوں نکلن دا جتن کر رہیا سی۔

”سکھنا! آؤن دے کرپا سنگھ نوں۔“ قاڈو غصے وچ بولیا۔

سلکھن سنگھ نے اپنا چہا کھول دتا۔ قاڈو نے کھونڈ سٹ کے چھیتی نال اپنا کھبا ہتھ

کرپا سنگھ دی بجی بنی نوں پایا (جیہدے وچ اوہنے کرپان پھڑی ہوئی سی) تے سبے ہتھ دی

مٹھ کس کے اوہدی ٹھوڈی تھلے ہورا ماریا۔ کرپان ہتھوں چھٹ گئی تے کرپا سنگھ اپنے آپ

نوں سنبھالدا چار پنچ قدم چکھے جا ڈ گیا۔

ایسے چر وچ سردار ہرنام سنگھ۔ چرن سنگھ۔ مراد خاں تے مولوی اکبر قاڈو تے کرپا

سنگھ دے وچکار آ کھلوتے۔ کرپا سنگھ گڑی سنبھالدا کرپانوں بغیر بھیر وچ پرت گیا۔

(7)

اوس ے دن ای شام نوں فرید پور دے مُنڈے گڑیاں تے سیانے پنڈ پرت

آئے۔ اوگرے دے لبانے پینے نوں سہکدیاں ہویاں منجی تے پا کے لے گئے۔ لمی پوڑی

گل نہ ودھی کیوں جے لوکاں دا خیال سی ساہنی جمدے ای ایسے واسطے نیں کہ اوہناں

دیاں لتاں بانہواں ٹھدیاں جڑ دیاں رہن۔

رستے وچ مولوی اکبر قاڈو تے غصے راضی ہو یا پرُصعی تے پریتو نے اوہنوں ایہہ کہہ

کے ٹھنڈا کیتا کہ جے قاڈو موقعے تے نہ آجاندا تے پینے نے لوکاں سامنے اوہناں دی بے

عزتی کرنی سی۔ سردار ہرنام سنگھ نے قاڈو نوں تھاپنا دتی کہ اوہ پینے ورگے سورمے اگے

ڈٹ کے کھلوتا تے اوہدی گالھ دا جواب ٹھک دا دتا۔ مراد خاں وی خوش سی کہ فرید پور دا

سندھاتے قاڈو میدان مار کے آئے نیں۔ مولو کبابیا چپ چان سی۔ دینا مرانی اے تیک

مٹھے مٹھے ڈکار مار رہیا سی۔ تے شیوں سندھے تے بیٹھا پینی و جا رہیا سی۔

دو جے دن سورج دی ٹکلی نکلن توں پہلاں کسے نے قاڈو دا گنڈا کھڑکایا۔ قاڈو دی

ماں روڑی تے بو ہا کھولیا۔ سردار ہرنام سنگھ دا کاما دلدر سنگھ تے آئی ماچھی سن۔

پنڈ وچ مشہور سی پئی دلدر سنگھ دے سینے وچ چڑی دا دل اے کہ اوہ بہت ڈراکل

بندہ اے۔ ائی ماچھی ٹٹیاں بانہواں لتاں جوڑن دا کارِ گیری۔ اوہنے ایہہ کارِ گیری اپنے بیو کولوں سَکھی ہوئی سی۔

مائی روڑی دوواں نوں اندر لے گئی۔ قاؤ و جگ پیا سی۔ اوہنے دوواں نوں کول ڈٹھی ہوئی منجی تے بٹھایا تے مائی روڑی اوہناں لئی دہیں دے جھنّے لے آئی تے کول بہہ گئی۔

”سویرے سویرے کیوں کچھے دلدر سیہاں۔“ قاؤ و نے پُچھیا۔

”واہگرو دی سونہہ۔ بڑی جروری گل کرن آئے آں اسیں دوویں۔ کیوں ائی۔“ دلدر سنگھ نے ائی نوں اُرک مار کے پُچھیا۔

”آہو۔ آہو۔“ ائی ماچھی نے دہیں دا چھتا سنبھال دیاں ہویاں کہیا۔

”کیہ جروری گل اے۔“ قاؤ و نے دلچسپی نال کہیا۔

”اسیں دوویں ساری رات اوگرے کٹ کے ہنّے ہنّے آئے ہاں۔“ دلدر سنگھ بولیا۔

”کیہ کرن گئے سی اوگرے؟“

”مینوں تے ترکالاں ویلے وڈے سردار ہوراں دھڑی گھیو ولٹوئی وچ پا کے وٹا تے

کہیا کہ ایہہ گھیو پینے واسطے اوگرے لے جا کیوں جے قاؤ و نے اوہدی کھتی تھی بانہہ لکویاں

والا کھونڈ مار کے توڑ دتی اے۔ سردار ہوراں نے مینوں پندراں روپے وی دتے کہ ایہہ

پینے نوں دے کے کہنا کہ اوہ ایہناں روپیاں دی نگرانی والی شے کھاوے۔ تے نالے ایہہ

وی کہیا کہ کلونت کور نوں کہنا کہ پلس ٹھانے نہ جاوے سٹ پیٹ لگدی رہندی اے۔“

گل مُکا کے دلدر سنگھ ڈیکو ڈیک دہیں پین لگ پیا۔

”ہلا ہی ائی۔ توں کیہ کرن گیا سی؟“ قاؤ و نے آئی کولوں پُچھیا۔

”مینوں خاں صاحب نے بھیجا سی کہ میں جا کے پینے دیاں بانہواں چاڑھ آواں

تے پنڈے تے مالش کر آواں۔“ گل کر کے ائی ماچھی وی دہیں پین لگ پیا۔

”دلدر سنگھ دہیں پی بیٹھا سی۔ چھتا منجی تھلے ریڑھ کے بولیا۔

”ائی تے ڈنگراں والے اندر پینے نوں مالش کردا رہیا پر میں بیٹھک وچ بیٹھا کرپا

سنگھ، ترنجن سنگھ تے دوجیاں دیاں گلاں سُندا رہیا۔“

”ہلا۔ کیہ گلاں کردے سن اوہ؟“

”واہگرو دی سونہہ اوہ تیتھوں بہت ڈر گئے نیں۔ تھر تھر کنبدے نیں۔ پر اوہناں

نوں تیرے تے غصہ وی بہت اے۔“

”پُچھا! پر میرے تے غصہ کیوں اے دلدر سیہاں؟“

”توں پہلاں کرپا سنگھ نوں شاہ سکندر دے میلے تے ماریا۔ فیر ہن چٹی دے میلے

تے پینے دیاں بانہواں توڑیاں تے کرپا سیہاں دی بے عزتی خراب کیتی۔“

”دلدر سیہاں۔ اوہ عزت والے کم کرن تے عزت کروان۔ کیوں پُچھی چلی ہوئی اے۔“

”گل تے تیرے والی ٹھیک اے۔ پر ہوڑا مارتے بے نقوف جو ہوئے۔ ہن اوہ

تیرے نال وسا کھی دے میلے تے لڑن گے۔“

”وسا کھی کیہڑی دُورا اے۔ ویکھ لواں گے لڑ دے نیں یاں مار کھاندے نیں۔“

”اوہ کیہندے سن لام لگی ہوئی اے۔ قاؤ و نوں وڈھ کے لام وچ بھرتی ہو جاواں

گے۔ کیہڑا کسے نے پُچھنا ایں۔

”ایہہ گل کون کہندا سی؟“

”کرپا سیہاں۔ ہور کون؟ پئی توں اوہدی ٹھوڈی تے ہورا جو پریتو دے سامنے ماریا سی

تے اوہ ڈگ پیا سی۔ بھلا ویاہ ہون دے پچھوں کرپا سنگھ دا رعب پریتو تے کیوں پوے گا؟“

”پریتو اُتے رعب پان دی گل سی تے مینوں کرپا سنگھ پہلاں دَسدا۔ پریتو دے

سامنے اوہدے کولوں میں ہورا کھالیندا۔“

”واہگرو دی سونہہ۔ مخول نہیں۔ ہن کرپا سنگھ دا پریتو تے کدے رعب نہیں جمننا۔“

”پئی ایہہ گل اے تے اسیں وسا کھی دے میلے تے پریتو دے سامنے کرپا سنگھ کولوں

مار کھالواں گے۔ پر کرپا سنگھ آپ کہوے تاں۔ نہیں تے نہیں۔“

مائی روڑی جھنّے لے کے ڈھارے وچ چلی گئی جتھے اوس رُکنا پایا ہو یا سی۔ دلدر

سنگھ نے کھبے سجے اگھ چُرا کے ویکھیا تے ہولی جیہی بولیا۔

”جے توں قادر سکھ ہوندا تے پریتو نے اپنے باپو نال لڑ کے تیرے نال ویاہ کرا

لینا سی۔ اوہدے اُتے تیرا بہت رعب اے۔“

”گلاں تینوں بہت آؤندیاں نیں دلدر سیہاں پر تینوں کیوں پتا اے کہ اوہنے

میرے نال اپنے باپوتوں اک واگی ہو کے ویاہ کرا لینا سی؟“

”بس میرا گویڑا اے۔ میرا دل جو کہندا اے۔“

”اپنے دل دی بھلی کہی۔ ساڈا ویاہ شیاہ کتے نہیں ہونا دلدر سیہاں۔ تیرے وانگ

میں وی کواریاں ای پیا پھرنا ایں۔

”ضعی جو ہیگی اے“ ائی نے اپنی لمی چپ توڑی۔

”اے مردہ بولے گاتے کفن پاڑے گا۔ اوئے ائی۔ کتھے رام رام کتھے ئیں ئیں۔

ویاہ ہوسکدا سی جے میرا پو جیوندا ہوندا۔ ویاہ ہوسکدا سی جے میری زمین ہوندی۔ ویاہ

ہوسکدا سی جے میں مراد خاں دا کانا نہ ہوندا۔ میرا پو جیوندا نہیں ہوسکدا۔ میری زمین

مینوں واپس نہیں مل سکدی کیوں جے بیج ہوگئی۔ تے دُنیا تے دوجا مہینوال نہیں جم سکدا

کہ ڈنگر چارن دے بعد سوتی نال ویاہ وی کرے۔“

”واہرودی سونہہ۔ ضعی نال تیرا ویاہ ہوسکدا اے۔ جے ہونا ہووے تے۔“ دلدر

سنگھ دی گل سُن کے قاڈو زور نال ہسیا۔ اوہدا حالی ہاسا نہیں سی مگتا تے اوہدی بے بے دی

آواز ڈھارے وچوں آئی۔

”وے کا کاشرم کر۔ کیہ کجھراں وانگ ہسنا پیا ایں۔“

”نہیں بے بے کوئی گل نہیں۔ میں دلدر سنگھ دی گل توں ہسیا واں۔“

دلدر سنگھ تے ائی منجی توں اٹھ کھلوتے۔

”چلیئے یار۔ ساری رات جاگ کے کدھی اے۔ اسماں کہیا کہ اپنے یارنوں گل

بات سُناندے جاییے تے وہیں پیندے جاییے۔ واہرودی سونہہ بڑا مزہ آ یاد ہیں دا۔“

”واگرودی سونہہ۔ مینوں تیریاں گلّاں دا بڑا مزہ آیا اے۔“

قاڈو وی اٹھ کے اوہناں نال تڑپیا۔

(8)

جٹا آئی او وساکھی

جٹا آئی او وساکھی

جٹا آئی او وساکھی

جٹا آئی او وساکھی

چونہہ گوناں توں وساکھی دے آؤن دیاں واہراں نیں۔ ترکالاں ویلے پنڈو پنڈ

بھنگڑے دے ڈھول و جنے شروع ہوندے نیں تے رات ٹھدی تیک وجدے رہندے

نیں۔ وساکھی فصلاں پکّن دا میلہ۔ جدھر نظر مارو کنک دے سیونے رنگے سٹے ہلونے تے

بھوانتیاں لیندے نظر آؤندے نیں۔ ایہہ سٹے ہالیاں دے مضبوط ہتھوں دی سچی کار دا

پھل نیں۔ جس دھرتی وچ اوہناں دا مڑھکا ڈلھیا اوس دھرتی وچوں پانی پی کے ایہہ

فصلاں جوان ہوئیاں نیں۔ جس مٹی وچ اوہناں اپنی جندرولی اے اوس مٹی وچوں اوہناں

دیاں سدھراں دا بی پھل پھلایا اے۔ اپنی کیتی کتری دا مل پیندا ویکھ کے جٹ پھلایا نہیں

ساندا۔ زمین توں اُلریا پھر دا اے۔

واڈھیاں دُور نہیں۔ نیڑے نیں۔ واڈھیاں پین گیاں۔ میاراں تے پرہانیاں

نچدیاں گوندیاں چھاہ ویلا لے کے آؤن گیاں۔ پو لے تے بھریاں بھجن گیاں۔ سٹے چنّے

جان گے۔ مرلیاں لگن گیاں۔ گاہ پین گے۔ دھڑاں اُسرن گیاں۔ نپائی ہووے گی۔ راکھے

پٹھن گے۔ پڑاں وچ ماپئے، ڈھولے پٹے گائے جان گے۔ بولہل جوکھے جان گے۔ دانے

کوٹھیاں تے بھڑولیاں وچ آؤن گے۔ کجھ کھان لئی رکھے جان گے۔ باقی وکن گے۔ پیسے

پلے ہون گے۔ ہار، بند، پازبیاں، بگتیاں، ٹکا، ڈونی، کنگن، چھڑکنگن، نتھ، لونگ، گوکھڑو۔ عطر

پھللیں تے سک سُرمد خریدیا جاوے گا۔ وسوں تے نکھار آوے گا۔ حیاتی پنگرے گی۔ رُوح

جاگے گی۔ وساکھی اگھی نہیں آئی۔ جٹاں زمینداراں لئی زندگی دا سندھیہ لے کے آئی اے۔

بل واہن والے نوں وی احساس اے کہ اوہدی فصل..... تے اینج اوہدی محنت.....

جوان ہوگئی اے۔ ایہہ احساس اوہدیاں بولیاں وچ اے۔

بارھیں برسیں کھٹن گیا تے کھٹ کے لیاندی گانی
 اسماں دیاں فصللاں تے، کھی سوئی آئی جوانی
 اسماں دیاں فلاں تے
 بارھیں برسیں کھٹن گیا تے کھٹ کے لیاندی سوئی
 اپنیاں زیناں چوں، جٹا چن لے ہیرے موتی
 اپنیاں زیناں توں

فصل پکن دا موسم شرارتاں، شوخیاں، مسخریاں تے چولہاں دا موسم وی اے۔ دیور
 بھابھیاں نوں چھیڑ دے نہیں تے روائتی محبوب نوں محول کر دے نہیں۔
 بارھیں برسیں کھٹن گیا تے کھٹ کے لیایا سردے
 بھابھو تیرے بند نہ بنے مُنڈے مر گئے کمائیاں کر دے
 بھابھو تیرے بند نہ بنے
 بارھیں برسیں کھٹن گیا تے کھٹ کے لیایا جھاواں
 کندھاں وچ رکھ موریاں تینوں دُڈھ دا گلاس پھڑاواں
 کندھاں وچ رکھ موریاں
 بارھویں برسیں کھٹن گیا تے کھٹ کے لیایا جوں
 متھے یار دے نہ لگیا جاوے جھوٹی پے گئی وچناں توں
 متھے یار دے نہ لگیا جاوے
 بارھیں برسیں کھٹن گیا تے کھٹ کے لیایا پھپھو دے
 ٹنگے تھمیاں نال پراندے، جیہناں دے راتیں یار وچھڑے
 ٹنگے تھمیاں نال پراندے

جے گبھرو پنڈوں باہر گھنگرو پیریں پا کے سداں سُرراں ہیکاں لاؤندے نہیں تے
 اوہناں دناں وچ پنڈ دیاں گڑیاں کھٹیاں ہو کے گدا پاؤندیاں نہیں نچدیاں نہیں تے
 گوندیاں نہیں:

بولی پاواں شگن مناواں

بولی دے دن آئے

شام جی کتھے گُو ڈیرے لائے

شام جی کتھے گُو ڈیرے لائے

فرید پور۔ خان پور۔ اوگرے تے دو بے پنڈاں دے لوک کنڈل پور وسا کھی دیکھن
 جاندے نیں۔ فرید پور دا اپنا بھنگڑا نہیں ہوندا۔ ہاں خان پور تے اوگرے دا علیحدہ علیحدہ
 بھنگڑا ہوندا اے۔ مولوی اکبر۔ سردار ہرنام سنگھ تے مراد خاں دا خیال اے کہ بھنگڑا نچدا
 آدمی بے رُعب گدا اے۔ پر ایہدے باوجود مُنڈے یاتے خان پور دے بھنگڑے وچ جا
 شامل ہوندے نیں تے یا اوگرے دے بھنگڑے وچ۔ پرانے گڑ تے لکراں دے سکواں
 نوں روڑی وچ دب کے شراب تیار کیتی جاندی اے۔ فیر چھنیاں تے گلاساں وچ پا کے
 ڈیکو ڈیکو سنگھوں پٹھاں سُٹی جاندی اے۔ سکھاں دے سارے ایانے سیانے شراب
 پیندے نیں پر پٹھاناں وچ کوئی کوئی۔ مراد خاں شراب نہیں پیندا۔ پر ہرنام سنگھ جے کتے
 گلاس وچ تھوڑی جیہی پا دیوے تے انکار وی نہیں کرسکدا۔ اوہدا خیال اے انج ہرنام
 سنگھ دا دل ٹٹ جائے گا۔ مولو کبابیا تے اپنی پیندا اے کہ مونہہ وچوں جھگ نکلن لگ
 پیندی اے۔ قادیونے اے تیک شراب نہیں پیتی۔ اوہنوں شراب دتی وی جاوے تے اوہ
 ایہہ کہہ کے شراب پین توں نانہہ کر دیندا اے کہ ایہہ حرام شے اے۔ ایہو گل اے کہ
 مولوی اکبر قادیونے ہمیش خوش رہندا اے۔ دینا مرانی تے اوہدا وڈا مُنڈا فیروز وی مونہہ مار
 لیندے نیں۔ ایہو حال مجیدے جولہہ دا اے۔ شراب عام طور تے ٹلسی داس دے گھر تیار
 ہوندی اے۔ شانتی اوہناں دناں وچ بناری دے گھر آ جاندی اے جیہناں دناں وچ
 اوہدے گھر شراب دی بھٹی گھلدی اے۔ فرید پور دے لوکاں نوں ناجائز شراب تیار کرن
 دا ڈر خوف نہیں۔ کیوں جے پلس نوں مراد خاں تے ہرنام سنگھ سنبھال لیندے نیں۔

وسا کھی کنڈل پور دے سبھ توں وڈے باغ وچ لگی ہوئی اے۔ ایہہ امباں دا باغ
 اے۔ باغ دے وچکار گوردوارہ اے تے گوردوارے دے چار چوہیرے کوئی چالی بھنگڑے
 پے رہے نیں۔ ڈھولاں دی گڑج وچ کن پئی آواز سنائی نہیں دیندی۔ کئی شرابیے پیلیاں
 دے بنے مودھے پئے ہوئے نیں۔ سکھاں دے کیس گھلے نیں تے انج جا پدا اے جیویں

سارے موت ناچ وچ شامل ہون آئے نیں۔ ہر پاسیوں ہیکاں ای ہیکاں لگ رہیاں نیں۔ سمجھ نہیں آؤندی کیہڑی ہیک سُنیے تے کیہڑی نہ سُنیے۔ سارا میلہ افراتفری تے ہول توائی وچ گم اے۔ ایانے چیک رہے نیں۔ ماواں کھپ پا رہیاں نیں۔ پیو ہوش حواس گوائی بیٹھے نیں۔ پُتر کتاں تے ہتھ رکھ کے تان سین بنے ہوئے نیں۔ دھیاں ہرنیاں واگلوں سلیں باگیں چڑھیاں ہوئیاں نیں۔ ایہہ اک سکھ بابا جیہدی عمر ستر سال توں گھٹ نہ ہووے گی کلا ای اکل اِنجے بھنگڑا پا رہیا اے۔ اوہنے وی کوئی جُبکا کوئی لئی لہدی اے۔ پتا نہیں ایہہ پلس دا سپاہی کدھر نستا جا رہیا اے۔ خبرے کئے لڑائی ہوگئی اے۔ دُور اک امب تھلے اک جوان کُوی تے اک جوان مُنڈا ہس ہس کے گلاں کر رہے نیں۔ دوواں دے نک جُوے ہوئے نیں تے دوویں سکھ جا پدے نیں۔

ایہہ لٹو۔ صُغی، پرتیو تے اوہناں دیاں سہیلیاں وی آگنیاں نیں۔ ساریاں نے دنداسہ ڈھیر سارا ملیا ہو یا اے تے رنگ چوکھا چڑھیا اے۔ ساریاں بچے جیہے امب تھلے کھلو گنیاں نیں۔ اک بھنگڑا امب دے نیڑے آ رہیا اے۔ ایہہ تے خان پور دا بھنگڑا اے تے فرید پور دے لگ بھگ سارے مُنڈے بھنگڑے وچ نیں۔

پرتیو۔ ”اوہ دیکھ، تیرے ویر گورچن سنگھ تے سلکھن سنگھ۔“

”آہو اڑیے۔ کئے سوہنے گلدے نیں بھنگڑا پوندے۔“

”اوہ دیکھ فیروز۔ دُلا۔ مجیدا۔ بناری تے شیموں۔ ہائے نی شیموں ول دیکھ کتا سوہنا لگدا اے۔ اوہدا پوا اپنے پُتر نوں بھنگڑا پاوندیاں دیکھ کے کتا خوش ہوندا اے۔“

صُغی۔ ”قاؤ نہیں لہدا بھنگڑے وچ۔“

”اوہ نہیں بھنگڑا پاوندا ہوندا۔“

”پر صُغی۔ اوہ کھوٹ کیددا اے۔ اوہ تے قاؤ دا اے۔ آہو قاؤ دا اے۔“

”دفع۔ ایہہ فیر کھوٹ لے کے آ گیا اے۔“

”پر صُغی۔ دیکھ قاؤ نے ٹھاٹھا کیوں بٹھیا ہو یا اے۔“

”پرتیو پگڑی دیکھ تے پگڑی دا شملہ دیکھ۔ پگڑی اِنج بھھی ہوئی اے جیویں لاٹ

صاحب ہووے۔“

”اوہ اپنے آپ نوں لاٹ صاحب ای سمجھدا اے۔“

”پرتیو۔ تیرا بھرا سلکھن سنگھ سد لاؤن لگا ای۔ اوہنے اپنا سجا ہتھ کن تے رکھ لیا اے۔“

وگدی راوی وچ سُنیا پاوا

رَن فقیر دی جٹ کردا دعوی

ایہہ اوہنے نہیں چھڈنی بھادیں بولد وک جائے ساوا

ڈھول والیا اوئے

”دیکھیا ای صُغیے۔ میرے ویر نے کئی چنگی سد لائی اے۔“

”آہو پرتیو۔ لے ہن قاؤ نے وی گن تے ہتھ رکھ لیا ای۔ ایہہ وی سد لائے گا۔“

”آہو۔ اوہنے کھتا ہتھ گن تے رکھیا اے تے بچے ہتھ وچ کھوٹ پھڑکے اوہنوں

بسر وں اُتاناہہ اُلا ریا اے۔“

”پرتیو سُن کیہ کہندا اے بھلا۔“

بارھیں تاں برسیں نی شاہو کھٹ گھر آیا

کھٹ کے لیا تاں پنج دھیلے

پہلے تاں دھیلے دی میں کنک منگائی

کچھ شاہو دیاں پھلکیاں نوں رہندی کٹھی چہ پائی

دو جے تاں دھیلے دا میں گھیو منگایا

کچھ شاہو دیاں پھلکیاں نوں رہندا کپیاں چہ پایا

تیجے دھیلے دا میں تیل منگایا

کچھ شاہو دے گردے رہندا شیشی چہ پایا

چوتھے تاں دھیلے دا میں عطر منگایا

کچھ شاہو دے جوڑے نوں رہندا زلفاں نوں لایا

پنجویں دھیلے دے میں پھل منگائے

کچھ شاہو دی سسیجے رہندے کتاں چہ پائے

اندرتاں وڑ کے شاہو منگدا نی لیکھا

”لے ٹر پیا ای بھنگڑا اگا نہہ نوں۔ پریتو۔ داری نوں بھجج کے قاڈونوں بُلَا۔“
 ”کیہ کہنا اے بُلَا کے؟“
 ”توں بُلَا تے سہی۔ ذرا اوہدے تے رعب پاؤنے آں۔“
 ”اوہ تے پہلے ای تیرے حُسن دے رعب تھلے اے مٹیارے۔“
 ”مخول چھڈ پریتو۔ بُلَا سُو۔ نہیں تے اوہنے دور چلا جانا ایں۔“
 ”بُلَا، بُلَا نی آں۔ داری۔ نی داریے۔ جا میری بھین دوڑ کے۔ قاڈونوں کہہ پریتو
 بلاؤندی اے۔“
 ”چھجا جانی آں“ کہہ کے داری دوڑی دوڑی گئی تے قاڈونوں بُلَا لیائی۔
 ”کیہ گل اے پریتم کورے؟“ قاڈونے ٹھاٹھا کھولدیاں ہوئیاں چمھتیا۔
 ”صُغی تیرے نال گل کرنا چاہندی اے۔“ پریتو نے صُغی ول اشارہ کیتا۔
 ”کیہ گل اے صُغی؟ مینوں بُلَا یا اے۔“
 ”توں سانوں اتھے ویکھ کے پُھٹیاں سدھیاں سدّاں کیوں لاؤن لگ پیا سی۔“
 ”مینوں تے نہیں سی پتا پئی تسیں اتھے کھلوتیاں ہوئیاں او۔ جے مینوں پتا ہوندا تے
 میں کدے سد نہ لاؤندا۔ مینوں ایمان نال پتا نہیں سی۔“
 ”ایویں جھوٹیاں قسماں نہ چک۔“ صُغی نے ایویں کیویں دے غصے نال کہیا۔
 ”رب گواہ اے مینوں نہیں سی پتا پئی تسیں اتھے کھلوتیاں ہوئیاں او۔“
 ”سانوں ساریاں نوں تیرے تے بہت غصہ اے۔“
 ”مینوں آپ اپنے تے اُمسوس اے۔ پرہن میں کیہ کر سکنا واں۔ جو ہونا سی ہو گیا۔“
 ”توں ایہناں ساریاں کڑیاں نوں مٹھیاں کھواتاں تینوں معاف کیتا جاوے گا۔“
 ”میں ضرور“ مٹھیاں کھلاؤندا اپنیاں بیہیاں بھیناں نوں۔ پر میرے کول تے اک پیسہ نہیں۔“
 ”میرے پیو کولوں منگ لیدنا۔“
 ”منگے سن پر تیا کہن لگا پیسے سارے صُغی کول نیں۔ میں چُپ کر رہیا۔“
 ”پیسے تے سچی سارے میرے کول نیں۔ توں میتھوں منگ لیدو۔“
 ”تیتھوں منگدا میں چنگا نہیں ساں لگدا۔“

گورے! اک دھیلے دامینوں پیندا ای بھلیکھا
 کوٹھے تے چڑھ کے شاہو دیندا ای دہائی
 لوکو! باراں تاں برساں دی کھٹی میری رن گوائی
 ڈھول والیا جوانا او او او او
 ”ہائے میں مرگئی۔ پریتو! ایہہ ایہنے کیہو جیہی سد لائی اے۔“
 ”گڑیے۔ ایہہ سد تینوں سنائی اے قاڈونے۔“
 ”نی جاڑدہو۔ مینوں سنائی اے۔ میرا کیہ اوہ لگدا اے؟“
 ”سانوں کیہ پتا؟ تینوں پتا ہووے گا جیہنوں اوہ سدّاں سنارہیا اے۔“
 ”پریتو۔ ایہ اتھے ای میل بن کے گڈے گئے نیں۔ اگے چکھے ہوندے ای نہیں۔“
 ”تاں کیہ.....؟ سنی چل سدّاں تے ویکھی چل بھنگڑا۔ تیرے پٹھاناں دا بھنگڑا اے۔“
 ”وچ سکھ وی تے ہے نیں ناں۔“
 ”اوہ وی ایس ویلے پٹھان بنے ہوئے نیں صُغیے۔“
 ”لے سُن۔ قاڈو فیروگا ہیک لاؤن۔“
 شیشی بھری شراب دی جیہڑی نتری وانگ کپور
 مینوں ستی نوں ون چڑھ گیا میں کھیڈن جانا دُور
 میں کھیڈاں نال سہیلیاں میری اکھیں پے گئی دُھوڑ
 میرے پلے پیسہ اک نہ، میں لنگھنا پہلے پُور
 توں بوہڑ اوئے ربا سچیا میرے عشق دی منزل دُور
 ڈھول والیا جوانا او او او او او
 ”جکے ہُن دس! ہُن تے اوہنے صاف کہہ دتا اے میری منزل دور۔“
 ”پریتو مخول نہ کر ایویں۔“
 ”بَلو ایویں نہیں سچی جی۔“
 ”نی ہولی بول مر جائیے۔ گڑیاں نہ سُن لین۔“
 ”گڑیاں نوں اپنی ہوش کدوں اے جیہڑی گل ساڈی سُنن گیاں۔“

”بچھا میں تیرے وٹوں ایہناں ساریاں نوں مٹھیاں کھلا دیاں گی تے توں میتھوں اپنے حصے دے پیسے لے لے۔“

”بالکل نہیں۔ مینوں پسیاں دی کوئی لوڑ نہیں۔ جے ہوئی تے میں فوجی کولوں لے لواں گا۔ ٹساں اتھے ای رہنا۔ بھیر وچ نہ وڑنا۔ کئی لُچے لُفنگے پئے پھر دے نیں۔“ قاؤو نے کہیا تے میلے وچ جاوڑیا۔

صُغی نے داری نوں پیسے دتے تے ساریاں کڑیاں نوں اوہدے نال مٹھیاں خریدن بھیج دتا سوائے پریتو دے۔

”کڑیے۔ ایس مُنڈے نے تیرے قابو نہیں آؤنا بھائیں تُوں حُسن دے چکارے مارے تے بھائیں دولتاں دکھا۔“

مینوں کیہ لوڑاں پریتو ایہنوں قابو کرن دی۔ میں تے ویاہ ای نہیں کرانا۔ کَلّے پیو دی کَلّی دھی آں۔ مرن تیکر پیو دی جائیداد تے عیش کراں گی۔“

”وکیہ لواں گے۔ ایس وی تے اتھے ای نا۔“

”نی پریتو۔ ایہہ خلقت کدھرتی جاندی اے۔“

”میرے خیال وچ کتے لڑائی ہو پئی اے۔“

”پر ایدھرتے ہئے داری۔ شیداں تے دوجیاں کڑیاں مٹھیاں لین گیاں سن۔“

”قاؤو وی اوہناں توں ذرا گو پہلے ایسے پاسے گیا سی۔“

”ایہہ گھوڑی تے چڑھ کے فصلاں ول کون نسیا اے؟“

”ایہہ تے میری بھو ادا پتر لگدا اے۔“

”کون کرپا سنگھ؟“

”آہو۔“

”میں سمجھ گئی آں پریتو۔ میں سمجھ گئی آں۔ قاؤونوں ظالماں نے مارٹیا اے۔ قاؤونوں۔“

”نہ بھیڑی گل مونہوں کڈھ۔“

”میرا دل کہندا اے پریتو۔ میرا دل کہندا اے۔ یا اللہ توں رحم کریں۔ قاؤونوں کجھ

نہ ہووے۔“

”پلس وی نسی جاندی اے اوسے پاسے، خلقت پلس نوں وکیہ کے چھوڑ نسی پئی اے۔“

چھوڑ نسی خلقت وچوں داری، شیداں تے دوجیاں کڑیاں وی صُغی تے پریتو ول دوڑ کے آئیاں۔ دوواں نے اگانہہ ودھ کے چھیا کہ کیہ ہونی ورت گئی اے۔ کیہ ہو گیا اے؟

”کرپا سنگھ قاؤو دے ڈھڈ وچ بلم مار کے نسی گیا اے۔ اوہدیاں ساتھیاں تے قاؤو

دا بر ڈانگاں مار کے بھیر چھڑیا اے۔“ داری نے روندیاں ہوئیاں دسیا۔ صُغی کھلوتی ہوئی سی۔ پراں تے بہہ گئی۔ بہہ کیہ گئی سمجھو ڈگ پئی تے بر تے دوویں ہتھ رکھ لئے۔

”نی داریئے! درشن سنگھ تے نال نہیں سی؟“ گھیرائی ہوئی پریتو نے چھیا۔

”اوہ قاؤو دے بر اُتے ڈانگاں ماردا پیا سی تے پلس اپر گئی۔ پلس نے اوس نوں

پھڑ لیا اے۔“ پریتو وی صُغی دے کول ڈھے پئی۔

فوجی رستم خاں دوڑیا دوڑیا آیا تے بولیا۔

”صُغی، پریتو، داری، شیداں تسیں فیروز نال پنڈ وگو۔ ایس قاؤو دی لوتھ نوں بہرام

کوٹ دے ہسپتال لے کے چلے آں۔“

”کاہدے لئی چاچا؟“ داری نے ڈردیاں ڈردیاں چھیا۔

”کاکا! اوتھے ڈاکدار لوتھ دا معائنہ کرے گا تے پلس دے سپاہیاں نوں دتے گا پئی

قاؤو بر دی سٹ کھا کے مر یا یا ڈھڈ دے زخم نال مر یا اے۔ ساڈے نال پلس دے دو سپاہیے

دی چلے نیں۔ تسیں جاؤ پنڈ نوں۔ مائی روڑی نوں آکھنا فکر نہ کرے قاؤو چکا بھلا اے۔“

عزیز تے بوٹے خاں دا پُتر۔“

”ہچھا ہچھا۔ سمجھ گیا۔ ہر نام سنگھ تے خاں صاحب نہیں آئے؟“ ڈاکٹر نے پچھیا۔

”اوہ جناب۔ تھانیدار صاحب نال چوکی گئے نیں۔“ حوالدار نے دسیا۔

ڈاکٹر نے نبض ویکھی تے اپنا کن قاؤ دیاں ناساں اُتے رکھیا۔

”زندگی موت پالنہار دے ہتھ وچ اے۔ اصولاً جوان نوں اول تے اوسے ویلے

نہیں تے راہ وچ مرجانا چاہی داسی پر جتنا جیوندا اے۔“

”جیوندا اے؟“ صفی، فوجی تے حوالدار دے مونہہ وچوں نکلیا۔ ایس فقرے وچ

حیرانی، خوشی تے معلوم کیہ کیہ سی۔

”ہاں جیوندا اے۔ تے واہگرو دی کرپا نال جیوندا ہوے گا۔“ ڈاکٹر نے جوش نال کہیا۔

ساوتری دوائیاں لے کے آگئی۔ اک بندہ گرم پانی چُک لیا۔ دوسرے بندے نے ڈھیر

سارا رُوں تے لمل دیاں پٹیاں چکلیاں ہوئیاں سن۔ چوتھے آدمی دے ہتھ وچ لائین سی۔

”ٹسیں تے باہر چلے جاؤ۔ جدوں میں بُلاواں اودوں آؤنا۔“ ڈاکٹر نے کہیا تے

حوالدار۔ فوجی تے صفی ہولی ہولی پُتر پُتر کے باہر چلے گئے۔

جدوں اوہ واپس کمرے وچ آئے ڈاکٹر لہنا سنگھ خون دھو کے پٹیاں بنھ چُکا سی۔

نرس نے قاؤ نوں بے ہوشی وچ ای دوائی پلا دتی سی تے ٹیکے وی لگ چُکے سن۔

”زندگی موت پالنہار دے ہتھ وچ اے۔ تہاڈے فکر کرن نال ہمار نوں کوئی فائدہ

نہیں ہوئے گا۔ ایس واسطے بے فکر رہو۔ حوالدار جی ٹسیں چھٹی کرو۔ سویرے آ جانا۔ کاکی

تے کیہ ناں تیرا چودھری؟“

”جی میرا ناں رستم خاں اے۔ لوک مینوں فوجی کہہندے نیں۔“ رستم خاں نے

ادب نال اپنا ناں دسیا۔

”کاکی تے فوجی رستم خاں برانڈے وچ آرام کرن۔ میں بندیاں دی ڈیوٹی لادتی

اے۔ اوہ زخمی دے کول رہن گے۔“

”ہچھا جی۔ مہربانی۔ بڑی کرپا۔“ فوجی نے کہیا۔

”جاؤ فیئر باہر برانڈے وچ آرام کرو۔ کل تہانوں جڈا کمرہ دے دیاں گے۔“

موت دی آواز

(1)

فوجی رستم خاں تے صفی نے یکہ کرائے تے لیا۔ پُلس دا اک حوالدار نال بیٹھا تے اوہ تے قاؤ دی لوتھ نوں لے کے ترکالاں ویلے بہرام کوٹ دے ہسپتال وچ پہنچے۔ رستے وچ صفی پھلکاری وچ مونہہ لکو کے روندی رہی۔ فوجی رستم خاں اوس نوں ساری راہ چُپ کراؤندا رہیا تے کہندا رہیا۔ ”گڑیے نہ رو۔ اللہ حیاتی دین والا اے فکر ناہیں۔ جواناں دے سٹاں لگدیاں ہوندیاں نیں۔ حوالدار سکھ سی۔ اوہ ساری راہ چُپ رہیا۔ صرف اک وار بولیا کرپا سنگھ نے سٹھاں نوں لاج لائی اے۔ اوہ سامنے نہیں آیا تے اوس چوری وار کر کے مرداؤ سپنے دا ثبوت نہیں دتا۔ مراد خاں تے ہر نام سنگھ تھانیدار حاکم خاں دے نال چوکی چلے گئے سن کیوں جے پُلس چرن سنگھ تے درشن سنگھ نوں لائیاں مارن دے الزام وچ گھت کے لے گئی سی۔

یکہ ہسپتال دے احاطے وچ پہنچیا تے سکھ حوالدار اُتر کے وارڈ ول نسیا۔ خوش قسمتی سی کہ ڈاکٹر لہنا سنگھ شام دی گشت تے آیا سی تے ہندو نرس ساوتری اوہدے نال سی۔ فوجی رستم خاں تے صفی نے قاؤ نوں بانہواں اُتے پا کے اندر لیاندا۔ ڈاکٹر نے اک نکر وچ وچھے ہوئے منجے ول اشارہ کیتا کہ زخمی نوں اوتھے لما پادو۔

”حوالدار پچھن سنگھ جی۔ گل کیہ اے۔“ ڈاکٹر لہنا سنگھ نے پچھیا۔

جناب اُج وساکی دا میلہ سی۔ اوگرے دے کرپا سنگھ تے ہر نام سنگھ فرید پوریے دے پُتر درشن سنگھ نے ایہدے سٹاں ماریاں۔ ایہہ قاؤ اے۔ خاں صاحب مراد خاں دا

جد حوالدار۔ فوجی تے صنی کمریوں باہر چلے گے تے نرس نے ڈاکٹر نوں ہولی نال کن وچ کہیا۔ ”رات جاگن دا فائدہ تے کوئی نہیں۔ تئیں صاف صاف کیوں نہیں کہہ دیندے کہ ایہدے کفن دُن دا انتظام کرن۔“

”ساوتری اِنج نہ کہو ایہہ بھیرے لفظ نیں۔ ڈاکٹر نوں امید دا پلہ نہیں چھڈنا چاہی دا۔ ایس جے دی حیاتی دی بڑی لوڑ اے۔ جے ایہہ مر گیا تے لوک کہن گے سکھ ڈاکٹر سی اوس نے پرواہ نہ کیتی تے زخمی مر گیا۔“

”پر تہاڈی پرواہ نال وی ایسے نہیں جی سکتا۔“ ساوتری کہہ رہی سی۔
 ”تے کئی ایسے وی کیس ہوندے نیں جیہناں دی پرواہ نہیں کیتی جاندی پر فیرو جیوندے رہندے نیں۔“

”اوہ ایسے سیر لیس کیس نہیں ہوندے۔“
 ”تیرا مطلب ایہہ اے کہ ایہہ کیس اینا خراب ہو گیا اے کہ ساڈی پرواہ دا وی کوئی فائدہ نہ ہووے گا۔ ایس واسطے پرواہ نہ کیتی جائے۔ ہے نا؟“

”جی ہاں۔ میں ایسے طرحاں سمجھتی آں۔“
 ”جے توں ایس طرحاں سمجھتی ایں ساوتری تے غلط سمجھتی ایں۔ عام لوکاں کول دماغ تے دل ہوندا اے۔ اوہناں دا دل تے دماغ وکھرو وکھرے ہوندے نیں۔ کدے دماغ کم کردا اے تے دل کم نہیں کردا۔ کدے دل کم کردا اے تے دماغ کم نہیں کردا۔ پر ڈاکٹر دا دماغ تے دل دوویں اکو ویلے کم کردے نیں۔ دماغ دوا سوچدا اے تے دل پالٹھار دے اگے دعا منگدا اے۔ تے جیہڑا ڈاکٹر ایہناں دوہاں سندراں کولوں کم نہیں لیندا اوس نوں میں ڈاکٹر نہیں سمجھدا۔ میرا دماغ ایس بچے نوں بچاؤن دے حیلے سوچے گاتے جے کسے حیلے وچ کمی رہی تے اوہ میرا دل دعا منگ کے پوری کرے گا۔ ساوتری! سنسار دے پالٹھار دے رنگ نیارے نیں۔“

ساوتری بڈھے ڈاکٹر دیاں گلاں سُن کے شرمندی جیہی ہو گئی تے بولی۔ ”پر ماتما تہاڈی دعا پوری کرے۔“
 فیروادہ دوویں ہولی ہولی پَر پُٹ دے تے سوچدے کمرے وچوں باہر نکل گئے۔

لاٹین جیہڑے آدمی نے پھڑی ہوئی سی اوس نے قاڈو ول دیکھیا تے فیرو ہولی نال اوہدے سرہانے لاگے رکھی میز تے لاٹین ٹکا دتی۔ باقی بندے اپنیاں اپنیاں چیزاں چک کے نال والے کمرے ول تڑپے۔

رات بیت چلی اے۔ کجھ چر پہلاں ہسپتال دے نالوں دی وگن والی کچی سڑک چوں وی وساکھی ویکھ کے آؤن والے لوکاں دیاں گلاں۔ رولا ہاسے۔ کھلیاں تے گھنگھر وَاں دی چھنکار ہسپتال دیاں کندھاں نال وچ رہی سی۔ پر ہُن چُپ چان اے۔ صرف ہسپتال دے قبرستان وچ اُگے ہوئے ککڑ تے بیٹھا اُتو کدے کدے بول پیندا اے تے ڈکو ڈولے کھاندیاں رُوحاں نوں ڈراؤندا اے۔ ہوا چل رہی اے پر محسوس ہوندا اے کوئی دُکھیا آہاں بھر رہی اے۔ بازار دے آوارہ گئے نالیاں وچوں کجھ لبھدے اک دوجے نال لڑ پیندے نیں۔ تے چاؤں چاؤں کرن دے بعد فیرو چُپ ہو جاندا اے۔

فوجی رستم خاں برانڈے دے بچ اُتے گھوک سٹا اے۔ بچ تھلے مٹی دے پیالے وچ دال تے روٹیاں ٹھنڈیاں ہو گئیاں نیں۔ اوہ ایہہ روٹیاں تے دال صُحی لئی لیا یا سی پر اوہنے اک بُرکی نہیں چکھی۔ اوہ بچ تے سٹے فوجی دیاں پیراں وچ بیٹھی اے۔ اوہنے اپنا سارا سریر گنجھ کے لال پھلکاری وچ لکولیا تے اکھیاں میٹیاں ہوئیاں نیں۔ اوہدی اک نظر قاڈو نوں میلے وچ کھوٹ پھڑیاں سد لاؤندیاں دیکھدی اے تے دوجی اکھ کمرے وچ بے ہوش پئے ہوئے نوں۔ اوہدی اک نظر اچ وی دوپہر تے اے تے دوجی اچ وی شام تے۔ پتا نہیں قاڈو دی بے بے نوں کسے نے دسیا اے یا نہیں پئی قاڈو تے اجل نے وار کیتا اے۔ اوہنوں موت نے ہاک ماری اے۔ اوہ موت دی آواز تے اگانہہ چلا گیا اے۔

”زندگی موت پالٹھار دے ہتھ وچ اے۔“ اوہدے کناں وچ سکھ ڈاکٹر دے لفظ گونج رہے نیں۔ اک سکھ قاڈو لئی موت دی آواز بنیا اے تے دوجا سکھ اللہ کولوں اوہدی حیاتی دی بھکھیا منگ رہیا اے۔ دو انساناں دے ایس مقابلے وچ کون جتے گا؟ ایہدا پتا رب دے سوا کسے نوں نہیں۔

ہسپتال دے قبرستان وچ اُگے ہوئے ککڑ اُتے اُلو بولیا اے۔ ایہہ کیہ ہوندا اے؟ ایسے کیہدے نال گل کیتی اے؟ ایسے کسے کولوں کجھ چکھیا اے یا کسے ایس آواز دا جواب

دتا اے جیہڑی میں نہیں سُنی۔ اوہ آواز جیہڑا کوئی وی نہیں سُن سکدا۔ صرف جنور ای سُن سکدے نیں تے سمجھ سکدے نیں۔ آخر آلو دی بولی دا کوئی مطلب تے ہووے گا۔ ضرور کوئی مطلب ہووے گا۔ پر اوہ مطلب کیہ اے؟ کتے ایہہ مینوں تے نہیں کہہ رہیا کہ تُوں اتھے بچ تے بیٹھی ہوئی ایں تے قاڈو میرے کول قبرستان وچ آ گیا اے۔ اوہناں لوکاں کول آ گیا اے جیہڑے ہے وی نیں تے نہیں وی۔

”جاگدے رہو پئی او۔“ چوکیدار مینوں کہہ رہیا اے پئی جاگدی رہ۔ جاگدی رہ۔ کتے تینوں چور نہ پے جاوے۔ کتے چور نہ تیرا سبھ کجھ پُرا لے جاوے۔ اجیہا چور جیہڑا نظر نہیں آؤندا۔ جیہڑا روحاں دی چوری کردا اے۔ جیہدا ناں موت وی اے۔ جینے میرے قادر نوں آواز ماری اے۔

صُغی دا سریر کنیا تے اوس جھنجھنی لے کے پھلکاری وچوں سر باہر کڈھیا۔ کھبے بچے نظر ماری پر ہر پاسے ہنیرا وسدا نظر آیا۔ اوہ ہولی جیہی اٹھی تے پھلکاری سنبھال دی کمرے ول تڑ پئی۔ کمرے دا بُو ہاکھول کے اوس جھاتی ماری۔ سامنے پلنگ اُتے قاڈو پیا ہویا سی تے سرہانے لائین جگ رہی سی۔ اوہنوں جھاکا تے آیا پر اوہ چھیتی چھیتی پیر پندی قاڈو دے مئے کول چلی گئی۔ اوس کھبے بچے تکیا کہ کوئی ویکھدا نہ ہووے پر اتھے کوئی وی نہیں سی۔ ڈیوٹی تے کوئی وی نہیں سی۔ ساریاں نوں نیندر پیاری اے کون کسے لئی راتاں جاگدا اے؟ کون کسے لئی دُکھ بَر دا اے؟ اوس دوبارہ ایدھر اودھر ویکھیا پر اوہنوں لائین دی نئی نئی لو وچ کوئی نہ لبھا۔ اوہ کچھو کچھو ہو کے مئے دی بائی نال بہہ گئے۔ اپنا ہتھ قاڈو دے سینے ول ودھایا تے اوہدے ہتھ وچ اپنا ہتھ پا کے اپنے لکھاں نوں نیڑے لیائی۔ چُمیا تے اکھیاں نال لاکے ہولی ہولی رون لگ پئی تے روندی رہی۔

فیر ڈاکٹر لہنا سنگھ ربڑ دے بوٹ پا کے اک ہتھ وچ سوٹی تے دُوجے ہتھ وچ نارچ پھڑ کے قاڈو ول گیزا مارن آیا۔ جد اوہ کمرے وچ وڑیا تے اوس صُغی نوں بائی نال لگ کے روندیاں ویکھیا۔ اوہ آ کے اوہدے سر تے کھلو گیا۔ اوس ویکھیا صُغی قاڈو دے بے جان ہتھ اُتے اکھیاں رکھ کے اپنی دھیانے رو رہی اے۔

”بھو لئی! ہمار دی باہی نال لگ کے روئی دا نہیں۔“ ڈاکٹر نے کہیا۔ صُغی قاڈو دا

ہتھ چھڈ کے زور زور نال رون لگ پئی۔ ڈاکٹر نے سوٹی تے نارچ میز تے رکھی۔ تھلے بیٹھی صُغی اٹھا کے سینے نال لایا تے بچھی ہوئی آواز وچ بولیا۔ نہ رو میری دھی۔ نہ رو۔ زندگی اللہ میاں دے ہتھ وچ اے۔“

(2)

دُوجے دن شاہ ویلے مراد خاں تے ہر نام سنگھ کنڈل پور دی پلس چوکی پہنچ گئے۔ تھانیدار حاکم خاں اے تیک گھروں نہیں سی آیا۔ اوہ اوہدے کمرے وچ بہہ کے انتظار کرن لگ پئے۔ تھوڑی دیر بعد حاکم خاں وی وردی لاه کے آ گیا۔ اوہدے ہتھ وچ موٹا جیہا ڈنڈا سی۔

”رات کتھے رہے او خاں صاحب؟“ حاکم خاں نے گُرسی اُتے بہندیاں تے پالش کیتا ہویا ڈنڈا میز تے رکھ دیاں ہویاں پکھیا۔

”رات نوں دیر نال بہرام کوٹ پہنچے ساں۔ سویرے ڈاکدار نوں ملے تے تہاڈے ول آ گئے۔“ مراد خاں نے دسیا۔

”قاڈو دا کوئی پتالگا؟ جیوندا اے یا.....“ تھانیدار نے فقرہ پورا نہ کیتا۔

”ڈاکدار کہندا سی گھبران دی کوئی گل نہیں۔“ مراد خاں بولیا۔

”بچھا خاں صاحب ایہہ دسو پئی تہانوں کدوں پتا لگا پئی کرپا سنگھ، درشن سنگھ تے چرن سنگھ نے قادر نوں مار ڈگایا اے؟“

”میں تے ہر نام سنگھ کٹھے پنڈوں میلہ ویکھن آئے ساں۔ پنڈ دے باقی مُنڈے ساٹھوں پہلے آ گئے ہوئے سُن۔ اسیں کنڈل پور سردار سورن سنگھ دی حویلی گھوڑیاں بٹھیاں تے آپوں میلے وچ چلے آئے۔ جد اسیں گوردوارے لاگے پہنچے آں تے اتھے سانوں اک واقف بندہ مل گیا۔ اسیں اوہدے نال گلاں کرن لگ پئے۔ گلاں کراہی رہے ساں تے انج معلوم ہویا جیویں واہر جیہی پئی اے۔ فیر اسماں ویکھیا پلس دے بندے اودھرتی جاندے نیں۔ جدوں اسیں اتھے پہنچے تے قاڈو مُوہدا پیا سی تے پلس دے سپاہیاں نے درشن سنگھ تے چرن سنگھ نوں جچھے مارے ہوئے سُن۔ ایسے چر وچ تسیں اتھے اپڑ گئے۔“

باقی سارے معاملے دا تہانوں پتا ای اے۔“

”میلیاں مشاہدیاں وچ لڑائیاں ہوندیاں نیں۔ لوک زخمی وی ہوندے نیں تے مردے وی نہیں پر اصل مجرم قابو آ جاندا اے۔ ایس معاملے وچ اصل مجرم گھوڑی نوں اڈی لا کے نس گیا اے تے دوجے درجے دے مجرم قابو آ گئے نیں۔ میں اوہناں نوں رات کرپا سنگھ بارے پچھیا پر اوہناں کول اکو ای گھڑیا گھڑایا جواب اے تے اوہ ایہہ ”جناب سانوں نہیں پتا“ دسو پلس ہُن کیہ کرے؟“

”میں تے چاہناں حاکم خاں“ مراد خاں بولیا۔ ”اللہ میاں قاؤ دی حیاتی دیوے۔ او ہٹیک ٹھاک ہو جاوے تے آپس وچ صلح صفائی ہو جاوے۔“

”پر قاؤ دے بچن دی امید گھٹ اے۔ کرپا سنگھ دی بلم نے اوہدا ڈھڈ چیر کے رکھ دتا تے اوہ زمین تے ڈگ پیا۔ اُتوں درشن سنگھ تے چرن سنگھ نے ڈانگاں نال اوہدا سر پھیر دتا۔“

”ڈاکٹر لہنا سنگھ بڑا سیانا اے۔“ ہرنام سنگھ دیرتوں چپ سی۔ خیر اوہ وی بولیا ”سردار ہرنام سنگھ جی۔ تسیں مینوں ایہہ دسو پئی تسیں کرپا سنگھ ورگے جنے نوں دھی داساک کیوں دتا اے؟“ حاکم خاں نے پچھیا۔

”ایس واسطے پئی اوہ میری بھین کلونت کور دا پتر اے تے ایس کر کے پئی کرپا سنگھ دی واہوا زمین اے۔“ ہرنام سنگھ نے کہیا۔

”تسیں کدے ایہہ وی سوچ لینا سی پئی کرپا سنگھ ڈھیر ساری شراب پیندا اے۔ اپنی نگرانی وچ شراب کڈھوندا اے۔ چوراں ڈاکوواں تے سانسیاں نال اوہدا پیار اے۔ میلیاں وچوں گون والیاں نوں چک لے جاندا اے۔“

”ایہہ کم اسیں وی اپنی جوانی وچ کر دے ہوندے ساں خاں صاحب۔“ ہرنام سنگھ نے کہیا۔

”میرا خیال اے تسیں کسے تے چوری وار نہیں کر دے ہوو گے۔“ حاکم خاں نے طنزاً کہیا۔

”نہیں۔ میں ہمیش لکاکر کے لڑیا واں۔ میں کدے کسے تے چوری وار نہیں کیتا۔ میں

چوری وار کرن والے نوں مرد دا بچہ نہیں سمجھدا۔“ ہرنام سنگھ نے مان نال کہیا۔

”کرپا سنگھ نے چوری وار کیتا اے۔“

”ایسے واسطے میریاں اکھیاں تہاڈے سامنے نیویاں نیں۔ اوہ سامنے آ کے لکاکر کے قاؤ تے وار کردا تے قاؤ دا وار کھاندا۔ مر جاندا یا قاؤ نوں مار کے پھانسی دے تختے تے چڑھ جاندا تے میں خوش ہوندا۔ اوہ قاؤ تے چوراں طرحاں وار کر کے لگ گیا اے۔ مینوں ایہدا ڈکھ اے۔ سکھ تھوڑ دے نہیں ہوندے۔ کرپا سنگھ تھوڑ دلا نکلیا اے۔“ ہرنام سنگھ دے آخری فقرے وچ نفرت سی۔

”تہانوں کوئی پتا ہووے پئی اوہ ایس ویلے کیتھے اے؟“ حاکم خاں نے ٹوہ لائی۔ ”مینوں کرپا سنگھ دے تھان ٹکانے دا پتا ہووے تے میں آپ تہانوں اوس ٹکانے تے لے جاواں تے کہواں اوہ جے کرپا سنگھ اپنی پستول نال ایہدی چھاتی ستاں گولیاں نال پاڑ دیو۔“

”پر سردار ہرنام سنگھ! تیرا ننگا پتر درشن سنگھ وی اوہدے نال سی۔“ حاکم خاں نے کہیا۔ ”ہاں۔ میرا ننگا پتر درشن سنگھ اوہدے نال سی۔ پر سارے پتر، پتر نہیں ہوندے۔ گپتر وی ہوندے نیں۔ ٹساں جدوں دا اوس نوں پھڑیا اے میں درشن نوں اک وار نہیں ملیا۔ ملنا چاہواں تے مل وی سکنا واں کیوں جے اوہ دُور نہیں تے اوہدے ملن تے کوئی پابندی وی نہیں۔ پر میں اوس نوں نہیں ملیا۔ میرا اوہدے کولوں جی چڑھ گیا اے۔“

”کیہڑی گلوں جی چڑھ گیا اے سردار ہرنام سنگھ؟“ تھانیدار نے پچھیا۔ ”درشن سنگھ نے اوس جنے تے وار کیتا جیہڑا ڈگ پیا داسی۔ کھلوتے ہوئے تے وار نہیں کیتا۔ درشن سنگھ نے اوس جنے تے وار کیتا۔ جیہڑا ساڈے پنڈ دا نک مونہہ سی۔ درشن سنگھ نے قاؤ تے وار کر کے فرید پور دے پٹھاناں تے سکھاں وچ تھہ پاؤن دی کوشت کیتی۔ فرید پور دے بھرپے تے سانجھ پیار دے بوٹے نوں جڑھوں پٹن دا گناہ کیتا۔“

”پر ہُن تسیں دسو پلس درشن سنگھ نال کیہ سلوک کرے؟“ حاکم خاں نے ہرنام سنگھ کولوں پچھیا۔

”اوہو سلوک جو پلس اپنے لڑماں نال کر دی اے۔“ ہرنام سنگھ نے رکھائی نال کہیا۔

”ہر نام سنگھ غلط کہند اے“ مراد خاں بولیا۔ ”حاکم خاں! میرے اُتے مہربانی کرتے چرن سنگھ تے درشن سنگھ نوں چھڈ دے۔“

حاکم خاں مراد خاں دی گل سُن کے حیران رہ گیا۔

”چرن سنگھ تے درشن سنگھ نوں چھڈ دیاں؟ اوہ کیوں خاں صاحب؟“

”ایہناں دوواں نوں چھڈن نال ساڈے پنڈ وچ پاکک تے دو جائیگی نہیں پئے گی۔“ مراد خاں نے کہیا۔

”بادشاہو۔ اسیں تے ایہناں دے ذریعے کرپا سنگھ نوں پھڑنا اے۔“ حاکم خاں نے کہیا۔

”جڑور جڑور۔ زیادتی کرن والے نوں سزا جڑور ملنی چاہیدی اے۔“ ہر نام سنگھ نے کہیا۔

”اوہ یارتوں چُپ کر۔ سزا ملنی چاہیدی اے۔ کیتی ناں سنگھاں والی گل۔“

حاکم خاں مراد خاں دی گل سُن کے ہس پیا۔

”آپس وچ صلاح کر لو پئی تسیں کیہ چاہندے او۔“ تھانیدار نے کہیا۔

”اسیں کچھ نہیں چاہندے حاکم خاں۔ جو جی وچ آؤندا اے کر۔“

اُٹھ مراد خاں بہرام کوٹ چلے۔ مُنڈے دا پتا کرینے۔ ہے یا نہیں ہیگا۔“ ہر نام سنگھ

گُرسی توں اُٹھ کھلوتا۔ مراد خاں نے ہر نام سنگھ دی گل سُنی اُن سُنی کر دتی تے حاکم خاں

دیاں اکھیاں وچ اکھیاں پا کے بولیا۔

”میں پیسے والا آدمی واں۔ دو چار سو اپنے اک پٹھان بھرا نوں دے دیاں گاتے

کوئی فرق نہیں پین لگا۔ حاکم خاں نوں اخیر مراد خاں نے پیسے والا چُچ دتا۔

”نہیں پیسیاں ویسیاں دی گل نہیں۔ کیس قتل دا اے۔ ایہو جیسے کیس وچ پلس بڑی

محتاج ہوندی اے۔“

”چل پئی ہر نام سیہاں۔ توں جتیا تے اسیں ہارے۔“ مراد خاں کرسی توں اُٹھ

کھلوتا۔“ ہاں یاد آیا حاکم خاں۔ درشن سنگھ دا ذرا خیال رکھنا۔ کچا مُنڈا اے۔“

”فکر نہ کرو خاں صاحب“ حاکم خاں نے کہیا تے ضمنی کھولن لگ پیا۔

جد مراد خاں تے ہر نام سنگھ براڈے وچوں دی لنگھ رہے سن تے درشن سنگھ تے چرن

سنگھ نے اوہناں نوں ویکھیا۔ درشن سنگھ نے سبھاں وچوں دی ہتھ باہر کڈھے تے دڈیا کے

بولیا ”باپو۔ باپو۔“

”مرسوہری دیا“ ہر نام سنگھ نے کہیا تے اگانہہ ودھ گیا۔

(3)

گھوڑیاں نوں دُرُکی لا کے مراد خاں تے ہر نام سنگھ ڈیگر ویلے بہرام کوٹ پہنچ گئے۔

قادو دے کمرے وچ وژن توں پہلاں مراد خاں نے اپنیاں چُجھاں نوں تا دتا تے گردن

اکڑائی۔ ہر نام سنگھ دا چہرہ گول سی تے سارے چہرے تے داڑھی۔ چُجھاں تے بھروٹیاں دے

والاں نے چُجھاں کیتی ہوئی سی۔ اوس اپنے چہرے تے دوویں ہتھ پھیرے تے ٹیڈھی پکڑی

جیہڑی ڈھلی ہوئی سی ذرا کس کے تھی۔ دوواں نے کھنگورا ماریا تے کمرے وچ وڑ گئے۔

ڈاکٹر، نرس تے صُحی نے کھنگورے سُنے تے دروازے ول تئے۔

”ڈاکٹر جی، ست سری اکال۔“

”ست سری اکال مراد خاں، ست سری اکال۔ آؤ۔ آؤ۔ میں سُنے کا کونوں چُجھ رہیا

سی پئی خاں صاحب کیوں نہیں آئے۔“

”بس جی۔ تھانیدار حاکم خاں نال رڑکھیر لگ گئی۔ او تھے ڈیر ہو گئی۔“ مراد خاں نے دسیا۔

”جنا بے ہوش اے۔ پر فکر والی گل نہیں۔ وا بگرو دی کرپا نال تنگڑا ہو جاسی۔“ ڈاکٹر

نے کہیا۔

”تہانوں پتا اے ایہہ مُنڈا کون اے؟“ ہر نام سنگھ نے ڈاکٹر کولوں چُجھتیا۔

”نہیں۔ کون اے ایہہ بگھرو؟“

ایہہ بوٹے خاں دا پُتر اے۔ اوہ بوٹے خاں جن دس نمبرے سنو کھ سنگھ نوں قتل کیتا سی۔“

”چھجا، چھجا، چھجا سمجھ گیاں۔ ہر نام سیہاں سمجھ گیاں۔ ٹھیک ٹھیک۔“ ڈاکٹر کچھ یاد

کرن لگ پیا۔

”میں اودوں دینا نگر دے ہسپتال نواں نواں لگا سی، جدوں سنو کھ سنگھ دی لوتھ آئی

سی او تھے۔ تے اودوں مینوں پہلی واری بوٹے خاں، مراد خاں تے ہر نام سنگھ دا پتا لگا سی۔

ٹھیک ٹھیک۔“

”اسیں دوویں تے ڈاکٹر صاحب ایویں مشہور ہو گئے ساں۔ اصل وچ قتل بوٹے
خاں نے کیٹا سی۔“ مراد خاں نے کہیا۔

”آہو۔ تہانوں تے جج نے چھڈ دتا سی پر بوٹے خاں نوں پھانسی ہو گئی سی۔“ ڈاکٹر
نے یاد کر کے کہیا۔

”بس ایہہ سمجھ لو پی ایہہ مُنڈا قاڈو ساڈے پھانسی چڑھن والے یار دی نشانی
اے۔“ ہر نام سنگھ نے ہرکھ نال قاڈو ول ویکھدیاں کہیا۔

”اوہ تہاڈا اکلایاں دا یار نہیں سی۔ میرا وی یار سی۔ پھانسی دین توں پہلاں میں اوس
نوں ملیا ساں۔ اوہ بالکل نہیں سی گھبرایا۔ علیٰ علیٰ کرردا پھانسی دے تختے تے چڑھ گیا سی۔“

”ایہہ وی پیو وانگ بڑا دلیر اے۔ پر وسا کھی وچ اُن بھول ماریا گیا۔“ ہر نام سنگھ
نے افسوس نال کہیا۔

”نہیں بچ گیا اے۔ فکر والی گل نہیں۔ اج شام تیکر ہوش آ جاوے گی۔ بڑے نویں
نویں ٹیکے لائے نیں اسان وی ایس نوں۔“ ڈاکٹر نے فخر نال کہیا۔

”سردار صاحب! اسیں وی تہاڈے تابعدار آں۔ یاد آیا کوئی دس دن ہوئے نیں
میں تہانوں گھبوا پیا بھجیا سی۔ مل گیا سی؟“ مراد خاں نے پچھیا۔

”ہاں مل گیا سی۔“ ڈاکٹر نے کہیا۔

”اک پیا گھبوا تہانوں میں بھجیاں گا پر اوڈوں جدوں قاڈو ٹکڑا ہو جاوے۔“ ہر نام سنگھ
نے کہیا۔

”حالی تیکر مراد خاں دا گھبونا نہیں مکیا۔ اوہ کھا لوں تے پھیر۔“ ڈاکٹر لہنا سنگھ نے ہس
کے کہیا۔

”ڈاکٹر صاحب۔ میری دھی نوں ملے او۔ ایہداناں صغرابی بی اے۔“ مراد خاں
نے کہیا۔

”ہاں ملیا۔ راتیں میں کوئی دووے قاڈو نوں ویکھن آیا تے بھیردی روندی پئی سی۔
میں چک کے سینے نال لایا تے حوصلہ دتا۔“ ڈاکٹر نے پیار نال کہیا۔

”قاڈو نال ایہوں بہت ہرکھ اے۔ نکلے ہوندے ایہہ اکٹھے ای کھیڈدے رہے

نیں۔ ایہدا بھرا کوئی نہیں بس ایہہ قاڈو نوں ای بھرا سمجھدی اے۔ سیانی ہو گئی اے پر ہُن
وی کئی واری ایہدے نال لڑ پیندی اے۔“

صغی نے اپنیاں گلاں ہوندیاں سُنیاں تے باہر آ کے بیچ تے بہہ گئی تے سوچن لگ
پئی کتے اوہدا پیو جھوٹے تے نہیں بولد اپنی قاڈو اوہدا بھرا اے۔

”میں کاکونوں دکھرا کمرہ دے دتا اے جتھے ایہہ روٹی پکایا کر گی۔ پنڈوں اک مرانی
آیا سی۔ اوہدے کول بھانڈے، گھیو، دال تے دو جیاں چیزاں سُن۔ میں اوہ کمرے وچ

رکھوا دتیاں نیں۔“ ڈاکٹر نے کہیا۔

”تے ساڈا اک بندہ شامیں آیا سی۔ فوجی رستم خاں سی اوہداناں۔“ مراد خاں نے کہیا۔

”اوہ پنڈ چلا گیا اے۔“ صغی نے کمرے وچ آ کے دسیا۔

”تے آیا کون اے دینا؟“ ہر نام سنگھ نے پچھیا۔

”آہو چاچا۔“ صغی نے کہیا۔

”ہُن اوہ ناماں نیم کتھے گیا اے؟“ مراد خاں نے ٹول کیتی۔

”بھاگ لگے رہن۔ جڑ ساوی۔ بوٹا ہریا۔ اتھے ای آں۔ کتے نہیں گیا۔ بس ذرا
باہر گیا ساں۔“ دینے مرانی نے تک وچ بولدیاں تے اندر آؤندیاں ہوئیاں کہیا۔

”باہر کیہ کرن گیا سی تو دینا؟“ ہر نام سنگھ نے پچھیا۔

”بھاگ لگے رہن، بھرتی ہو رہی سی لام واسطے۔ اوہ ہوندی ویکھ رہیا ساں“ دینا بولیا۔

”بھرتی بڑی کھل گئی ڈاکٹر جی۔“ مراد خاں نے فکر مندی نال کہیا۔

”دراصل برما وچ انگریزاں نوں بڑی مار پے رہی اے۔ جاپانی تے آزاد ہند فوجاں
نے تے انگریزاں نوں نک چنے چہوادتے نیں۔“ ڈاکٹر نے کہیا۔

”ایہہ چنگی گل اے یاں ماڑی گل اے سردار جی؟“ مراد خاں نے فکر مندی نال کہیا۔

”چنگی وی اے تے ماڑی وی اے۔ میرے خیال وچ چنگی گھٹ اے تے ماڑی
بہت اے۔“ ڈاکٹر نے سوچ کے دسیا۔

”اوہ کیویں جی؟“ سردار ہر نام سنگھ بولیا۔

”ویکھو نا سردار ہر نام سنگھ جی۔ پئی انگریزاں ولوں اسیں لوک لڑ رہے آں۔

انگریزوں نے مار پیٹی تے سمجھ لو سانوں مار پیٹی۔“ ڈاکٹر نے کہا۔

”ایہہ گل ٹھیک آ۔“ ہر نام سنگھ نے کہا۔

”تے جیہدی آزاد ہند فوج اے اوہ نہیں ساڈی فوج۔“ مراد خاں نے شک ظاہر کیتا۔

”ساڈی کیویں ہوسکدی اے؟ اسان اپنے گھر و انگریزاں دے حوالے کیتے سَن۔

جاپانیاں دے حوالے نہیں کیتے سَن۔“ ڈاکٹر نے کہا۔

”ایہہ بہتیاں اُچیاں گلاں نیں۔ ساڈی سمجھ وچ گھٹ آؤندیاں نیں۔ بی بیاترے دی

گل ہووے تے اوہ اسیں سمجھ سکے آں۔ کیوں ہر نام سیہاں؟“ مراد خاں نے حمایت منگی۔

”آہو۔ تیرے والی گل ٹھیک آ۔“

”چچھا۔ چلو میرے گھر چلئے۔ اتھے کھلو کھلو کے تے لٹاں وی تھک گیاں نیں۔

نالے آرام کراں گے تے نالے کوئی چاء پانی چھکاں گے۔“ ڈاکٹر نے کہا۔

”آہو چلو۔ اتھے تے دواواں دی بودماغ نوں چڑھ رہی اے۔“ مراد خاں نے کہا۔

”ساوتری۔ قاڈو دا ٹمپر پیچر میرے گھر ای لے آویں۔“ ڈاکٹر نے تردیاں ہوئیاں

کہیا۔

”دینیا! پی گروی دانکا نکا کم نس بھیج کے کرنا۔ ایویں نہ کتے افیم دے نشے وچ سوں

رہویں۔“ ہر نام سنگھ نے کہا۔

”بھاگ لگے رہن۔ فکر مندی والی کوئی گل نہیں۔“

”لے دھیئے اسیں ڈاکٹر دے گھروں ہو کے سدھے پنڈ جانا ایں۔ فکر والی کوئی گل

نہیں۔ اپنے ویر دا خیال رکھیں۔ ثواب دا کم اے۔“ مراد خاں نے صنعی دے سر تے پیار

دیندیاں ہوئیاں کہیا۔

”تسیں فکر نہ کرو خاں صاحب۔ کسے چیز دی گھاٹ نہ آوے گی واگرو دی کرپا

نال۔“ ڈاکٹر نے کہا تے اوہ تے کمریوں باہر نکل گئے۔

”بھاگ لگے رہن۔ کتنا رعب اے ساڈے خاں صاحب دا۔“ دینے مرانی نے صنعی

نوں سنا کے کہا ”ڈاکٹر وی ہتھ بدھے غلام نیں ساڈے خاں صاحب دے۔“

”چاچا دینیا! ڈاکٹر وی بہت چنگا اے۔ جے ایہہ رات نہ آؤندا تے مینوں تسلی نہ

دیندا تے خبرے مینوں کیہ ہو جاندا۔“ صنعی نے اکھاں جھمکدیاں ہوئیاں کہیا۔

”بھاگ لگے رہن۔ ڈاکٹر وی سبھا دا چنگا جا پیدا اے۔ سکھ ہوندا اُنچ وچوں

چنگے نیں۔ سوائے کرپا سنگھ۔ چرن سنگھ تے درشن سنگھ دے۔“ دینے مرانی نے کہا۔

”دفع کر۔ اوہناں داناں نہ لے میرے سامنے۔“ صنعی نے کہا تے پھلکاری ٹھیک

کر کے اُپر لین لگ پی۔

(4)

مائی رُوڑی نگی منجی اُتے پئی ہوگ رہی اے تے آئی ماچھی دی تیویں اوہدا سر

گھٹ رہی اے۔ اوس دن شامیں مائی رُوڑی بُو ہے وچ کھلو کے اپنے پتر نوں اُڈیک رہی

سی تے داری نے کول آ کے افسوس وچ رُک رُک کے آکھیا۔ ”انناں! قاڈو نوں کرپا سنگھ

نے بلم مار کے مار دتا اے۔ اوہدی لوتھ ہسپتال لے گئے نیں۔“ ایہہ لفظ مائی واسطے بجلی بن

کے آئے تے اوس نوں بُو ہے دی دوار ساف مار کے ڈگا گئی۔ داری نے انہوں چکھیا تے

منجی تے پا دتا۔ اوہ اوس دن دی منجی اُتے پئی اے۔ نہ کجھ کھاندا اے نہ پیندا اے۔ نہ

بولدی اے نہ چالدی اے۔ تاپ چڑھیا ہو یا اے تے اوہ ہونگدی پئی اے تے آئی ماچھی

دی تیویں اوہدا سر پئی گھٹدی اے۔

دینے مرانی دانکا مُنڈا بھوندی چونا چاردا اے پر اوہ ہُن چونا نیلے وچ نہیں کھڑدا۔

پڑاں وچ کھلیار دیندا اے تے آپ ٹالھی دے بچے تھلے بہہ رہندا اے۔ اوہدا لغوزہ پتا

نہیں کتھے گواچ گیا اے۔

ڈونگھے کھوہ تے واڈھیاں دے دینیں بڑی رونق لگدی ہوندی سی۔ مُنڈے سارا دن

واڈھیاں کر دے سَن تے شام نوں تیل دیاں شیشیاں لے کے کھوہ تے آ جاندا سَن۔

مالشاں کر دے سَن۔ گیت گاؤندے سَن۔ ہاسا بکھیڑا ہوندا سی۔ پر ہُن ڈونگھا کھوہ چُپ

چان اے۔ کدے کدائیں سلکھن سنگھ تے گورنجن سنگھ کھوہ تے آؤندے نیں تے گیٹا مار

کے چُپ چان رہ کے چلے جاندا سَن۔

پرسنو دی بھٹھی تپدی تے ہے پر جیہی تپی جیہی نہ تپی۔ کڑیاں آؤندیاں نیں دانے

بھناندیاں نہیں تے اُٹھ کے چلیاں جاندیاں نہیں جیویں اوہناں نوں کسے چیز دا ڈر لگا ہووے۔ مُنڈیاں دے سنگھے ہُن خراب نہیں ہوندے تے اوہ ہُن کھنگورے نہیں مار دے۔ شیموں دی بکری نے وی میٹا نکلتا بند کر دتا اے۔ پہلے اوہ بکری دی ڈوری پھڑ کے سکھاں والی ونڈ چلا جاندا سی تے رُوپے تے دُوجے کاکیاں نوں نال لے کے ہر گھرا گے جا کے کھلو جاندا سی تے نعرہ ماردا سی ”بول میری بکری“ تے رُوپا تے دُوجے مُنڈے نعرے مار دے سَن“ میں۔“

سکھ عورتاں تے گُویاں ہسدیاں ہونیاں اپنے اپنے گھراں وچوں نکلدیاں سَن۔ کوئی آٹا دیندی سی کوئی گُڑ دیندی سی تے کوئی سارے مُنڈیاں دا گول دائرہ بنا کے وچ دُدھارنی رکھ دیندا سی تے پیالیاں دے کے کہندی سی۔ ”پیو دُدھ پچھڑا پیو“۔ جے کوئی ناراض ہوندی سی تے سارے مُنڈے اوہدے آ لے دوالے کھلو کے بھنگڑا پاؤندے سَن تے چھیتی چھیتی نچدے ہوئے کہندے سَن۔

”بول میری بکری میں“

”بول میری بکری میں“

”بول میری بکری میں“

تے اخیر ناراض ہون والی تیویں یا کاکیاں کی ہس پیندی سی۔

ہُن شیموں بکری لے کے گھر وگھریں نہیں جاندا۔ اوہ بکری نوں کَلے نال بنھ کے اوہدے اگے پتے سٹ چھڑ دا اے تے آپوں اپنی ماں کول بہہ رہندا اے۔

ایہناں دنوں وچ شام ویلے روزانہ کرپا سنگھ اپنی گھوڑی تے چڑھیا فرید پور آؤندا ہوندا سی تے پٹھاناں دی ونڈ ول پھیرا ماردا ہوندا سی۔ پٹھان مُنڈے اوس دی گھوڑی دی لگام پھڑ کے کہندے ہوندے سَن ”پٹھان اُتر کرپا سہاں کوئی پانی دھانی پی لے۔“

”اویئے نہیں یار۔ بس چلنا واں۔ تسی داس کولوں لال پری لین آیا ساں۔ ہُن گھر چل کے پینا واں تے موج اڈاناں واں۔“ تے فیروہ گھوڑی نوں اڈی لاکے اوگرے ول چلا جاندا سی۔ گُویاں روز شام نوں پریتونوں دسدیاں سَن پئی کرپا سنگھ تینوں دیکھن آیا سی۔ پرہُن نہ کرپا سنگھ آؤندا اے تے نہ اوہدی گھوڑی۔ اوہ دونیں پتا نہیں کتھے لگ گئے

نیں۔ پلس وی اوہناں دا پتا بے تیک نہیں لاسکی۔

وسا کھی مئے ارج دس دن ہو گئے نیں۔ قاؤ دُہُن ہوش وچ اے۔ اوہ گلاں کر دا اے تے مچی توں اُتر کے ہسپتال دے کمرے تے برانڈے وچ چکر لاؤندا اے۔ صغی وی اوہدے پیراں وچ پیر پا کے اوہدے نال کمرے تے برانڈے وچ چکر لاؤندی رہندی اے۔ کوئی اوہناں نوں بھین بھرا سمجھدا اے تے کوئی اوہناں نوں کجھ ہووے۔ مراد خاں تے ہر نام سنگھ بہت خوش نیں کیوں پئی قاؤ وچ گیا اے۔

(5)

شکل دو پہر اے۔ قاؤ ہسپتال توں کجھ دُور دسہری انب دے جھانگے بُوٹے تھلے ہسپتال داکمبل وچھا کے لما پیا ہویا اے۔ اوہدی کنڈ اسمان ول اے تے گوڈے تے تھوڈی نلے نلے گھاہ اُتے وچھے ہوئے کھیس اُتے نلے ہوئے نیں۔ تیل وچ کچن کرتہ اوس متھے تھلے رکھیا ہویا اے۔ تہمت دا رنگ وی تیل ملن کارن مٹی رنگا اے۔ سر تے ململ دی چٹی پئی بچھی ہوئی اے۔ اوہدے لاگے سروں دے کوڑے تیل دی بوتل بھری پئی اے۔ صغی بوتل چوں تیل کڈھدی اے۔ ہتھان اُتے ملدی اے تے فیروہ قاؤ دے لک تے چوڑ دیندی اے۔ انج کردیاں اوہدیاں ونگاں وچوں ون سونیاں مٹھیاں مٹھیاں راگ راگنیاں نکل دیاں نیں۔

”صغی! مینوں ہاسا پیا آؤندا اے پئی کدے ایہو جیہا وقت وی میرے اُتے آؤنا سی۔“ قاؤ ہولی جیہی کہندا اے۔

”میں تیرا مطلب نہیں سمجھی قاؤ۔“ صغی اپنا کن قاؤ دے مونہہ دے نیڑے کر کے پچھدی اے۔

”ایہو پئی توں میرے پنڈ دی مالش کریں گی۔“

”لے لیہدے وچ بُری گل کیہڑی اے۔ ہمارا خیال رکھنا ہر اک دا فرض اے۔“

”پرہُن تے میں ہمار نہیں۔ ہُن تے میں بگڑا ہو گیا واں۔“

”حالی سواہ بگڑا ہویا ایں۔ نرس کہندی سی حالی کمزوری ہیگی اے۔“

”اوہ تے خیر ٹھیک اے پر زخم راضی ہو گئے نیں۔ ہُن تے زخماں دے کھر ٹڈ وی تھ گئے نیں۔“

کھر ٹڈ تے اُتر گئے نیں پر زخم حالی لوے نیں۔ پکے نہیں ہوئے۔“

”ہو جان گے رب چاہے۔ جے سردار لہنا سنگھ تے توں ہسپتال وچ نہ ہوندے تے میں مُک گیا سی۔ سمجھو۔“

”اسیں تینوں ملکن دیندے ساں؟ ڈاکدار تے تیرے لئی بھیری وانگ بھوندا رہیا اے۔“

”تے تُوں؟ تُوں تے میرا چوکیدار لیا ہو یا سی۔“

”ہور کیہ کر دی؟ میرے بابل نے مینوں کہیا ہو یا سی پئی قاؤ دی دہل سیوا کر۔“

ایہہ پنڈا نک مونہہ اے تے ایہدے سرتے اے اسیں بڑے گھول گھلنے نیں۔“

”مہربانی اے تائے دی۔ ایہو جیہے چنگے دل دا بندہ میں اے تیک رُوئے زمین تے نہیں تکیا۔“

”قاؤ! میرے لے دا دل بہت چنگا اے۔ پتا ای ڈاکدارنوں کیہ کہندا سی اوں دن؟“

”نہیں مینوں تے نہیں پتا۔“

”ڈاکدارنوں کہندا سی زخماں دی رپٹ چنگی نہ لکھیو تاں پئی درشن تے چرن سنگھ عدالت وچوں بری ہو جان۔“

”تے درشن دا باپو کیہ کہندا سی؟“

”اوہ ڈاکدارنوں کہندا سی رپٹ بھر کے لکھو۔ جے درشن نے دس سال قید ہونا اے تے پندرہ سال ہووے۔“

قاؤ وگل سُن کے ہسن ڈھ پیا۔ ضعی نے مالش کردیاں ہتھ روک لئے۔ کیوں پئی قاؤ دو سارا سریر بل رہیا سی۔ اوہنوں ڈرسی کتے زخم نہ ترٹ جان۔

”بلا فیر ڈاکدار نے کیہدی گل مٹی؟“ قاؤ نے ہاسا ختم کر کے چُھتیا۔

ضعی دوبارہ مالش کرن لگ پئی تے بولی ”ڈاکدار نے کہیا میں اپنی مرضی کراں گا۔“

”پتا نہیں کیہ بنیا اے؟“

”بنیا کیہ اے؟ دوویں جیل وچ پئے ہوئے نیں۔ چاچا ہر نام سنگھ روز اے نال لڈا اے

پئی توں کیوں روشن سنگھ تے چرن سنگھ نوں جیلوں کدھن کدھن دا اپنا اڈم کر رہیا ایں۔“

”اصل وچ تیا درشن سنگھ نوں اپنے پُتر وانگ سمجھدا اے تے چرن سنگھ نوں بھراواں وانگ۔“

”ایہہ غلط گل اے۔ پُتر تے بھرا ہوندے تے تینوں گور کنارے کیوں پہنچاندے؟“

”اصل قصور تے کرپا سنگھ دا اے جیہڑا پتا نہیں کتھے لکھا ہو یا اے۔“

”میں کہنی آں اوہ لام تے چلا گیا اے۔“

”میرا اپنا وی ایہو خیال اے۔ اوہدے کسے واقف نے تصدیق کر دتی ہوئے گی پئی

مُنڈا چنگے چال چلن دا اے تے بھرتی کرن والیاں نے اوں نوں بھرتی کر لیا۔ اجکل تے

سرکار گکیوں گوڈیوں رہے ہوئے مُنڈیاں نوں دی فافٹ بھرتی کر رہی اے۔ کرپا سنگھ تے

فیرو دی چند والا گھروسی۔“

”پر قاؤ! اپنی بھرتی کیوں گھلی ہوئی اے؟“

”بس لڑائی لگی ہوئی اے۔ سردار لہنا سنگھ سویرے مینوں دس رہیا سی کہ انگریزاں دی

اپنی فوج اوہناں دے خلاف ہو گئی اے تے خلاف ہون والیاں نے آزاد فوج بنا لئی اے۔“

”ایہہ آزاد فوج کیہ کرے گی؟“

”ایہہ فوج انگریزاں نال لڑے گی تے ہندوستان تے قبضہ کر کے حکومت چلائے گی۔“

”پر ساوتری کہہ رہی سی کہ انگریز بڑے چالاک تے بہادر ہوندے نیں۔“

”نہیں انگریز صرف چالاک ہوندے نیں۔ بہادر نہیں ہوندے۔ بہادر صرف مسلمان

ہوندے نیں۔“

”سکھ وی بہادر ہوندے نیں کیوں جے اوہ پنڈاں وچ رہندے نیں تے مسلماناں

دے کول بہندے کھلوندے نیں۔ پنڈاں وچ رہن والے لوک شہراں وچ رہن والے

لوکاں نالوں بہتے بہادر ہوندے نیں۔“

”پنڈاں وچ رہن والے بے وقوف وی ہوندے نیں۔ ایویں ای لڑ دے مردے

رہندے نیں۔“

”تیرے والی گل وی ٹھیک اے۔“

”چھہا قاؤ! جس ویلے کرپا سنگھ نے تیرے بلیم ماری اے توں ہتھ نال روک لینی سی۔“

”گل کرو۔ کرپا سنگھ نے کبھڑی مینوں دس کے بلم ماری سی۔ اوہ تے انب دے بوٹے چکھے لکھیا ہو یا سی۔ مینوں تے اودوں پتا لگا جدوں بلم میرے ڈھڈ وچ دھس گئی۔ میں بلم باہر کدھن لگا تے درشن تے چرن سنگھ نے ڈانگاں مارنیاں شروع کر دتیاں۔“

”میریاں تے قاؤو! ہن بانہواں تھک گئیاں نیں۔ چھڈ دیاں مالش کرنی؟“

”آہو چھڈ دے۔ مالش دامزہ نہیں آیا۔“

”آہو جی ہن کاہنوں مزا آؤنا اے؟ سریر وچ طاقت جو آگئی اے۔“

”بس ایہو گل اے۔ پنڈ جا کے دُتے کولوں مالش کرواواں گا۔ اوہدے ہتھ واہ واہ بھارے نیں۔“

”پنڈ وی اسیں کل نہیں تے پرسوں چلے جاواں گے۔“

”ہن تے ہسپتال وچ دل وی اداس ہو گیا اے۔ جدوں دا دینا مرانی گیا اے دل اُکا نہیں لگدا۔ اوہ ہوندا سی تے ہاسا ٹھٹھا چلدا رہندا سی۔“ قاؤو کھیس تے اٹھ کے بہہ گیا تے کڑوٹہ گل وچ پاؤن لگ پیا۔

(6)

قاؤو تے صنعی کجھ دن اُتے مہینہ اکٹھے رہے سن۔ فوجی رستم خاں اک دیہاڑے اوہناں کول رہ کے پنڈ چلا گیا سی۔ اوہدی وجہ ایہہ سی پئی فوجی کم دھندے والا آدمی سی۔ اوہدے کول ڈنگر وچھا بہت سی۔ اوہدے علاوہ اوس نوں قاؤو دی ماڑی لسی تے ہمار ماں دا وی خیال رکھنا سی۔ مراد خاں دی حویلی وچ بہنا سی کیوں پئی مراد خاں تے قاؤو دے زخمی ہون کارن کدے تھانے، کدے ہسپتال تے کدے عدالت وچ گھم پھر رہیا سی۔ فوجی دے بعد دینا مرانی قاؤو تے صنعی کول آیا۔ اوہ کم دھندا تے لما چوڑا کردا نہیں سی پر گلاں مزے دار کر دا سی۔ اوس قاؤو تے صنعی دا دل ٹکانے رکھیا۔ پنڈ دے دو جے بندے وی قاؤو دی خیر سلا چکھن آئے سن پر اوہ بس تھوڑی دیر بہہ کے چلے جاندا سن۔ خیر سلا چکھی حوصلہ ودھایا تے رُ دے ہوئے۔ مولو کبا پیئے نے اک وی گیرانہ ماریا قاؤو ول۔ دینے مرانی دا خیال سی پئی اوس وچارے نوں کباب کھان توں ای ویلہ نہیں ملدے۔ اوہ

خیر سلا چکھن کیہ آوے۔ جس دن قاؤو نے پنڈ آؤنا سی اوس دن سویر نوں مراد خاں، ہرنام سنگھ، اسلام پور دا چودھری جے خاں تے فیروز گھوڑیاں تے چڑھ کے ہسپتال آئے سن۔ فیروز نے قاؤو دی ٹیر جس اُتے اوہ چڑھ کے آیا سی قاؤو دے حوالے کیتی تے آپوں تانگہ لے کے اوہدے وچ بھانڈے ٹینڈے سٹے تے صنعی نوں بٹھا کے شاہ ویلے فرید پور آ گیا۔ دوپہراں نوں مراد خاں نے شراب دیاں بوتلاں منگوائیاں تے دو تن کلو بھنے تے فیروز ہرنام سنگھ۔ جے خاں، ڈاکٹر لہنا سنگھ۔ قاؤو تے دو تن کمپوٹر قسم دے لوکاں نے ڈاکٹر دے گھر شغل میلہ کیتا۔ اسیں دعوت وچ سردار ہرنام سنگھ نے ڈاکٹر لہنا سنگھ دا شکریہ ادا کیتا تے گھبوا پیا دتا۔ ایہہ پیا فیروز سویرے ٹیر اُتے رکھ کے لیا یا سی۔ لوڈھے ویلے مراد خاں، ہرنام سنگھ، جے خاں تے قاؤو گھوڑیاں نوں دُرکی لا کے اوگرے پہنچے۔ ہرنام سنگھ دی بھین کلونت کور دے گھر گھڑی گُو بیٹھے دُدھ دا اک اک گلاس چڑھایا۔ ڈکار شکار مارے تے عصر ویلے فرید پور پہنچ گئے۔

قاؤو نے کلونت کور دے گھروں کوئی چیز نہ کھادی نہ پیتی۔ اوس نوں مراد خاں نے بڑا زور لایا پئی کجھ کھاپی لے پر اوس صاف کہہ دتا پئی حالی اوہدا سینہ کرپا سنگھ ولوں صاف نہیں ہو یا۔ جدوں اوہدا غصہ مک جاوے گا اوہ آپ اوگرے آ کے پانی دھانی پی لوے گا۔

کلونت کور اپنے پتر ولوں بے فکر سی۔ اوہدا خیال سی کرپا سنگھ فوج وچ بھرتی نہیں ہو یا۔ اپنے کسے یار بیلی کول لکھیا بیٹھا اے۔ جدوں ہرنام سنگھ نے پینے نوں بلا کے چکھیا تے اوہنے کہیا پئی کرپا سنگھ نے میلے جان توں اک دن پہلاں اوس نوں (پینے نوں) دسیا سی کہ اوہ قاؤو نوں قتل کر کے لام تے چلا جائے گا۔ پینے دیاں دوویں بانہواں گھنیاں توں ذرا گُو اتانہہ کر کے ڈاکٹر نے وڈھ دتیاں ہو یاں سن۔ صرف ڈُو جیبے رہ گئے ہوئے سن۔ پتا نہیں پینے دے ڈُو ویکھ کے مراد خاں نوں ترس آ گیا۔ اوہ بولیا ”بھینیا! کدے

میرے کول آتینوں کوئی بوری دو بوری دانے دیاں۔“

کلونت کور جیہڑی اپنے بھرا دی پواندے بیٹھی ہوئی سی چٹاک نال بولی: ”پینے نوں فرید پور جان دی کوئی لوڑ نہیں۔ ایہدیاں بانہواں میرے کرپے دا کم کر دیاں ٹئیاں سن۔ ایہدے تے ایہدے ٹیر واسطے بہت دانے۔ ساری عمر بیٹھا کھاوے۔“

ہر نام سنگھ ہس پیتا تے مچھاں تے ہتھ فیر کے بولیا۔

”کلونت کور غیرت والے بھرا دی نکلی بھین اے مراد خاں۔ اوہ اپنے کئی نوں فرید

پور کیویں بھیجے؟“

”غیرت والا ہونا چنگی گل اے ماڑی گل تے نہیں، ناں نہیں لئی دا“

بٹے خاں نے اپنیاں کینگو ورگیاں لتیاں مچھاں نوں مردوڑ کے کہیا۔

جدوں اوہ چارے سردار ہر نام سنگھ دے ڈونگھے کھوہ تے اڑے تے او تھے فرید پور

دے سارے نلے موٹے اکٹھے ہوئے دے سی۔ فوجی رستم خاں اپنے سنڈھے جو کے گڈ

پڑاں وچ لے آیا سی۔ ایس گڈ وچ پنڈ دے سارے نیانے کھلوتے کھپ پارہے سن تے

اوہ پنپنیاں وچ رہے سن۔ جیہڑیاں اوہناں نے وساکی دے میلے وچوں خریدیاں سن۔

قاڈو، ہر نام سنگھ، مراد خاں تے بٹے خاں گھوڑیوں اتر کے جلوس دی شکل وچ پنڈ پنچے۔

اوس ساری رات تے اگلے دن قاڈو دے گھر لوکاں دی آؤ جاتی رہی۔

(7)

گرمیاں تیو ہو گئیاں سن تے مراد خاں دے سرو وچ چٹا کے جیہے پین لگ پئے

سن۔ اوس بنارسی کولوں چوانی دی مہندی لئی تے گھر جا کے صنعی نوں دے کے بولیا:

”دھیئے! مہندی گھول۔ اج شام نوں میں سرو وچ لاؤنا چاہنا واں۔ سر بھارا بھارا لگدا

اے گرمی نال۔“ ایہہ کہہ کے مراد خاں پڑاں ول آیا۔ او تھے اوہدے مزارعاں نے گاہ

پائے ہوئے سن تے قاڈو بیٹھا حقہ پی رہیا سی۔ اوہ گاہاں ول گیار مار کے شاہ سکندر دے

مزار ول ٹر پیا۔

جدوں اوہ مزار تے پہنچیا سائیں سپ تے دینا مراٹی بھنگ گھوٹ کے پُن رہے

سن۔ مولو کبابیا پرانہ انب دے بوٹے تھلے مصلہ وچھا کے ستا ہو یا سی تے گھر اڑے مار

رہیا سی۔

دینے مراٹی نے مراد خاں نوں ویکھیا تے چھیتی نال اسیساں دین لگ پیا۔ ”بھاگ

لگے رہن۔ جڑھ ساوی۔ بوٹا ہریا۔ جگ وچ پھرن گھوڑیاں۔ دُو دھیں نہاؤ تے پوتیں پھلو۔

لکھناں تے ہتھ۔ سدا شملے اُچے رہن آل اولاد دی خیر۔“

”بس بس دینا بس۔ اینیاں بڑیاں نیں اسیساں۔“ مراد خاں نے کہیا تے اوہناں

دے کول بٹھ کے بہہ گیا۔

”مولاعلی دی خیر۔ بھنگ وچ ساہ ست نہیں رہیا۔ ایہہ چوتھی وار پین لگے آل پر اثر

ای کجھ نہیں ہوندا۔ مولاعلی دی خیر“ سائیں سپ نے اکھتیاں کھولدیاں ہو یاں کہیا۔

”ساہ ست کیوں نہیں رہیا بھنگ وچ سائیں سپ“ مراد خاں نے پچھیا۔ ”مولاعلی

دی خیر۔ بیتاں وچ کھوٹ آ گیا اے“ سائیں سپ نے کھلیاں اکھاں میڈیاں ہو یاں کہیا۔

”کیہدیاں بیتاں وچ کھوٹ آ گیا اے؟ سانوں وی پتا لگے“

”ساڈیاں تہاڈیاں بیتاں وچ۔ ہور کیہدیاں بیتاں وچ۔ بھاگ لگے رہن“

”دینا! پئی میری بیت وچ تے کوئی کھوٹ نہیں آیا۔ کیہ کہندا؟“ مراد خاں نے

دھون اُچی کر کے تے مچھاں تے ہتھ فیر کے آ کھیا۔

”مولاعلی دی خیر۔ فرید پور ہُن اوہ فرید پور نہیں رہیا جیہڑا وساکی دے میلے توں

پہلے سی“ بھنگ پن کے غلدا اک پاسے رکھ دیاں ہو یاں سائیں سپ بولیا۔

”کیوں! کیہ فرق پے گیا اے سائیں سپ“ مراد خاں مزہ لے رہیا سی گل دا۔

”بھاگ لگے رہن۔ پہلے پنڈ دے اک بندے دی عزت پنڈ دے سارے بندیاں دی

عزت ہوندی سی۔ پر رب خیر کرے ہُن ایہہ گل نہیں رہی“ دینا بولیا۔

”فرید پور وچ بس ہُن دو بندے ٹھیک رہ گئے نیں۔ مولاعلی دی خیر۔ اک تے دینا

مراٹی تے دوجا مولو کبابیا۔“ سائیں سپ نے بھنگ پیالے وچ پوندیاں کہیا۔

”ہلا۔ ایہہ گل اے سائیں سپ“ مراد خاں ہُن سوچن لگ پیا۔

”مولاعلی دی خیر۔ سانوں جھوٹھ بولن دی کیہ لوڑ اے۔ اسیں دینا دار کینے نہیں۔“

”چچھا ایہہ دس سائیں سپ۔ پئی دینا تے مولو کیویں چنگے بندے نیں؟“ مراد خاں

نے سوال کیتا۔

”مولاعلی خیر۔ دینا تے مولو نہ ماڑی کر دے نیں نہ چنگی۔ اللہ اللہ تے خیر سلا“

”بھاگ لگے رہن۔ سانوں گوڑ مارن دی لوڑ کیہ اے؟“ دینے نے بھنگ دا پیالہ

ویلے پُراں والیاں ٹالھیاں پٹھ کھلوتیاں تے گلاں کر دیاں ویکھیا اے، مونو کبابیا اُٹھ
کے سائیں سپ ہناں دے کول آ گیا سی۔ مراد خاں نے اوہدے ول رجوع کیتا۔
”کیوں مولا داد خاں۔ کجھ تینوں پتا ہووے؟“

”بھاء کل پرسوں مینوں میرے گھر ملی سی۔ اوہنے وی ایہو جیہی گل کیتی سی جیہو جیہی
گل دینے نے کیتی اے، ایہہ کہہ کے اوہ وی مصلے تے بہہ گیا۔

”گل سچے اے تے پر سچے ہووے گی،“ مراد خاں نے سوچدیاں کہیا
”بڑی مہربانی سائیں سپ تیری۔ توں مینوں دس دتا اے۔“

”مولا علی دی خیر۔ فقیر لوک جھوٹ نہیں بولدے،“ سائیں سپ نے کہیا تے مصلے
تے لہا پے گیا۔ مراد خاں لال اکھاں لے کے پنڈول تڑ پیا۔

مراد خاں سدھا گھر آیا۔ جد اوہ ویڑھے وچ وڑیا تے اوہنوں صنعی دالان وچ بیٹھی
نظر آئی۔ اوہ اوہدے کول چلا گیا۔ صنعی پیڑھی تے بیٹھی۔ چھتے وچ مہندی گھول رہی سی۔
اوہدے ہلن نال ونگاں تے چوڑیاں دا چھنکار سارے ویڑھے وچ کھلر جاندا۔ اوہ ایس
ویلے پیڑھی اُتے بیٹھی بالکل اپنی مرن والی ماں بختادور وانگ چا پدی سی۔

”صنعی میں مہندی نہیں لاواں گا،“ مراد خاں غصے نال بولیا۔

”مینوں پتا اے تئیں باہروں کسے نال لڑکے آئے او تے غصہ میرے نال کر رہے اوہ،“
صنعی نے بھولپن نال کہیا۔

”بالکل ایہو گل اے“

”میں تے ہُن مہندی گھول لئی اے۔ تئیں نہ لاؤ گے تے میں اپنے ہتھاں اُتے
لالواں گی۔“

مراد خاں نوں وٹ چڑھیا ہو یا سی تے اوہدا دل چاہندا سی کہ صنعی نوں لتاں بانہواں
توں پھڑے۔ سروں اتانہہ اُلا رے تے زور نال زمین اُتے سٹے مر جاوے تے سبحان
اللہ نہ مرے تے اوہ فیراوس نوں لتاں بانہواں توں پھڑے سروں اُلا رے تے زور نال
زمین اُتے سٹے۔ مر جاوے تے چنگا نہ مرے تے اوہ فیر صنعی نوں.....

”قاڈو آیا سی۔ تہاڈا پچھدا سی۔ میں کہیا مینوں نہیں پتا۔ میرا خیال اے اوہ حویلی

مونہہ نال لاؤندیاں ہو یاں کہیا۔

”کون گوڑ ماردا اے تے کون بھیردی گل کر دا اے؟“ مراد خاں نے فکر مندی نال
پچھیا فرید پور دے منڈے گڑیاں ہور کون؟ مولا علی دی خیر، سائیں سپ نے، ”پیتیاں
سچے رب نال گلاں کیتیاں،“ دا نعرہ ماریا تے بھنگ دا پیالہ ڈکا ڈک پی گیا۔ بھنگ پین دے
بعد اوس بھیرا جیہا مونہہ بنایا تے پیالہ زمین تے مودھا مار دتا۔

سائیں سپ دیاں کینیاں لمیاں زلفاں نے جیہناں دا رنگ کالا اے تے جیہڑیاں
تیل وچ چڑ رہیاں نیں۔ اوہدے لک صرف لنگوٹ اے پنڈے تے سواہ ملی ہوئی اے۔
اکھاں لال نیں۔ گلے وچ کوڑیاں دے ہار نیں۔ ہتھاں دیاں ساریاں اُنگلیاں وچ
چھاپاں نیں۔ ہر چھاپ دا تھیوا دکھرے تے نوکیلے رنگ دا اے۔

”ہاں پئی سائیں سپ۔ کیہڑے منڈے کڑیاں خراب کم کر دے نیں،“ مراد خاں
نے سائیں سپ دیاں اکھاں وچ اکھاں پا کے پچھیا۔

سائیں سپ نے مراد خاں دیاں اکھاں وچ اکھاں پائیاں تے بولیا۔

”مولا خیر کرے۔ قاڈو تے صغراں بی بی“

”سپ سائیں ڈنگ ماریا ای؟“ مراد خاں دی چیک سُن کے دینا مراٹھی کنیا تے
مولو کبابیا اُٹھ کے بہہ گیا۔

”مولا علی دی خیر۔ گھر و گھر ایہو گلاں ہوندیاں نیں،“ سائیں سپ نے ہولی نال
کہیا، ”فقیراں نوں جھوٹ بولن دی کوئی لوڑ نہیں۔“

مراد خاں اُٹھ کھلویا۔ اوہدیاں اکھاں انج لال سن جیویں تاڑے لگیاں ہو یاں نیں۔
اوہدا سارا سریر غصے نال کنب رہیا سی۔

سائیں سپ نے اپنا سر تے مکھیر جیہدے نال اوہ بھنگ گھوٹ رہیا سی کھلوتے
ہوئے مراد خاں دے ول ودھائی تے بولیا۔

”مراد خاں۔ مکھیر نال میرا سر دل دے پر میں جھوٹ نہیں کہیا۔ مولا علی دی خیر“

”کیوں اوئے دینا ٹھیک اے؟“ مراد خاں نے غصے نال پچھیا۔

”مائی باپ۔ بالکل ٹھیک اے۔ بھاگ لگے رہن۔ میں آپ اوہناں نوں رات

وچ بیٹھا ہویا اے۔“

”کہہ دے لئی تاپا؟“ قاڈو نے پچھیا

”بھرتی ہون لئی ہور کاہدے لئی“ مراد خاں نے رکھا جیہا جواب دتا:

”پر میں بھرتی نہیں ہونا چاہندا۔ میں بھرتی ہو گیا تے میری بھرتی لہا چار بے بے
داکیہ بنے گا؟“

قاڈو نے بھرتی ہون دے خلاف دلیل دتی۔

”جے اوہ تیری بے بے اے تے میری بھرجائی لگدی اے۔ تُوں بالکل نہ گھبرا“

”گھبران والی گل نہیں۔ مینوں میری بے بے یاد کر کے روے گی“ قادر نے کہا۔

”رووے گی کیوں؟ اوہ تے سگوں خوش ہووے گی پئی اوہدا پتر بہادر اے تے لام

تے گیا اے“

”کچھ وی ہووے میں لام تے نہیں جانا۔ تئیں مینوں پہلاں دسدے تے

میں پنڈوں پیر نہیں سی پٹنا۔“

”قاڈو داد خاں میری گل سمجھ۔ میں لیٹھین رام داس نوں زبان دے چکاں واں“

”تاپا زبان دین توں پہلاں مینوں تے پچھ لینا سی“ قاڈو رکھا بولیا۔

”مینوں تیرے اُتے مان سی پئی توں میری گل توڑ چاڑھیں گا۔ ایس واسطے میں

پہلاں تیرے نال گل نہ کیتی۔“

”تے پنڈ کیوں نہ دسیا پئی میں قاڈو تینوں بھرتی کراؤن چلیا واں؟“

”ایس واسطے نہیں دسیا کہ دن وچ فیدہ کوئی نہیں سی“ مراد خاں نے گول مول گل کیتی

”تاپا مینوں تیری کیتی ہوئی گل دا خیال نہ ہووے تے میں بالکل بھرتی نہ ہوواں۔ پر

خیر رب جو کردا اے چنگا کردا اے“ قاڈو نے کپڑے اُتارے تے لام ڈوری وچ جا کھلوتا۔

لام ڈوری گھٹن لگ پئی۔ منڈے ترن لگ پئے۔ اک دو تن چار۔ اخیر قاڈو دی وی

واری آگئی۔

”نام؟“ لیٹھین رام داس نے پچھیا

”قاڈو داد خاں“ قاڈو نے دھون اکڑا کے زور نال کہا تے لیٹھین اوہدے مونہہ ول

دیکھن لگ پیا۔

صُغی دی گل سُن کے مراد خاں نے غصے نال کنڈ موڑی تے حویلی ول تڑپیا۔

جد اوہ حویلی پہنچیا تے قاڈو گھوڑی دی گھر لی وچ بیٹھا گھوڑی دے پچھے ٹھیک کر رہیا

سی۔ مراد خاں نوں ویکھ کے اوہ گھر لی وچوں نکلیا تے مراد خاں دے کول آ گیا۔

”مسراں دا بول ہویا اے۔ چل کے جوکھ لئیو“ قاڈو نے کہا۔

دُتے نوں کہو اوہ جوکھ کے میرے حصے دے مسر میرے گھر سُدے تے توں سویرے

میرے نال چلنا ایس تھیلے۔ او تھے تحصیلدار نال اک ضروری کم اے“ مراد خاں نے کہا۔

”بہت بچھا“ قاڈو نے کہا تے مسراں دا وزن کراؤن چل پیا۔

(8)

دو بے دن مجھے نوں مراد خاں قاڈو نوں نال لے کے تھیلے گیا۔ اوس قاڈو نوں کہیا

ہویا سی پئی تحصیلدار نال کم اے پر اوہ تحصیلدار دے کول جان دے بجائے بھرتی کرن

والے دفتر چلا گیا تے لیٹھین رام داس نوں سلام جا ماریا۔ قاڈو حیران سی پئی اوہدا تاپا

اوهنوں کتھے لے آیا اے۔

تھوڑی دیر بعد پنڈاں دے منڈے او تھے ڈھانیاں بن بن کے آؤن لگ پئے

ایہناں منڈیاں نوں لیان والے پنڈاں دے نمردار۔ ذیلدار، چوکیدار تے ہور عزت آبرو

والے بندے سن۔ بھرتی ہون والیاں وچ کچھ منڈے تے بس مئے مئے ہوئے سن

جیہناں نوں غرتی لے آئی سی تے کچھ ایہو جیسے سن جیہڑے اپنی خوشی نال آئے سن۔ دو جی

قسم دے گھرواں دے پیو یا تے پہلی وڈی لڑائی وچ لڑے ہوئے سن تے یا ایہہ

چاہندے سن پئی اوہنے ہر دے پتر بھتجے سپاہی بھرتی ہون تے لیٹھین تے کپتان بن کے

واپس آؤن۔ کوئی وی ایہہ سوچن واسطے تیار نہیں سی پئی اوہ اپنے پالے پوسے ہوئے

گھرواں نوں موت دی پختا وچ سٹ رہیا اے تے لڑائی دی قبر وچ پارہیا اے۔

جواناں نے کپڑے اُتارے تے لین دوڑی بنا لئی۔ مراد خاں نے قاڈو نوں ہدایت

کیتی پئی اوہ وی لنگوٹا کر کے قطار وچ جا کھلوائے۔

”پیو داناں؟“

”بوٹے خاں“

”زندہ یا مرحوم؟“

”پھانسی چڑھ گیا“، لیفٹیننٹ رام داس نے اک وار پھر قاؤ دونوں غور نال تکیا۔

”بھرتی کراؤن کون آیا اے؟“

”میں جناب۔ فرید پور دا نمبر دار مراد خاں“ مراد خاں نے چھیتی نال کہیا۔

”عمر کنی اے؟“

”رب جاندا اے۔ میں کدے عمر دا حساب نہیں رکھیا“ قاؤ نے پولہے جیہے مونہہ نال کہیا۔

”جی لکھ تو ویہہ اگی سال“ مراد خاں نے مشکل حل کیتی۔

ڈاکٹر نے اگانہہ ودھ کے ایویں سرسری جیہیا معائنہ کیتا تے قاؤ دے چوڑے تے

گھلے سونے رنگے سینے تے سیاہی نال دوتن نشان لائے۔

”کاہدے وچ بھرتی ہوئیں گا؟“ رام داس نے پچھیا

”فوج وچ ہوواں گا ہور میں پتوار وچ ہونا میں“ رام داس ہس پیا۔

”جوان لاگری بننا چاہنا میں یا کجھ ہور؟“

”بس رفل چلاواں گا ہور کجھ نہیں کراں گا“

قاؤ نے فوجی رستم خاں کولوں سُنیا ہو یا سی پئی اوس رفل نال چھبی بندے مارے

سن تے رفل چلاؤنا بہادر اں دا کم اے۔

قاؤ بھرتی ہو گیا تے مراد خاں خوشی خوشی پنڈ پلٹیا۔ اوہ سدھا روڑی کول گیا۔ روڑی

دروازے وچ بیٹھی اپنے پتر داراہ وکھ رہی سی۔

”بھین روڑیئے! قاؤ دونوں میں بھرتی کرا آیا واں“

”بھرتی کرا آیا میں بھائی مراد یا؟“ مائی روڑی نے حیران ہو کے پچھیا۔

”آہو۔ اوتھے تھیلے بھرتی ہو رہی سی۔ قاؤ کہن لگا پئی تایا مینوں بھرتی کرا دے۔

میں تحصیلدار دی منت کیتی تے اوہنے قاؤ دونوں حوالدار بھرتی کرا دیتا“

”پر قاؤ داد نے میرے نال کوئی گل نہیں سی کیتی پئی اوہ بھرتی ہون چلیا اے“

”بس ایویں اوہنوں خیال آ گیا تھیلے جا کے۔ میں نے اوہنوں بڑا منع کیتا پر اوہ

ضد ای کرن لگ پیا“

”ہن میرا کیہ بنے گا؟ میرا تے تاپ ای نہیں اُتردا۔ اگے دشمنان نے اوہدا ڈھڈتے

سر پاڑ سٹیا سی ہن اوہ بھرتی ہو گیا اے۔ بالکل اپنے پیوتے ہو یا اے رب ای خیر کرے“

”بھین روڑیئے۔ بوٹے خاں تے پنڈ دا نک مونہہ سی۔ اوہدے بعد ہن بوٹا

ساڈے پنڈ دا نک مونہہ اے۔“

”توں بھین روڑیئے فکر نہ کر۔ میں وی تیرا بھرا جیونا آں۔ جو مرضی کھا ہنڈا“

”مینوں کھان پین دی بھکھ نہیں مرادیا۔ مینوں تے پانا قادر اکھاں سامنے وکھن

دی بھکھ اے“

مراد خاں مائی روڑی دی روح دی بھکھ نہیں سی مکا سکدا ایس واسطے اوہ حویلی سدھا آیا۔

جد اوہ حویلی آیا تے سردار ہر نام سنگھ شکایت دے لہجے وچ بولیا:

”مراد خاں۔ توں اکھا ای تھیلے چلا گیا۔ مینوں نہیں نال کھڑیا“

”مراد خاں منجے تے بہندیاں ہو یاں بولیا۔

”ہر نام سیہاں۔ کم چھیتی داسی تے بڑا لازمی سی۔ میں قاؤ دونوں بھرتی کراؤن گیا

ساں تے کرا آیا آں“

”قاؤ دونوں بھرتی کرا دیتا ای مراد خاں“ ہر نام سنگھ دیاں اکھاں حیران سن۔ چہرہ

ایس واسطے حیران نہیں جا پدا سی پئی داڑھی مچھاں بھروٹیاں تے کیساں وچ لگیا ہو یا سی۔

”آہو یار قاؤ دونوں بھرتی کروا دیتا اے۔ میں قاؤ تے صُغی بارے بڑیاں اولتیاں

گلاں سنیاں سن۔ قاؤ پنڈ رہندا تے میری عزت دا پھگ نہیں سی رہنا“

”پچھا ایہہ گل سی۔ فیرتوں مراد خاں واقعی چنگی گل کیتی دا“

ایہدے بعد اوہ دوویں چپ چان ہو گئے تے ڈونگیاں سوچاں تے ویہناں وچ

ڈب گئے۔

اوسے شامیں پریتو نے صُغی نوں جا دسیا۔ صُغی پچھلے اندر جا کے منجے تے ڈگ پئی

تے مہندی وچ رُجھے ہوئے لال لال ہتھاں وچ مونہہ لکو کے دیر تک روندی رہی۔

سن 1944ء دا شروع سی تے انگریز تے امریکی فوجاں برما دے جنگلاں پہاڑاں۔
وادیاں تے دریاواں وچ جاپان تے آزاد ہند فوج دے دلیر تے جوشیلے جواناں نال لڑ
رہیاں سن۔ ترن مہینے بھیڑی جنگی سکھائی دے بعد قاؤو تے اوہدیاں ساتھیاں نوں برما
دے جنگلاں وچ دشمن نوں مارن تے ہراؤن واسطے بھیج دتا گیا۔

کانگو تے برما دے جنگل دنیا دے سبھ توں بھیڑے جنگل نیں ایہہ گل قاؤو نوں
سکھائی دے دوران اوہدے انسٹرکٹر نے دسی سی۔

کانگو دے جنگل تے اوہ دیکھ نہ سکیا پر برما دے جنگل دیکھ کے اوہدا اُتے داسا
اُتے ای رہ گیا۔ اوس اپنی ہوش وچ کدے اس طرحاں دا جنگل نہیں سی دیکھیا۔ اوہ اپنے
پنڈکول وگن والی راوی دے بریتے وچ اُگے ہوئے ککھ کان نوں ای جنگل سمجھداسی پر
برما دے جنگل دیکھ کے ساہ پھل گئے۔ اوس سوچیا جے جنگل ایسا اے تے اوس دے وچ
وسن والا دشمن کیسا ہووے گا پر اوہنوں فوجی رستم خاں دے لفظ یاد آ گئے۔

”فکر نہیں۔ رب مالک اے“ کہیا تے موہڈے اُتے رفل تے راشن پانی چک کے
جنگل وچ جا وٹیا۔ اوہ اکھا نہیں سی۔ اوہدے نال اوہدے ورگے دو بے جوان دی سن تے
اک افسری جیہڑا جواناں دی کمان کر رہیا سی۔

جنگل وچ قسم قسم دے درخت نیں اچھے درخت جیہڑے قاؤو نے ایس توں پہلاں
نہ کدے دیکھے نیں تے نہ بھالے نیں۔ درختاں دے علاوہ ہور کئی قسم دا گھاہ بوٹ اے۔
زین تے اُگی نظر نہیں آؤندی درختاں دیاں ٹانہیاں تے لگراں آپس وچ پلچ گتیاں ہویاں
نیں تے پیچے توڑن واسطے کلزی (دراٹ ورگا ہتھیار) نال اوہناں نوں وڈھنا ٹلنا پیندا اے
سویرے اٹھ وے توں لے کے شامیں پنج وے تیکر مشکل نال اٹھ نو میل پینڈا مگیا اے
اک گھٹے وچ اک میل سفر کر لینا بڑی بہادری دا کم سمجھیا جاندا اے۔

عام طور تے ست اٹھ گز توں پرانہ نظر نہیں جاندی بعضے بعضے تھاں تے اک گز توں
اگے سوائے درختاں تے گھاہ بوٹ توں کجھ نظر ای نہیں آؤندا۔

دن کیہ تے رات کیہ؟ ہاتھی۔ چترے تے کھڑے پے سپ آدمی دی جان دے لاگو

نیں۔ اوہناں کولوں تے اللہ ای بچا دے انسان دی اوہناں اگے کوئی واہ پیش نہیں جاندی۔
برما دے جنگل وچ ٹھونہوا عام اے۔ ٹھونہوا لڑن نال بندہ مردا تے نہیں پر بے ہوش

ضرور ہو جاندا اے۔ بے ہوش نہ ہوئے تے تاپیا جاندا اے تے کم کارج توں جاندا اے۔

جنگل وچ دو قسم دیاں کیڑیاں ملدیاں نیں لال کیڑی تے چٹی کیڑی۔ لال کیڑی

اڈھے انچ توں لے کے پونے انچ تیک لمی ہوندی اے۔ ایہدے ڈنگ وچ زہر ہوندا

اے تے ڈنگ انج جسم وچ وجدا اے جیویں کھل وچ سوئی کھوب دتی جاوے۔ چٹی

کیڑی دے ڈنگ وچ زہر زیادہ نہیں ہوندا پر اوہ کیڑیاں وچ موریوں کری جاندی اے۔

ایہہ کیڑیاں رات نوں بالکل سون نہیں دیندیاں۔ تڑپھاپائی رکھدیاں نیں۔

برما دے جنگل وچ کیڑیاں تے سردیاں والاں وچ جوواں عام پلداں نیں تے

جان عذاب وچ پائی رکھدیاں نیں جے جوواں مارن ول پے جاوے تے چاپانی تہانوں

جوواں وانگ مار دین گے۔ ایس واسطے جوان لڑدے نیں تے جوواں پلداں نیں۔

فیر تھاں تھاں تے نکلیاں نکلیاں پہاڑیاں نیں۔ ایہناں پہاڑیاں اُتے چڑھنا تے

جے کسے نہ کسے طرحاں چڑھ گئے تے اُترنا بڑا مشکل اے۔ ہر ویلے مینہ وسدا رہندا

اے تے ہر ویلے پیر تنلکن دا دھڑگو پچھے لگا رہندا اے۔ پیر تنلکیا تے تسیں کسے چھپڑوئے

یا کھڈ وچ ڈگے تے پھر باہر نہ نکل سکے دن رات بارش ہون کارن کیڑے لیرے ہمیش

گلے رہندے نیں درختاں دے پتے وی ہمیشہ گلے ہوندے نیں تے ایہناں پتیاں نال

جوکاں چچڑی وانگ چمبڑ کے لکیاں رہندیاں نیں تڑدے تڑدے جے تسیں کتے کھلو جاو

تے اوہ جوکاں تہاڈے جسم دی خوشبو یا بو سنگھ کے تھلے گلے سڑے پتیاں اُتے پیندیاں نیں

تے تہاڈیاں بوٹاں تے پتواناں ول ودھ دیاں نیں جے کتے اوہناں نوں تہاڈے جسم نال

مونہہ لاؤن دا موقع مل گیا تے اوہ تہاڈا لہو پی کے بوری وانگ پھل جاندیاں نیں۔ رات

نوں مکھیری مکھی دے قد کاٹھ دا چھمر ڈھیمان وانگ تہاڈے اُتے ڈگدا اے تے تہاڈے

گوشت تے کھل وچ زندے وانگ ڈنگ پھیردا اے۔ زہریلے پھر دے ڈنگ مارن دے

بعد جنگلی تاپ چڑھدا اے تے بندے نوں اُگن جمن جوگا نہیں چھڈدا۔ دوجی عام بیماری

چچس تے تہی بیماری تے دا بار بار آنا۔

برما دے جنگل وچ اک خاص قسم دی بدبو ہوندی اے۔ ایہہ بدبو گھٹ تے شاہن بہتی ہوندی اے۔ ایہہ درختاں دیاں پیتیاں۔ لگراں۔ ڈانیاں تے گھاہ بوٹ دے لکھ کان چھپٹاں وچ ڈگدا رہندا اے تے گلداسٹرا رہندا اے۔ ایہدی وجہ نال ہوا وچ اُشاہن تے ساڑوسیا رہندا اے۔ ایہہ بدبو تے شاہن تہاڈے کپڑیاں وچ وڑ جاندی اے تے اودوں تیک نہیں نکل دی جد تیک تُسیں کپڑے گرم پانی نال دھو نہیں ہوندے تے آپ نہا نہیں لیندے۔

ایسے جنگل وچ تہاڈی جان دا ویری رہندا اے۔ ایس دشمن ویری دا تہانوں کوئی پتا نہیں۔ ہوسکدا اے اوہ اُلاہنگاں اگے کسے بوجھے اوہلے یا ہاتھی گھاہ (بندے دے سروں اُچا گھاہ) وچ لُک کے بیٹھا ہووے۔ جد تُسیں پیر چک کے اگے رکھو تے اوہ اپنی بانہہ ودھا کے تہاڈے سینے وچ پھرا تاڑھ دے۔ ہوسکدا اے اوہ تہاڈے کچھے آ گیا ہووے تے تہاڈے لک دی سنگھی وچ گولی مار کے تہانوں موہندیاں کر دے۔ اِنج دی ہویا اے کہ دشمن دی تعداد ڈیڑھ سواے۔ اک بندہ سبھ توں اُگے اے تے باقی 149 بندے دس ویہہ گز پچھے لُکے بیٹھے نیں تُساں اک بندہ مار ڈگایا اے تے بہت خوش او۔ تہاڈی خوشی اودوں مُک جاوے گی جدوں 149 بندے تہاڈے اُتے چُپ چپتے حملہ کرن گے تے تہاڈے تریہہ (30) چالی (40) بندے مار کے دوڑ جان گے۔ حقیقت ایہہ اے کہ برما دے جنگل وچ دشمن دی ٹھیک گنتی دا اندازہ لاؤنا بہت ای مشکل اے۔

اک انگریز افسر دے خیال وچ برما دی لڑائی گوشت تے ہڈیاں دے بنے ہوئے بندیاں دی لڑائی نہیں۔ لوہے دے بنے ہوئے جواناں دی لڑائی اے جند جان والے بہادر دلیر تے چالاک جواناں دی لڑائی۔

ایہہ لڑائی ہور وی مشکل ہو گئی اے کیوں جے برما وچ جاپانی سپاہیاں دے نال نال آزاد ہند فوج دے جوان وی لڑ رہے نیں اوہ انگریزاں دے ماتحت لڑن والے ہندوستانی سپاہیاں دی زبان سمجھدے نیں۔ ہندوستانی سپاہیاں دے لڑن دے طریقے دا اوہناں نوں پورا پورا پتا اے۔ تے اوہناں دا نعرہ وی بڑا جذباتی اے۔ ”جے ہند“ تے ”وٹی چلو“ دے نعریاں وچ اک خاص قسم دی دل کھویں کشش اے تے من بھوندا سُپہن اے۔ اوہ علیحدہ

چیز اے کہ آزاد ہند فوج نہ آزاد اے نہ ہندوستانی اے تے نہ فوج ای اے آزاد ایس واسطے نہیں پئی جاپانیاں دے ماتحت لڑ رہی اے۔ ہندوستانی ایس واسطے نہیں کہ اوہ برما تے ملایا وچ لڑ رہی اے ہندوستان دی دھرتی تے نہیں لڑ رہی تے ہندوستانی لوک اوہناں دے نال نہیں۔ فوج ایس کر کے نہیں کہ لڑن والیاں نے فوجی ڈسپلن توڑیا اے جیہڑے جوان تے افسر فوجی ڈسپلن توڑ دین اوہ فوجی گمان دے حق دار نہیں۔ ہمیش آزادی واسطے پوری قوم لڑ رہی اے۔ جیہدے وچ فوج وی شامل اے۔ قوم دے بغیر اکھی فوج آزادی نہیں جت سکردی۔

(10)

انگریزی فوجاں مونٹ بیٹن دی نگرانی وچ جاپان تے آزاد ہند فوج دے خلاف لڑ رہیاں نیں۔ کلکتے وچ امریکہ دیاں فوجاں اُتیاں نیں۔ امریکہ دے ہوائی جہاز تے سمندری بیڑے جاپانی طاقت نوں سمندر وچ تے خشکی اُتے ملیا میٹ کر رہے نیں۔ ہتھیاراں دی کمی ڈھڈی بھکھ تے جاپان دی دغا بازی دی وجہ کر کے آزاد ہند فوج دے جوان مر رہے نیں تے مار کھا رہے نیں۔ جاپان اوہناں دا کچھ ایس واسطے نہیں پُرسکدا کہ اوہ آپ شکنجے وچ پھس گیا اے۔ اوہدی اپنی واہ پیش نہیں جاندی۔ نتیجہ ظاہر اے انگریزاں دے ماتحت لڑن والے ہندوستانی جوان شیر ہو گئے نیں۔ ہُن اوہناں دی واری اے پئی اوہ جاپانیاں تے اوہناں دیاں ساتھیاں کولوں چُن چُن کے بدلہ لین۔

مارچ 1944ء دا مہینہ شروع ہو گیا اے۔ قادیو تے اوہدے دو جے یار بیلیاں نوں اگانہہ ودھن دا حکم مل گیا اے۔ اوہ برما دے اک جنگل وچ رستہ صاف کر دے تے راہ کڈھدے اگے ودھ رہے نیں۔ اوہناں اک نومی دے کنڈھے ہالٹ بولیا اے۔ اوہ رات ایس نومی دے کنڈھے رہن گے تے سویرے دشمن دی سوہ لین واسطے نومی پار کرن گے۔ ایہہ گروپ ریکی گروپ، اے۔

ترکالاں پے گنیاں نیں۔ ہنیرا ودھ گیا اے۔ جنور چوں چوں کر دے اپنے اپنے آلھنیاں ول جا رہے نیں۔ جنوراں دیاں بولیاں قادیو تے اوہدے ساتھیاں نوں اوہناں ویریاں

اوتھوں زور نال چکیا۔

”ہولی بول فتح سیہاں ہولی بول۔ ایویں نہ آپوں مرے تے سانوں مروائیں ہاں
کیہ اے؟ بھٹی یہ تو کاغذ کا پرزہ ہے،“ لیفٹین چونی لال بولیا:
”صاحب۔ ایہہ گورکھی وچ گجھ لکھیا ہو یا اے،“ فتح سنگھ سپاہی ایڈیکس ہولی بولیا:
”میرے کول آ کے پڑھ۔ مینوں گورکھی نہیں آؤندی،“ چونی لال نے فتح سنگھ نوں
بلایا پر قاؤو۔ رام سروپ۔ کچھن سنگھ۔ اگو تے شبیفو وی اپنا کم چھڈ کے کول آ کھلوتے۔
”صاحب میں اُن پڑھ واں،“ فتح سنگھ لاچاری نال بولیا۔ کچھن سنگھ نے اوہدے
کولوں کاغذ دا پرزہ پھیڑ لیا تے پڑھن دا جتن کرن لگ پیا۔ پر ہنیرا واہوا ہو گیا سی تے
گورکھی پنسل نال لکھی ہوئی سی۔

”سارے دائرہ بنا کے بہہ جاؤ،“ چونی لال نے کہیا تے سارے بیہراں بھار بہہ
گئے۔ لیفٹین نے ٹارچ جگائی تے کاغذ تے لوسٹی۔ کچھن پڑھن لگ پیا۔
”کجھ بول تے ماہیے دے میں تے باقی کجھ ہور گون میں۔“ کچھن سنگھ کاغذ اُتے
نظر مار کے بولیا۔

”جھیتی نال پڑھ۔ ہور وی کم کرنا اے،“ لیفٹین دے لہجے وچ تلخی سی۔

”لکھیا اے جی

(1) پھل کھڑ دے بہاراں دے

جراسیں سکدے نہیں

ہُن دکھڑے یاراں دے

(2) کوٹھے اُتے پلپا ای

نی سچ دس توں سوہینے

کدے یاد وی کیتا ای

(3) چھپڑی وچ انب تر دا

ایس جدائی نالوں

رَب پیدا ای نہ کردا

دیاں چرکاں جا پدیاں نہیں جیہناں نوں اوہ مار دے تے کنڈے ایہتوں تیک آئے نہیں۔
اوہ گل سست نیں۔ قاؤو۔ چونی لال۔ رام سروپ، کچھن سنگھ، فتح سنگھ، اگو تے شبیفو،
چونی لال لیفٹین اے تے باقی اوہدے ماتحت نیں۔ اوہ سارے نومنی دے پارلے پاسے
ریکی تے جارہے نیں اوہ گل دشمن دی تعداد تے طاقت دی سولے کے تے جاسوسی کر کے
اپنے وڈے افسراں نوں اطلاع دین گے تاں بے اگانہہ ودھ کے حملہ کیتا جاوے۔
”تن تن آدمی پنچ پنچ گز تے مورچے کڈھ لئو۔ ایہہ پتن معلوم ہوندا اے ایسا نہ
ہووے دشمن دے جوان رات ایسے پتن توں ساڈے ول ودھن“
چونی لال نے حکم دتا اے تے کڈوی نال ککھ کان پرانہہ ہٹاؤن لگ پیا اے۔ باقی
جوان وی کھائی مارن واسطے تیار ہو گئے نیں۔

نومنی دے دونوں پاسیں جنگل اے۔ درختاں دیاں لگراں پانی وچ ڈگیاں ہویاں
نیں نومنی اوتی اے پر پانی تیز اے۔ پانی وگن دا شور کناں وچ پے رہیا اے۔
”تھاڈے سریر دا کوئی حصہ ننگا نہ رہوے۔ نہیں تے جوکاں میں تہاڈا لہو پی لینا ایں“
چونی لال کہہ رہیا اے۔

دور کتے توپ دا گولہ چلن دی بار بار آواز گونج رہی اے۔ لاگوں دو الوواں دے لڑن
دیاں آوازاں آ رہیاں نیں۔ انج معلوم ہوندا اے جیویں اوہ کسے شکار توں لڑ رہے ہوں۔
”لیفٹین صیب۔ ایہہ پیتاں وچوں مینوں تلوار لہھی اے،“ اگو چونی لال نوں تلوار
چک کے دسا اے۔

”ایہہ جاپانی لیفٹین دی تلوار اے۔ سانجھ کے رکھ۔ کل میجر صاحب نوں دیاں“
چونی لال تلوار ویکھ کے اگو توں کہندا اے۔
”ایہدا مطلب ہو یا پئی جاپانی اج یا کل اتھے بیٹھے کھلوتے نہیں تے ایس ویلے اوہ
کتے ساڈے لاگے شاگے نیں“ قاؤو بولیا:

”بالکل درست اے تیرا خیال۔ جاپانی نومنی دے پرلے کنڈھے ہوسن ممکن اے اوہ
سانوں ایس ویلے ویہندے ہوں،“ لیفٹین نے کہیا۔
”صاحب ایہہ ویکھو کیہ اے؟“ فتح سنگھ تیجے مورچے لئی زمین تھب رہیا سی۔ اوہ

”ایہہ جی اگے تن چار بولیاں لکھیاں ہویاں نیں“ کچھمن سنگھ بولیا:
 ”پڑھی چل۔ پڑھی چل“ چونی لال نے ہتھ نال چھیتی پڑھن دا کاشن دتا

(1) کھٹن گیا تے کھٹ کے لیاند آرا

تیری میری نہیں نہنی

توں تیلن میں سنیا را

(2) سانوں مسیا ج پین بھلکھے

تیری وے سندھوری پگ دے

(3) ننگا رکھدی کلپ والا ہاسا

تے جیٹھ کولوں گھنڈ کڈھدی

”ایہہ جی اگے جنردا لکھیا ہویا اے“ کچھمن سنگھ بولیا:

”کچھمن سیہاں۔ پڑھدا چل۔ رُکنا کیوں ایں؟“ چونی لال نے چو کے کہیا

(1) جنردا جے چلیوں تلونڈی

اوتھوں لیا نوں بڑھی رنڈی

اودے کن وچ پانویں ڈنڈی

اوتھوں وچکین جانویں منڈی

اک پل بہہ جانا بہہ جانا میرے چندا

وچھوڑا ہائے جہناں دا مندا

(2) جنردا باجرے دیاں سٹیاں

میلہ ویکھن آیاں جپٹیاں

ہاسے بھہاں تے ہتھ وچ پکھیاں

اک پل بہہ جانا۔ بہہ جانا میرے چندا

وچھوڑا ہائے جہناں دا مندا

جے ہند۔ دلی چلو۔ پرتیو سے ملو

سردار کرپا سنگھ لبانا آف اوگرہ“

قاؤو کتے ایہہ اوہ آدمی تے نہیں جیہدی گل توں مینوں پرسوں رات سنائی سی“ اگو
 تے کچھیا

”آہو۔ ایہہ اوہ آدمی اے“ قاؤو نے افسوس نال کہیا۔

”اوہو کون قادر داد خاں؟“ چونی لال نے کچھیا

”صاحب۔ ایہہ آدمی میرے گراں دے لاگے اک دو بے گراں اوگرے داسکھ

اے۔ ساڈے پنڈ منگیا ہویا اے۔ پرتیو ایہدی منگ داناں اے۔ ایس وساکھی وچ چوری

میرے ڈھڈ وچ بلم ماری سی تے بھرتی ہو گیا سی۔ پتا نہیں آزاد ہند فوج وچ کیوں

آ گیا؟“ قاؤو بولیا۔

”کسے لڑائی وچ جاپانیاں دے قابو آ گیا ہو یگا۔ اوہناں کہیا ہو یگا پئی چول کھاتے

ساڈی مخبری کر۔ یا ہو سکدا اے کسے غدار افسر نے بیوقوف بنایا ہوئے۔ چلو سر چھپاؤن

جوگے مورچے پٹو۔ اوتوں ہنیرا ہو گیا اے“ چونی لال نے حکم دتا۔

دوروں توپاں چلن دی آواز آ رہی سی تے کولوں دی وگن والی نومنی دے پانی داشور

اچا ہو گیا سی۔ سب سلونیاں دیاں آوازاں کناں وچ ڈر، خوف تے دہشت گھول رہیاں

سن۔ بارش بندسی تے آسمان اُتے بدل تاریاں دے اُلٹ پاسے دوڑ رہے سن جوان نومنی

دے اُتوں دی نگاہ مار دے سن تے بدل تے تارے نظر آؤندے سن تے جے اباؤٹ ٹرن

ہو کے پچھوں ویہندے سن تے کجھ وی نظر نہیں سی آؤندا۔ بس جنگل سی تے جنگل وچوں

سب سلونیاں دیاں رُوح قبض کرن والیاں آوازاں۔

لیفٹین چونی لال دا مورچہ وچکار سی تے اوہ اکلا سی۔ اوہدے کھتے پاسے مورچے

وچ فتح سنگھ۔ اگو تے رام سروپ بیٹھے سن۔ سچے پاسے قاؤو۔ شیفو تے کچھمن سنگھ ڈٹے

ہوئے سن۔ مورچیاں وچوں بچا کے وچن دیاں آوازاں آرہیاں سن۔ سارے شام دا

راشن ختم کر رہے سن۔

اوہناں دے سامنے ڈھائی تن گز دے فاصلے تے نومنی وگ رہی سی تے کچھ جنگل

سی۔ اوہ سارے چپ سہمے ہوئے تے اداس سن موت اوہناں نوں گھیر کے اک ایسے تھاں

لے آئی سی جتھوں بچ نکلنا۔ کسے مہاتما۔ پیغمبر تے گرو واسطے وی مشکل جا پدا سی۔

اوه پچھلے دو تن مہینیاں تو لڑ رہے نیں۔ اوہناں تے اوہناں دے ساتھیاں نے موت دیاں اکھیاں وچ اکھیاں پائیاں نیں موت نال دست پنچہ ملایا اے۔ زندگی نوں اپنے ہتھوں نکلدیاں ویکھیاں۔ زندگی روندی تے گُراؤندی اے موت کولوں ہاری اے۔ حیاتی نے فنا داروپ دھاریا اے ددھ کھناں دے پلے گھر وگولی کھا کے تڑپھے نیں تے تڑپھ کے ٹھنڈے ہو گئے نیں زخمی ہون والیاں نیں اپنیاں دور بیٹھیاں ماواں نوں مدد واسطے پکاریا اے۔

کنبدیاں ہتھیاں۔ روندیاں اکھاں تے اڈے ہوئے پلایاں نیں دُور جنگلاں وچ لڑدے مردے پُتراں نوں دعاواں دے ذریعے مدد پہنچائی اے۔ رام۔ رجم تے واگرو دے لفظاں نیں حوصلے ودھائے نیں۔ پر ایہو جہیا موقع تے کدے نہیں آیا پئی زندگی تے موت پنچے وچ پنچہ پا کے اک دو جے نوں ہران لئی چارہ مار رہیاں نیں پر فیصلہ نہیں ہوندا۔ اوه سارے چُپ چان۔ اداس تے خوف کھائے بیٹھے نیں۔ انج بیٹھے نیں جیویں نومنی تے جنگل دے وچکار کوئی وی نہیں ہیگا۔ تے جے اوه ہے نیں تے دُشمن نوں دسنا چاہندے نیں کہ اوه نہیں ہیگے۔ نومنی تے جنگل دے وچکار اوہناں دی موجودگی حقیقت اے پر اوہناں دی کوشش اے ایس حقیقت دا علم کسے نوں نہ ہوئے ہوسکدا اے نومنی دے دو جے کنڈھے وی دشمن ہوئے تے اوه وی کوشش کر رہیا ہووے کہ اوہدے دو جے کنڈھے بیٹھے دشمن نوں اوہدی موجودگی دا علم نہ ہوسکے۔

پر دو دشمن کدوں تیک اپنی حقیقت چھپاؤن گے اوه صدیاں تیک تے اپنی اپنی جگہ تے نہیں بیٹھے رہن گے۔ اوہناں نوں انیر اک دو جے دے سامنے آؤنا ایں۔ فیر اوه سامنے آ کیوں نہیں جاندے؟ پر سامنے آؤن وچ موت دا خطرہ اے۔ ہار دا خطرہ اے۔ جان دا خطرہ اے۔ ایس خطرے تے قابو پانا بہادری اے۔ اصل تے نرول بہادری۔

”ساؤن دیا بدلا کھتے لائیاں نی اوراں

ایتھے میری نتھ گواچی۔ دُھل گئے نی

چن لئے نیں موراں

ڈھول والیا وئے“ آواز وچ اداسی اے

”لیفٹین صاحب۔ کرپا۔ ایہہ کرپے نیں سد لائی اے“ بچے مورچے وچوں قاؤو

دھون چک کے چھیتی نال بول اٹھیا۔

”جنایاں تے بے وقوف اے تے یا پھر بہادر“ لیفٹین چونی لال بولیا: ”ایہہ اکلا

نہیں۔ ایہدے نال بہت بندے ہون پر پندراں توں ودھ نہ ہوسن“

”لیفٹین صاحب۔ مینوں اجازت دیو۔ میں وی کرپا سنگھ دا جواب دیاں“ قاؤو نے

التجاکیتی۔

”تُوں بے وقوف ایں یا بہادر؟“ چونی لال نے چُکھتیا

مینوں نہیں جی پتا پئی میں مورکھ واں یا بہادر پر رب جاندا اے میرا دل کہندا اے

میں وی جواب دیاں“ قاؤو نے کہیا:

”لادے پھرتوں وی سد۔ اج دیکھی جاؤ گی“ چونی لال بولیا۔

”ندیوں پار کھلوتیا کیہ وڈھنا کیں؟

میں تے وڈھنا کیں برناں

اوئے شیراں دے سن گھورنے

مل لئے نی ہرناں

ڈھول والیا جونا اوائے“

قاؤو دی آواز جنگل وچ تے نومنی اُتے گونجی تے کتاں وچ گونجی رہی۔ قاؤو دی

آواز پچھان کے نومنی دے دو جے کنڈھے توں کرپا سنگھ نے موٹی ساری گالی دتی تے بولیا:

”اوائے قاؤو جیونا ایں؟“

”اوائے آہو جیونا واں۔ تینوں مارن لئی“ قاؤو نے اُپنی ساری کہیا کرپا سنگھ نے کوئی

جواب نہ دتا۔ تھوڑی دیر بعد گولیاں دا چھٹا دجائے پھر خاموشی دا پہرہ لگ گیا۔ گولیاں قاؤو

ہوراں دے سراں توں وی لنگھ کے درختاں وچ گھب گیاں۔

لیفٹین چونی لال تے اوہدے جوان ساری رات جاگدے رہے تے اکھاں نومنی

تے تاڑے لا رکھیاں پر نہ تے دو جے پاسیوں کرپا سنگھ دی کوئی آواز آئی تے نہ ای کوئی

گولی چلی۔ چونی لال دا خیال سی کہ کرپا سنگھ نے اوہدے ساتھی واپس جاپانیاں نوں اطلاع

دین گئے نیں۔

رات دا پچھلا پہر سی۔ سب سلوٹیاں نے وی چُپ وٹ لئی سی تے اسماناں دے تارے بدل وچ لُک گئے سن۔ کنیاں درختاں دے پیتاں تے ٹپ ٹپ ڈگ رہیاں سن۔ جواناں دیاں اکھاں وچ نیند دس رہی سی تے اوہ نیند دا مقابلہ کر رہے سن۔ ساری رات مورچیاں وچ بیٹھے بیٹھے اوہناں دے جسم پڑن لگ پئے سن۔

اچانک قادو نوں محسوس ہو یا پئی کئی پہر ہو لی ہو لی نومنی دی ریت تے چل رہے نیں۔ اوس کن زمین نال لاکے بوک لئی واقعی ریت دی کرج کرج مرچ اوہدے کتاں وچ پے رہی سی۔

”لیفٹین صاحب۔ ڈنٹن“ اوس ہو لی جیہی کہیا تے شیو نے کچھمن سنگھ نوں ہلویا۔ اوہناں چھیتی نال اکھاں کھول دتیاں۔

پھر اک دم لیفٹین دے کھبے پاسے مورچے وچ گریبنڈ وجیا تے چیک جھاڑا پے گیا۔ کرپا سنگھ تے اوہدے چار ساتھی ”جے ہند“ دا نعرہ مار کے لیفٹین چونی لال دے مورچے ول کدھے۔ شیفو تے کچھمن سنگھ نے انھیاں گولیاں چلائیاں۔ کرپا سنگھ دے دو ساتھی لیفٹین صاحب دے مورچے ول ودھے پر ڈگ پئے۔ چونی لال مورچے وچوں باہر نکل آیا سی تے اوہدے ہتھ وچ چھرا سی پر کرپا سنگھ وی رفل دی سنگین چونی لال دے سینے دے آر پار ہو گئی تے لیفٹین پچھوڑ مورچے وچ ڈگ پیا شیفو دی گولی کرپا سنگھ دے وجن دے بجائے دو جے سکھ دے لگی تے اوہ وی ڈگ پیا۔ اک گولی شیفو دے لگی تے اوہ گچھو چھو ہو یا تے مورچے وچ ڈھے پیا۔ کچھمن سنگھ نے مورچے وچوں باہر چھال ماری تے مدھرے قد دے جاپانی نوں جا پھڑیا۔ کرپا سنگھ نے زور نال چیک ماری تے ”جے ہند“ دا نعرہ مار کے سنگین نال قادو تے وار کیتا۔ رکھن والے دے راہ نیارے۔ قادو پاسہ وٹ گیا تے کرپا سنگھ مونہہ بھار مورچے وچ ڈگیا۔ قادو نے دراث پورے زور نال کرپا سنگھ دی سٹی وکھی تے ماریا تے لہو دا فوارہ چھٹ پیا۔

”اوائے قادو مینوں بچالے۔ اوائے میں مرنا نہیں چاؤندا“ کرپا سنگھ چچلایا فیر اوس اپنا کھبہ ہتھ کھیسے وچ پایا۔ باہر کدھیا تے قادو ول ودھا کے بولیا۔

”قادو! تُوں وی مینوں نہیں بچا سکدا۔ تیرے ہتھوں مرنا میری قسمت سی۔ ایہہ لے

میری مٹھی وچوں چھاپ۔ ایہہ چھاپ، ایہہ مندری پنڈ جا کے میری پرتونوں دیویں۔ تے تے کہویں ایہہ کرپے نے مرن ویلے تینوں دتی سی۔“

کرپا سنگھ دا اٹھیا ہو یا ہتھ ڈگ پیا۔ قادو نے چھیتی نال اوہدی مٹھی وچوں سونے دی مندری کدھ لئی۔

کرپا اک وار پھر ترین لاکے بولیا:

”ایہہ چھاپ میں پرتونوں وساکھی دے میلیے وچ دینا چاؤندا ساں پر میتھوں تینوں بلم لگ گئی تے میں پکس کولوں جان بچان لئی دوڑ گیا۔ ہائے اوئے۔ دوڑ گیا تے موگے جا کے بھرتی ہو گیا تے اج؟ اج قادو تیرے ہتھوں مر رہیاں.....“ کرپے دی آواز ڈب گئی اوہدا سارا سریر آخری واری کنیا تے پھر اوہ اپنے لہو وچ مونہہ بھار ڈگ پیا۔

”واہ اوئے سکھا! بہادر دی موت مر یا ایس۔ جیوندا رہیا تے تیری امانت تیری پرتو نوں پہنچ جائے گی“

لوڈا ڈھی ہو گئی سی۔ لال سورج نومنی دے اوس پاروں نیلے اسمان تے چڑھا ارنج جا پدا سی جیویں اسمانی رنگ دی چھٹری وچ گلاب دا مہل تر رہیا ہووے۔ قادو نے دیکھیا کرپا سنگھ تے اگو مورچے وچ اک دوجے نال گلوکڑی پا کے ڈگے ہوئے نیں۔ اوہناں دا خون اک مک ہو گیا اے۔ ذات کذات دی وٹھ مٹ گئی اے موت نے مکا دتی اے۔ لیفٹین چونی لال اپنے مورچے وچ ٹھنڈا ہو گیا سی۔ اوہدا مونہہ اسماناں ول سی تے اکھاں تاڑے لگیاں ہو یاں سن۔

کچھمن سنگھ نے مدھرے قد والے جاپانی نوں مار دتا سی پر آپ بُری طرحاں زخمی ہو گیا سی اوہدا متھا پھٹ چکلی سی تے اوہ بے ہوش سی۔

لیفٹین چونی لال دے مورچے دی پہاڑ والی گٹھے دو ہندو جیہڑے شیفو دی گولیاں نال مرے سن۔ زمین تے سپاڑ پئے ہوئے سن۔ فتح سنگھ اگو تے رام سروپ مورچے وچ قابو آگئے سن تے گریبنڈ نے اوہناں دے تونے اڈا دتے سن۔ مورچے وچ گوشت دے لوتھڑیاں دا ڈھیر پیا ہو یا سی۔

قادو نے کچھمن سنگھ نوں ماڑی چنگی ملہم پٹی کیتی تے خون بند ہو گیا۔ ہن قادو لئی

سوال پیدا ہو یا پئی کچھن سنگھ نوں لک تے پا کے واپس چوکی لے جاوے یا نومنی توں پار ہو کے دشمن دی سُوہ لوے۔ اوہ سوچاں وچ ڈُب گیا۔

(11)

قاؤو نے سوچیا اوہناں دے گروپ نوں سویرے نومنی دے پار جا کے دشمن دی طاقت تے تعداد دا پتا سُولین واسطے بھیجیا گیا سی۔ لڑائی لڑن واسطے ایہہ اطلاع بڑی ضروری اے۔ جے ایہہ اطلاع نہ ملے تے ہنیرے وچ ہتھ مارن والی گل ہوئے گی۔ ہوسکدا اے اطلاع دے بغیر لڑائی دی جیہڑی سکیم بنے اوہ کچی نکلے تے اوہدی پوری دی پوری کمپنی دشمن کولوں مارکھا جاوے۔ کئی قیمتی جوان زندگی توں ہتھ دھو بہن۔ ایس واسطے لازمی اے پئی نومنی ٹپ کے اوہ اکھا دشمن دی طاقت تے تعداد دی سُوہ لوے۔

پر اوہ اکھا اے۔ ایویں نہ کہتے اوہ نومنی ٹپے تے اگلے کنڈھے توں کسے جاپانی یا آزاد ہند فوجی دی گولی۔ پھری یا سنگین دا شکار ہو جاوے۔ پہلے ای اوہدی جان بڑی مشکل نال بچی اے۔ جتھے دس بندے دُوبے مرے تے یارہواں اوہ وی مر سکدا سی۔

موت دا خیال کر کے قاؤو نوں جھنجھی جیہی آئی تے اوں لہا ساہ لیا۔ پر اوہ اکھا کچھن سنگھ نوں چک کے کیویں بے پناہ جنگل دا ست اٹھ میل پینڈا مارے گا۔ انج نہ ہوئے کہ راہ وچ کچھن سنگھ مر جاوے۔ اوہ جا کے پکتان صاحب نوں کہیہ کہوے گا کہ اوہدے نال دے سارے مر گئے نیں۔ دشمن دے بہن کھلون تے تعداد دا کوئی پتا نہیں لگا تے کچھن سنگھ راہ وچ مر گیا اے۔ ایہہ کہندیاں اوں نوں شرم نہ آوے گی؟

پھیر؟ فیر کیہ کہتا جاوے؟ دلیری کراں تے ماریا جاواں۔ موت کولوں ڈراں تے شرمندگی دا بھار چگاں۔ کم دوویں اوکھے نیں۔ کیہ کہتا جاوے؟ اوں گویڈ لایا۔ نقشے موجب نومنی دے پار اک ڈیڑھ میل دے فاصلے تے پنڈا اے۔ اوں نوں پنڈا جان تے آون وچ گھٹ توں گھٹ دو گھنٹے تے ودھ توں ودھ تن گھنٹے لگن گے۔ کچھن سنگھ پتیاں گھنٹیاں وچ مر نہیں سکدا۔ جے اوہ بچ گیا تے پنڈوں دو بندے لے آوے گا جیہڑے کچھن سنگھ نوں آرام نال چک کے چوکی پچا دین گے۔

پر جے ایس پنڈ وچ جاپانیاں دی چوکی ہوئی تے پھیر؟ ہوسکدا اے ایہہ پنڈ جاپانیاں دے اثر رسوخ وچ ہووے تے لوک اوں نوں پھڑ کے جاپانیاں دے حوالے کر دین تے جاپانی اوں نوں درخت نال بنھ کے تے اوہدیاں پٹاں وچ سنگتیاں کھوب کے کچھن ”دس تیری کئی نفری اے تے اوہ کتھے نیں تے تہاڈیاں سکیمیاں کیہ نیں؟“

پھیر؟ فیر کیہ کہتا جاوے؟ پنڈ جاواں تے ماریا جاواں۔ پنڈ نہ جاواں واپس چوکی جاواں تے کیہ جا کے کہواں؟ موت تے شرمندگی؟ دوویں کم اوکھے نیں۔ قاؤو نے گریڈ، رفل تے کلڑی چکے تے رب داناں لے کے نومنی دے ٹھنڈے ٹھیر پانی وچ پیر پادتا۔ دوسرے کنڈھے جا کے اوں کہے بچے تکیا۔ اوں نوں کوئی نظر نہ آیا۔ اوں زمین تے کن لاکے سنیا۔ جنوراں تے پانی دیاں آوازاں اوہدے کناں وچ آئیاں۔ اوہ زمین توں اٹھیا تے دھون چک کے پنڈ ول تریا۔ چار چوہیرے جنگل سی تے وچکار زمینوں اُپے کر کے وچاں دے کوٹھے اُسرے ہوئے سن۔ اوں اپنے بچے ہتھ وچ گریڈ پھریا تے پنڈ وچ جا وڑیا۔ پنڈ وچ کلڑ کڑیاں دا ککارا پیا ہو یا سی۔ دو تن گھراں وچوں دھواں اُٹھ رہیا سی اوں سوچیا جے مرنا ای اے تے پھر بہادراں وانگر مرو۔ تھڑ کے مرنا وی کوئی موت اے۔

پنڈ وچ وی جنگل وانگ دھوڑ پئی ہوئی سی تے پنج چھ گز توں بندے نوں چنگی طرحاں پچھانا مشکل سی۔ اوں سوچیا جے کوئی بھیڑی چنگی ہو گئی تے اوہ نس بھج کے دھوڑ وچ لگ سکدا اے تے جان بچا سکدا اے۔

اوہ تریا تریا اک گھر دے ویڑھے وچ چلا گیا۔ ویڑھے وچ لکڑیاں دا مچ لگا ہو یا سی تے پنج چھ برمی اک سیک رہے سن۔ کوٹھے وچوں غرارے کرن دی آواز آ رہی سی خبرے کوئی اُٹھ کے کرولی پیا کردا سی۔ قاؤو نے گریڈ گھٹ کے پھڑ لیا۔

اوہ مچ دے آ لے دوالے بیٹھے بندیاں دے سرتے جا کے کھلو گیا تے بولیا۔

”بھائیو! ایس پنڈ کا نام کیا ہے؟“

بیٹھے ہوئے بھراواں نے سر اُتہ نہ چائے تے قاؤو ول تکلے۔ اوہ سارے جاپانی فوج دے جوان سن۔ قاؤو دے پیراں تھلیوں مٹی سرک گئی اوہ قدم پچھے ہٹیا۔ گریڈ مچ وچ

ماریا۔ گرینیڈ پھٹیا۔ فیروجا پھر تبتا تے فیروچو تھا گرینیڈ پھٹیا۔

اندروں جاپانی فوجی افسر ننگے پیریں دوڑیا باہر آیا۔ قادیو نے اگے ودھ کے اوس نوں سنگین تے پروٹیا۔

”شاباش جوان۔ شاباش“ قادیو دے کناں وچ آوازاں پیاں۔ دُھواں گھٹیا تے اوس دیکھیا بہت سارے برمی بڈھے تے عورتاں اوہدے ول خوش ہو کے دیکھ رہے نیں۔ تھوڑی دیر بعد اک بڈھے جاپانی نیں قادیو نوں دسیا پئی باراں آدمیاں دا جتھ کئی دناں توں اوہناں دے پنڈ بیٹھا ہویا سی۔ کلڑا انڈے کھا رہیا سی تے انگریز فوجاں دے خلاف جاسوسی کر رہیا سی۔ ایس گروپ دے علاقے پنج چھ کوہ دے علاقے وچ ہور کوئی جاپانی سپاہی نیں۔

قادیو نے دو جوان نال لئے۔ واپس کچھن کول آیا۔ اوس نوں چکیا تے شام نوں چوکی آکے رپٹ بولی۔

میجر صاحب نے برمی جواناں نوں انعام دتا تے قادیو نوں بولیا ”شاباش جوان۔ تم نے بہت اچھا کام کیا۔ ام تم کو ٹرتی دے گا“ اوس نے رات قادیو دی کمپنی نوں ٹپ کے پنڈوں اگانہ پنج میل تے مورچے پٹ رہی سی۔ برمی جواناں نے کمپنی نوں پکے راہ پا کے بڑی چھیتی بہت سارا پیئڈا منگا دتا سی۔

(12)

تیجے دن امریکی ہوائی جہاز کھان پین دیاں چیزاں نال جواناں تے افسراں دی ڈاک وی لیا۔ ایس ڈاکے قادیو نوں اپنی ماں دی چھٹی ملی۔ لکھیا ہویا سی:

نور چشم لخت جگر قادر داد خاں

پیار

اس جگہ خیریت ہے اور آپ کی خیریت خداوند کریم سے نیک مطلوب ہوں۔ احوال آنکہ مجھے روز بخار چڑھتا ہے۔ فوجی رستم خان دوئی لا کر دیتا ہے مگر کوئی فرق نہیں پڑتا۔

اب مولوی اکبر علی سے تعویذ کروایا ہے۔ اب کچھ فرق ہے۔ تم میرے پاس آ جاؤ تو میرے سارے بخار اتر جائیں۔ شیوں روز میرے پاس آتا ہے اور پوچھتا ہے تم کب آؤ گے۔ چرن سنگھ اور درشن سنگھ تمہارے مقدمے میں برمی ہو گئے ہیں مگر کراپا سنگھ کو ابھی تک پولیس نہیں پکڑ سکی۔ لوگ کہتے ہیں کہ وہ رات کو اوگرے آتا ہے اپنی ماں سے ملتا ہے اور پھر چھپ جاتا ہے۔ بعض لوگ کہتے ہیں کہ تھانیدار حاکم خاں نے رشوت کھالی ہے اور وہ اس لئے کراپا سنگھ کو نہیں پکڑتا۔ بعض لوگوں کا خیال ہے وہ فوج میں بھرتی ہو گیا ہے۔ بیٹا! اگر کراپا سنگھ فوج میں تھے ملے تو اُسے کچھ نہ کہنا۔ اگر تم نے اسے مارا تو فوج تھے پکڑے گی۔ پولیس نے تیرے باپ کو پکڑا تھا تو اُسے پھانسی ہو گئی تھی۔ فوج تو زیادہ طاقت والی ہوتی ہے معلوم نہیں کیا کرے۔ بس تم کراپا سنگھ کو معاف کر دینا۔

بیٹا! لوگ مجھے تمہارے بارے میں اور صُغی کے بارے میں بُری بُری باتیں بتاتے ہیں مگر مجھے یقین نہیں آتا۔ میں کہتی ہوں قادر داد خاں نے میرا دودھ پیا ہے اس لئے وہ کوئی بُری بات نہیں کر سکتا۔ مگر لوگ میری بات نہیں مانتے۔ تم خود آ کر ان کو سمجھانا۔ بیٹا! صُغی میرے پاس روز آتی ہے۔ میرا ماتھا دباتی ہے۔ مجھے پانی پلاتی ہے اور میرے لئے اپنے گھر سے کھیر اور حلوہ پکا کر لاتی ہے۔ ایک دن وہ میرے لئے موتیے کے پھول لائی تھی وہ پھول اُس نے میرے سر ہانے رکھے تھے اور کہتی تھی بیمار کیلئے موتیوں کے پھول اور اُن کی خوشبو اچھی ہوتی ہے۔ ایک دن درشن سنگھ نے شراب پی کر اُسے گلی میں محول کیا تو اُس نے درشن سنگھ کے چہرہ ماری۔ بڑی غیرت والی ہے۔

مراد خاں کی عزت اب کم ہو گئی ہے۔ سوائے ہر نام سنگھ کے کوئی دوسرا سکھ اُس کی عزت نہیں کرتا۔ خان پور والا بھتیجے خاں روز مراد خاں کے پاس آتا ہے لوگ کہتے ہیں وہ مراد خاں سے اپنے بیٹے بیرم خاں کیلئے صُغی کا رشتہ مانگتا ہے۔ اللہ جانے سچ ہے یا جھوٹ۔

تمہاری بے بے

رُوڑی

بدلن۔ بھونجال آؤن ساڈے پنڈ نہیں بدلے۔ اوہو ای ہالی پنجابی۔ اوہو ای ڈھگے سنڈھے۔ اوہو ای جو تر رستے۔ اوہو ای ریتاں رسماں۔ اوہو ای ٹونے ٹونگے۔ اوہو ای وہم گمان ہر چیز اوہو ای۔

پر مولوی اکبر کہندا اے ملک وچ انقلاب آ رہیا اے۔ مولوی اکبر سیانا آدمی اے اوہ جھوٹھ بولنا گناہ سمجھدا اے۔ اوہ اخبار پڑھدا اے۔ اوہ رب نوں یاد کر دا اے۔ اوہ باطن روشن اے۔ اوہ کہندا اے ہندوستان وچ انقلاب آ رہیا اے۔ اوہ کہندا اے لاہور وچ قائد اعظم محمد علی جناح اے جیہڑا مسلماناں دا منیا پرنسپل لیڈر اے۔ اوہ کہندا اے دلی وچ مہاتما گاندھی اے جیہڑا ہندوواں دا لیڈر اے۔ اوہ کہندا اے امرتسر سکھاں دا اک لیڈر اے جیہڑا ناں تارا سنگھ اے۔ ایہہ تنے لیڈر انقلاب لیاؤن گے۔ آزادی آوے گی ہندوستان ونڈیا جاوے گا اک نواں ملک بنے گا جیہڑا ناں پاکستان ہووے گا۔ پر اوہ ایہہ وی کہندا اے کہ ملک دے کجھ ہندو مسلمان تے سکھ آزادی نہیں چاہندے۔ اوہ کہندے نہیں ملکہ داراج رہوے پر ایہو جیہے لوک ہوا نوں جال وچ پھرن دی کوشش کر رہے نیں۔ کدے ہوا وی جال وچ قابو آئی اے؟

پر مولوی اکبر ڈردا اے۔ او کہندا اے ہندو قوم مال دار اے تے چالاک اے۔ اوہ کہتے انگریزاں نال مل کے مسلماناں تے سکھاں نوں دھوکہ نہ دے جاوے۔ ایہہ دوویں قوماں دل دیاں ساکھل نہیں۔ کُج گھڑ چٹیاں نہیں مار سکدیاں۔ ایہناں نوں گھچیاں مارن دی جاچ نہیں۔ اوہناں نوں ڈنڈی مارن دا ول نہیں آؤندا۔ ایہناں نوں گھیس وانگراں تھلیو تھلی جان داتھوہ نہیں ایہہ دوویں قوماں بڑبولیاں نیں جو دل وچ آیا بھلا اُتے آ گیا۔ پر فوجی رستم خاں کہندا اے: ”فکر ناہیں۔ رب مالک اے۔ ساڈے ہڈاں گوڈیاں وچ جند جان تے شوہ تران اے۔ وقت آوے آسیں تلیاں اُتے جاناں لے کے انگریزاں تے ہندوواں دے خلاف فرنٹ کھول دیاں گے۔ ساڈا قائد اعظم بڑا سیانا اے اوہ ہندوواں تے انگریزاں دی رگ رگ توں واقف اے۔ اسیں اوہدیاں گلاں متاں گے تے پاکستان بنا لوں گے۔“

سردار ہر نام سنگھ کہندا اے ”وقت آؤن دیو۔ ساڈے وچ وی کئی رنجیت سنگھ پٹن گے۔“

ہنجوتے راکھی

(1)

قاؤو اک سال کجھ مہینے برما دے جنگلاں تے امپھال دے پہاڑاں وچ زندگی موت دی کھیڈ کھیڈ دا رہیا۔ زندگی تے ہمیش اوہدا کجھ پوریا مولا کریم دی نظر ہمیش اوہدے لئی سوئی رہی۔

لڑائی وچ وی اوس نوں جہازاں راہیں اپنی ماں دیاں چٹھیاں ملدیاں رہیاں پر چٹھیاں وچ کوئی نویں گل نہیں سی۔ اوہدی ماں نوں اے وی تاپ چڑھدے سن۔ اے وی شیووں کول بکری دی رسی پھڑی آؤندا سی تے قاؤو بارے کجھ داسی۔ فوجی رستم خاں اے وی فوجیاں وانگ دوائی لیا کے دین دی ڈیوٹی پوری کر رہیا سی۔ مراد خاں تے ہر نام سنگھ دے سانجھ پیار وچ اے کوئی فرق نہیں سی آیا تے خاں اے تیک اپنے کا کے بیرم خاں لئی صُغی دا رشتہ منگدا سی تے مراد خاں اے وی گومگو دی حالت وچ سی۔ صُغی پہلے وانگوں ہُن دی رُوڑی کول آؤندی سی کھیر تے حلوہ لیاؤندی سی مٹھا گھدی سی تے موتیے دے پُھل لیا کے اوہدے سرہانے رکھدی سی درشن سنگھ باقاعدہ شراباں پیندا سی تے رات نوں گاؤندا ہو گیا لگیاں وچوں دی لنگھدا سی۔ دینا مرانی تے مولو کبایا شاہ سنگھ دے مزار اُتے جا کے کوئٹا ڈنڈا لے بہندے سن تے بھگ دے پیالے پیندے سن۔ کرپا سنگھ اے تیک فرار سی تے حاکم خاں رشوت لے کے اوہنوں چھڈ دا جاندا سی۔

ساڈے پنڈ..... سورج چڑھدا ڈبدا رہندا اے۔ دن سال بندے نیں تے سال صدیاں پر ساڈے پنڈ تے ساڈے پنڈاں دی رہتل نہیں بدل دی۔ لڑائیاں لگن۔ حکومتاں

سردار ہر نام سنگھ ٹھیک کہندا اے۔ وقت آؤن دیو۔ آؤن والی گل اُتے بھروسہ رکھو۔
آوندی بھلک کبھی دُور اے؟

(2)

17 مئی 1945ء وچ میجر جنرل شاہ نواز نیں انگریزاں اگے ہتھیار سُٹ کے اپنی ہار
من لئی۔ سہاش چندر بوس پہلے ای ہوائی جہاز وچ بہہ کے کسے دُور دیس ول اُڈ گیا سی۔
آزاد ہند فوج دئی ول ودھنا چاہندی سی پر برسات نے اوہدے جوناں دا راہ روک لیا۔
ون راتیں بیہ وسن لگ پیا۔ اچھال دیاں ندیاں نالے تے دریا پانی دے ہڑھ نال ٹھاٹھاں
مارن لگ پئے۔ پہاڑی سڑکاں تے رستے رُڑ گئے مقابلے وچ اجیہیاں فوجاں آئیاں
جیہڑیاں طاقت تے تعداد وچ بہت اُچیاں سن۔ جاپانی امریکہ دی مارا گے چڑھ کے نئے
پئے سن۔ جاپان نول آزاد ہند فوج دے جوناں نالوں اپنے جوناں دی جان بہتی پیاری
تے تیتی سی۔ میجر جنرل شاہ نواز 17 مئی 1945ء نول ہتھیار نہ سُٹ دا تے کید کردا؟
16 ستمبر 1945ء نول برما، ملایا، اچھال، انڈونیشیا تے فلپائن وچ لٹن والیاں فوجاں
دے جاپانی کماندار نے ہتھیار سُٹ کے ہار من لئی تے مونٹ بیٹن دے سامنے رگون وچ
کاغذ اُتے دستخط کردتے پئی جاپان ہار گیا اے۔
لڑائی بند ہون دے کوئی چار پنج مہینے بعد قاؤ وی فوج وچوں نال کٹا کے گھراں
پہنچن لئی گڈی چڑھ گیا۔

سردیاں جو بن تے سن تے کماڈ پیڑھن تے گڈھیالاں پتن تے تیتا گڑکھان دا سوہنا
موسم سی۔ تھیلے پہنچ کے اوس یکہ کرائے تے لیا تے پنڈ ول تڑ پیا۔ ترکالاں ہون توں
پہلاں اوہ شاہ سکندر دے مزار اُتے پہنچ گیا۔ اوتھے فاتحہ پڑھیا تے سائیں سپ دے
حجرے ول گیا۔ سائیں سپ سچ بال کے بڑے مزے نال اگ پیاسیکد اسی۔

”سائیں بادشاہ“ قاؤ نے نعرہ ماریا۔

”اللہ بادشاہ“ سائیں سپ نیں سُرتال وچ جواب دتا۔

”سائیں جی یاد اللہ“ قاؤ نے کہیا۔

”غفور ورحیم اللہ“ سائیں سپ نے قافیہ ردیف پورا کہیا۔
سائیں سپ قاؤ نول پہچان گیا سی۔ اپنی تھاں توں اُٹھیا تے قاؤ دے سرتے پیار دیتا۔
بچو! ساڈے لئی کیہ لیاندا ای؟“ سائیں سپ نے پچھیا۔
قاؤ نے سمندری کوڈیاں تے کوکیاں دا ہار سائیں ول ودھایا۔

”واہ واہ۔ موجاں ہوگیاں بچوے۔ موجاں ہوگیاں۔ پیر اُستاد تیرے اُتے نگاہ
رکھن“ سائیں سپ ہار ویکھ کے خوش ہو رہیا سی تے اسیساں دے رہیا سی۔
”سائیں جی اجازتاں“ قاؤ نے کہیا تے آکے تانگے وچ بہہ گیا۔ تانگہ کچی سڑکے
پے کے پڑاں ول ہو تریا۔

جد تانگہ پڑاں وچ پہنچا تے قاؤ نے دُٹے نول ویکھیا۔ اوہ کماڈا بھرا پڑاں وچ
سُٹ کے ساہ لے رہیا سی۔ قاؤ چھال مار کے یکے وچوں اُتریا تے جا کے دُٹے نول کلاوہ
مار کے چک لیا۔

”دلایا“ قاؤ نے نعرہ ماریا۔

”قاؤ دُ، دُلا خوشی نال گجیا۔

کلاوہ چھڈ کے قاؤ دُٹے دے ساہمنے کھلو گیا تے گھٹ کے دست پہنچے ملایا۔
”یار قاؤ۔ تیریاں بانہواں تے پنچے وچ اگے نالوں بہتا زور اے“ دُٹے نے کہیا۔
”زور کیوں نہ ہوئے؟ ایہناں بانہواں نے جاپانیاں دی مار کھادی ہوئی اے“
قاؤ نے کہیا تے کماڈا بھرا چک کے یکے وچ سُٹ لیا۔ نال دُٹے نول وی بٹھالیا۔
”قاؤ آ گیا“ دُٹے نے تانگے وچوں اتر کے زور نال کہیا۔

”میری پیاری بکری۔ بھاہ قاؤ آ گیا!“ گلی وچ شیموں نے بکری نول کہیا۔

”قاؤ آ گیا!“ شانتی نیں اپنے چونکے وچ تلسی داس نول کہیا۔

”بچھا! قاؤ آ گیا؟“ تلسی داس حیران ہو کے بولیا۔

”صُغیے۔ قاؤ آ گیا“ پرتیو نے بئرے توں لمک کے ہانڈی پکاؤندی صُغی نول کہیا۔

”چن آ گیا موجاں ہوگیاں“ سردار ہر نام سنگھ نیں سلکھن سنگھ نول اپنی گڈھیال وچ کہیا۔

”پنڈ داماں تران آ گیا اے۔ ہن مینوں کوئی فکر نہیں“ مراد خاں نیں دل وچ کہیا۔

”فکر نہیں۔ قاؤو آ گیا اے“ فوجی رستم خاں بولیا۔

”بھاگ لگے رہن۔ میرا لیفٹینن آ گیا“ دینا مراٹی اکھاں کھول کے بولیا۔

”قاؤو پھر آ گیا اے۔ بد معاشیاں کرن لئی پنڈ۔ ساڈا ہن صُغی نال ویاہ نہیں ہون لگا

رب جی“

مولو کبابیا ڈکار مار کے سائیں سپ دے لاگے لہا پے گیا۔ بھنگ پی کے مولو کبابیا صُغی

نال ویاہ کران دے سُننے ویکھدا سی۔ قاؤونوں بدنام کرن وچ ساریاں دا موہری مولو سی۔

قاؤو جدوں اپنے گھر چُجّا تے پنڈ دیاں بہت ساریاں زنانیاں تے گویاں اوہدے

گھر اکٹھیاں ہو گئی دیاں سن۔ جدوں اوہ ویڑھے وڑیا تے کسے نیں اوہنوں اسیس دتی

کسے نیں اوہنوں پیار دتا کسے نیں اوہدا مٹھا چمتیار کسے نیں اوہنوں اپنی چھاتی نال لایا۔

فوجی رستم خاں دی تیویں نیں توے نال اُنگی لائی تے فیر قاؤو دے چوڑے متھے تے

سیاہی دی لیکر مار دتی پئی کسے نظر نہ لگے۔

مائیاں بھینناں وچوں دی لنگھدا اوہ اپنی ماں دی منجی کول گیا تے اوہدے گل لگ کے

رون لگ پیا۔ روڑی دیاں اکھاں وچوں وی اتھروواں دی دھار لگ گئی سی۔ موت دیاں

اکھاں وچ اکھاں پان والا گھرو ماں دے گل لگ کے رو رہیا سی۔ ماں دا پیار کتا اُچّا

اے! کنا سچا اے! کنا زول اے! قاؤونوں روڑی نیں اییاں کمزور بانہواں وچ لیا ہویا

سی تے اوہ اوس ویلے دُنیا دی سبھ اپنیاں توں زیادہ خوش قسمت ماں سی۔

(3)

اوس رات پنڈ دے قریب قریب سارے بندے بڑھیاں تے نیانے قاؤو دے گھر

اوس نوں ملن تے مائی روڑی نوں ودھانیاں تے مبارکاں دین آئے۔ ایہناں وچ بناری

بجتر سنگھ، تلمسی داس، شانتی، پرستو، روپا، مولوی اکبر، ہرنام سنگھ، مراد خاں، شفیع نائی اوہدی

مہندی رنگے ہتھوں والی تیویں ایہن۔ بھوندی بھوندی دی ماں تے دینے مراٹی دی گھر والی

ریشم بی بی گل کیہ پنڈ دے سارے بندے بڑھیاں اوس نوں ملن تے اوہدا حال چال

چلن پچھن تے لڑائی دیاں گلاں سُنن آئے۔ جے نہیں آئے تے اوہ مولو کبابیا۔ درشن سنگھ،

چرن سنگھ، صُغی تے پرتیوسن۔

مولو کبابیا ایس واسطے نہیں آیا کہ اوہ ہن بھنگ پی کے تے کلو دے کباب کھا کے

صُغی نال ویاہ کران دے سُننے نہیں سی ویکھ سکدا۔ کیوں جے اوہدیاں سُننیاں وچ ہن

پھلکاری والی صُغی نے کلیاں نہیں سی آؤنا نال کھونڈ والا قاؤو وی ہونا سی۔

درشن سنگھ تے چرن سنگھ ایس واسطے نہ آئے پئی اوہناں دے دلاں وچ قاؤو دے

خلاف غصہ سی۔ اوہ حوالات دیاں سختیاں اے تیک نہیں سی بھلے۔ فیر درشن سنگھ صُغی نوں

مخول کر کے اوہدے کولوں لہڑ وی کھا چکا سی۔

صُغی ایس واسطے نہ آئی کہ اوہ آ ای نہیں سی سکدی۔ اوہدے پیونے اوس وچاری

نوں اک طرحاں گھر وچ قید کر چھڈیا سی۔ اوہ بدنامی کولوں ڈردا سی اوہنوں اپنی عزت دا

خیال سی۔

پرتیونوں خبرے ایہہ غصہ سی کہ اوہدا ہون والا سردا سائیں قاؤو دی وجہ کر کے لا پتا

سی۔ پرتیو دی سس ہن کہن لگ پئی سی کہ اوہدا پتر کر پیا سنگھ فوج وچ لیفٹینن ہو گیا اے پر

کرپے دا خط آیا سال توں اُتے دن ہو گئے سن۔ لوک لڑائی لڑ کے گھریں آ گئے سن پر

کرپے دا کوئی خط پتر وی نہیں سی آیا۔

قاؤو صُغی نوں تے پرتیونوں ملنا چاہندا سی۔ پر اوہ اوہناں دوواں نوں کیویں ملے؟

کتنے ملے؟ کدے راہیں ملے؟ اوہ چاہندا سی صُغی نوں اپنی چھاتی نال لاوے تے اوہدا

مٹھا پُچھے کیوں جے اوس اپنے مٹھے تے قاؤو والی بدنامی دا کالا ٹکا لایا سی۔ لوکاں نے گلاں

کر کر کے اوہدی شہرت دا عدار کیتی سی اوہ اوس صُغی نوں ملنا چاہندا سی جیہڑی اوہدی دکھاں

والی ماں لئی کھیر تے حلوہ پکا کے لیاؤندی سی۔ اوہدے سرہانے بہہ کے اوہدا سر مٹھا گھسڈی

سی۔ قاؤو اوس پٹھان گڑی نوں ملنا چاہندا سی جیہدے ویڑھے وچ اوہدے ہتھوں دا لیاندا

ہویا موتیے دا بوٹا لگا ہویا اے تے جیہدے پھل اوہدی ماں دے سرہانے تے سجدے سن

تے خوشبوواں دے پلے آؤندے سن۔ پر اوہ صُغی نوں کیویں ملے؟ کدے راہیں ملے؟

قاؤو پرتیونوں وی ملنا چاہندا سی کیوں جے اوہدے کول پرتیولئی کرپے دی مُندری

سی۔ ایہہ مندری اک امانت سی تے اوہ ایہہ امانت پرتیونوں دینا چاہندا سی۔ اوہدے دل

وچوں آواز اُٹھدی سی۔ ”مندری دینا اک فرض اے ایس فرض نوں تُو لی تُو لی پورا کر۔“ پر اوہ ایہہ فرض کیوں چھیتی پورا کرے؟
ایہو جیسے بھن توتے سوچدا قاڈوسوں گیا۔

(4)

دو بے دن اور چھاب ویلے سٹا اُٹھیا۔ مسیت دی ٹوٹی وچ جا کے نہاتا۔ لمیاں طریزاں والی بوسکی دی تمبھ پائی۔ لیکن دا تہمت تیز کینا وال دا ہے۔ مونہہ تے خوشبو والا تیل لایا لکیتاں چھان نوں وٹ دتے۔ نوکدار جتی پائی۔ مکھن دے بیڑے نال لسی دے دو گلاس پیٹے۔ ڈکار ماریاتے گھروں باہر گلی وچ آ گیا۔

اودے سینے وچ فوجی دل جاگ پیا ”فکر ناہیں۔ چل صُغی نوں اودے گھر چل کے مل۔ کبھڑے اوتھے جاپانی توپ پڑ کے بیٹھے ہوئے نیں!“۔ عزت بولی ”بھیڑی گل اے۔ توں مراد خاں دی حویلی چل۔ کیہ پتا صُغی گھروں نکل کے حویلی وچ آوے تے ملنی ہو جاوے“

اوہ مراد خاں دی حویلی آیا پر اوتھے کوئی نہیں سی۔ مراد خاں دا منجاتے تھہ ویلھے پئے ہوئے سن۔ مراد خاں گھر ہووے گا۔ اوس سوچیا تے حویلی دے کوٹھے وچوں ہو کے اوہ مراد خاں دے گھر جا وڑیا۔ مراد خاں گھروں نہیں سی۔

صُغی جھلانی وچ پڑھی تے بیٹھی سدا بہار موٹیے دے بھلاں دا ہار گندھ رہی سی تے ہولی ہولی اپنے دھیانے کوئی گیت گا رہی سی۔ قاڈو جھلانی دی کندھ اُتے بانہواں رکھ کے کھلو گیا۔ صُغی قاڈو دی نوکدار جتی دی کیڑ نہیں سی لئی۔

برما دے جنگلاں وچ لڑ دیاں ہویاں قاڈو نے اُلو تے کاں دی بولی سکھی سی۔ ایہہ بولیاں ایس واسطے سکھنیاں پیاں سن کہ اپنے نکھرے ہوئے ساتھیاں نوں جاپان یا آزاد ہند فوج دے آدمیاں دی موجودگی یا عدم موجودگی دی اطلاع دتی جاوے۔ اطلاع دین دا ایہہ انوکھاتے نرالا طریقہ ایس لئی ضروری سی کہ دشمن نوں بھلکھے وچ رکھیا جاوے۔

کاں دی بولی دا مطلب ایہہ ہوندا سی کہ دشمن نیڑے تیرے اے تے اودے حملے

دا خطرہ اے۔ مقابلے لئی تیار ہو جاؤ۔ اُلو دی بولی دا مطلب ایہہ سی پئی دشمن نیڑے تیرے نہیں تے خطرے والی گل کوئی نہیں۔ جاپانی ایہہ بولیاں سن کے ایہہ سمجھدے سن کہ واقعی اُلو یا جنگلی کاں بول رہیا سی۔ مرکی دستے دے جوان نہیں۔
صُغی اپنے دھیان وچ مگن موٹیے دے بھلاں دا ہار گندھ رہی سی تے مٹھی مٹھی آوازے گا رہی سی۔

اچن چیت قاڈو نے اُلو دی بولی بولی۔
”ہائے اللہ مرگی“ صُغی نے ڈر کے کہیا تے چھیتی نال پیڑھی ٹوں اُٹھ کھلوتی پھل اودے پیراں وچ ڈگ پئے۔ قاڈو کھڑکھڑا کے ہس پیا۔
”بس؟ پٹھانی بنی پھر دی اے۔ ڈر گئی ناں؟“۔ قاڈو نے چھیڑ دیاں ہویاں آکھیا۔
صُغی قاڈو نوں ویکھ کے تھممر گئی سی۔ اوہنوں سمجھ نہیں آؤندی سی کیہ کہوے تے کیہ نہ کہوے۔

”تسیں۔ اُلو کدوں دے بن گئے او؟“ اخیر اوہ ہس کے بولی۔

”جدوں دا جناب نوں ویکھیا اے“ قاڈو نے کہیا۔

”نہیں۔ جدوں دا فوج چھڈ کے آیا واں“ اوہ دوویں ہس پئے۔

”اڑیا۔ خط وچ نہ دُعا نہ سلام“

”ٹوں کینیاں گُو دُعا سلماں بھچیاں نیں؟“

”میں تینوں دُعا سلماں بھجیدی چنگی گدی ساں؟“

”تے حرج وی کیہ سی؟“

”میںوں سنگ آؤندی سی“

”سنگ تے تیری پنڈ دیاں لوکاں نے میرے بارے گلاں کر کے لاه چھڈی سی۔“

”پنڈ دیاں لوکاں نوں میں اپنی جتی دی نوک تے وی نہیں لکھدی۔“

”کجھ اپنے پیو بارے وی فرما دیو۔“

”فرمانا کیہ اے؟ میرا پیو سدھا پدھرا آدمی اے۔“

”ایہو جیسے دو چار سدھے پدھرے پیو ہور ہوندے تے فرید پور دے سارے

مُنڈے جاپانیاں دے ہتھوں مر جانڈے“

”پرتوں تے چنگا بھلا ایں ویہڑے کے ورگا۔ اُلٹا جاپانیاں نوں مار کے تمنغے لے آیا ایں“
”جان تلی تے رکھ کے لڑے آں تے افسراں خوش ہو کے تمنغے دے دتے“
”وے جھڈ۔ وڈا بہادر! ایویں پھڑاں نہ مار۔ خورے کیہڑے بوجھے اوہلے بہہ کے
سال گزار آیا ایں“

”ایمان سے۔ جاپانیاں نوں جا کے پُچھ لے“
”کیہ پُچھاں جاپانیاں تُوں؟“

”ایہو پئی مُنڈا کیویں لڑیا اے۔“

”جاپان جاندی اے میری جنتی۔ میں کیوں جاپان جاواں؟“

”چلو ٹھیک اے۔ نہ توں جاتے جاوے تیری جنتی۔ اچھا میں آیا ساں کہ تیرا شکر یہ

ادا کر دیاں۔ تُوں میری بے بے دی بڑی ٹہل سیوا کیتی اے“

”جدوں میں تیری ٹہل سیوا کیتی سی اودوں تینوں یاد نہ آیا شکر یہ؟“

”اودوں مینوں ایہہ لفظ یاد نہیں سی۔ ہُن ہو گیا اے“

”بھجھا جی۔ ہن جناب ہو ریں بی۔ اے اس کر آئے نیں۔ بلے پئی بلے“

اوہ دوویں ہسن لگ پئے۔

”ایمان سے میں ہُن اگے نالوں عقلمند ہو گیا واں“

”پُرشکوں تے تُوں اوہو قادو جاپنا ایں جیہڑا وسا کھی دے میلے وچ کھونڈ چک کے

سد لاؤندا سی“

”شکل دا کیہ اے؟ دماغ دیکھی دا اے“

”دماغ اوہو لوہے دا بنیا ہو یا ہو یگا۔ ڈانگاں تے کھونڈ کھان تُوں“

”صُغیے! اک گل کراں جے تُوں کسے دو جے نال نہ کریں تاں“ قادو نے چُپ کر

کے کہیا۔

”کرن والی ہووے گی تے کوٹھے تے چڑھ کے کراں گی۔ نہ کرن والی ہووے گی

تے نہ کراں گی۔“

”ایہہ گل کسے نال نہیں کرن والی۔“

”نہیں کراں گی، صُغی ہُن سمجھ گئی۔ پئی گل خطرے والی اے۔

”میں برما دے جنگل وچ کرپا سنگھ نوں مار دتا سی۔“

صغی دا مونہہ اڈیا رہ گیا۔

”آہو میں۔ اوہ آزاد ہند فوج وچ چلا گیا سی تے اوس بم لے کے میرے تے حملہ

کیتا سی۔ میرے پنج ساتھی مر گئے سن۔ صرف میں تے اک کچھن سنگھ بچے ساں“

”فیئر تُوں اوس نوں کیویں ماریا، صُغی دی آواز وچ خوف سی۔

”اوس میرے سنگین ماری۔ میں پرانہ ہٹ گیا۔ اوہ میرے مورچے وچ مونہہ بھار

ڈگ پیا۔ میں دراٹ جیہے نال اوہدی دکھی چیر دتی“

”میرے اللہ۔ جے تُوں پرانہ نہ ہٹا تے فیر کیہ ہوندا؟“

”ہونا کیہ سی؟ میں دی اپنے باقی ساتھیاں وانگ مر جاندا۔“

”پھرتے چنگا ہو یا کرپا سنگھ مر گیا۔“ صُغی نیں لہسا لہسا لیا تے اوہدی سُر ت قائم ہوئی۔

”پر اوس مرن تُوں پہلاں مینوں پریتولی سونے دی مُندری دتی سی۔“ قادو نے

خوبصورت سونے دی مُندری صُغی نوں دکھائی۔

”ایہہ تے بڑی قیمتی اے۔ بچھا کیہ کہن لگا؟“

”اوس کہیا ایہہ مُندری میری پریتو دے دینا تے کہنا کہ اوہ ایہہ مُندری پریتو نوں

وسا کھی دے میلے تے دینا چاہندا سی پر نہ دے سکیا۔“

”ہاں ہاں۔ مینوں یاد آیا۔ پریتو نے مینوں کہیا سی کہ کرپا سنگھ نے اوہنوں وسا کھی

دے میلے مُندری دین دا وعدہ کیتا ہو یا اے۔ ٹھیک اے۔“

”ایہہ مُندری تُوں پریتو نوں دے دیویں“ قادو نے مُندری صُغی ول ودھائی صُغی

پچھے ہٹ گئی تے بولی۔

”نہ جی۔ ایہہ کم میں نہیں کرنا۔ میں کیویں اپنی سہیلی نوں اوہدے مرے ہوئے مگتیر

وٹوں مُندری دے سکئی آں۔ اوہ کیہ کہوے گی۔ تُوں آپ اوس نوں دیویں“

”پر میں اوس نوں ملاں کیویں؟“

”شانتی نوں کہو۔ اوہ تینوں پریتونوں ملا دیوے گی۔“

”چنگا نچ ای سہی“ قاڈو نے کہیا تے صُغی نال دوبارہ ملن دا وعدہ کر کے گلی ول تڑ پیا۔

(5)

قاڈو نے شانتی نوں نہ تے ایہہ دسیا پئی اوس لڑائی وچ کرپا سنگھ نوں ماریا سی تے نہ ایہہ دسیا پئی اوہ پریتونوں کرپا سنگھ دی مندری دینا چاہندا اے۔ اوس شانتی نوں یقین کرایا کہ کوئی فکر والی گل نہیں پریتونوں اوہ اپنی بھین سمجھدا اے تے کسے بھیڑے خیال نال نہیں ملنا چاہندا۔ بس ذرا اک گل کرنی اے۔ شانتی سجھی کہ قاڈو پریتو راہیں صُغی تیک کوئی گل پہنچانا چاہندا اے۔ کیوں بے صُغی تے پریتو اک دوجی دیاں سہیلیاں نیں۔ شانتی نوں پتا سی کہ قاڈو چھوٹھ بولن والا یا ماڑا کم کرن والا بندہ نہیں دل دا چنگا منڈا اے۔

شانتی اوس شامیں پریتونوں اوہدے گھر ملی۔ پریتو پہلاں تے حریان ہوئی پھر قاڈو نوں ملن واسطے تیار ہو گئی۔ شانتی نے پریتو نوں دسیا سی کہ قاڈو نے پریتو نوں بھین کہیا اے۔ پریتو اُنج وی قاڈو دی عزت اپنے وڈے بھرا سلکھن سنگھ وانگ کر دی سی۔

ملاقات دا وقت کھاؤ پینا سی تے جگہ ڈنگھا کھوہ۔ ایہہ کھوہ سردیاں وچ اجاڑ پیا ہوندا سی کجھ دن ڈنگر وچھا حویلی بھجدا اسی تے لوک رات نوں گدھیالے اکٹھے ہوندے سن۔

قاڈو نے روٹی کھاہدی تے اپنی بے بے نوں ایہہ کہہ کے کھوہ اُتے آ گیا کہ خان ہے خاں دے منڈیاں بیرم خاں تے حنیف خاں نوں ملن جا رہیا اے۔

جد اوہ کھوہ اُتے پہنچیا لوک گھر وگھری سوں بہہ گئے سن۔ چن چڑھدے وٹوں بھور رہیا سی تے اوہدی نمی نمی لو وچ درخت تے کھیتز گھوک سٹے جا پدے سن۔ اڈھی رات حالی دُورسی تے اوہ ذرا اُتے آ گیا سی۔ پریتو نے اڈھی رات نوں کھوہ اُتے آؤنا سی۔

اڈھی رات وی آگئی پر پریتو نہ آئی۔ اڈھی رات لگھ گئی۔ پریتو فیرونی نہ آئی۔ چن دی لو مدھم پے گئی تے سارے پھکے پھکے جا پین لگ پئے دور اوگرے تے فرید پور دے گھراں وچوں لگڑاں دیاں بانگاں آون لگ پیاں۔ درختاں اُتے چوی جنوراں نیں بولنا شروع کر دتا۔ پر پریتو نہ آئی۔ قاڈو اوس نوں اڈیک اڈیک کے پھاوا ہو گیا سی۔ اوہدا سریر نیندراتے

ٹھنڈن لگ پیا سی۔ اخیر اوہ اپنی تھان توں اٹھیا تے پنڈول تڑ پیا۔ گھر آ کے اوس ویکھیا اوہدی بے بے حالی سٹی ہوئی سی۔ پچھلے اندر وڑ کے اوہ وی سوں گیا۔

دوپہر ویلے اٹھ کے اوس روٹی کھاہدی تے گھروں نکل گیا۔ اوہ سارا دن دُکاناں حویلیاں۔ خراساں بھٹھیاں، توراں تے کچیاں کھوئیاں تے بھوندا رہیا تے لوکاں نوں لڑائی دے قصے سناؤندا رہیا۔ شام نوں اوہنوں پنڈوں باہر وار شانتی ملی۔ بولی۔

”قاڈو رات پریتو دے ڈھڈ پیڑ پے گئی تے ایس واسطے نہ آسکی، اج اوہ ضرور ملے گی“

”کیہ پتا اوہ اج رات وی نہ آوے تے سردی نال میرا کونڈا ہو جاوے۔“

قاڈو نے تنخی نال کہیا۔

”نہیں نہیں۔ اوہ اج اڈھی رات نوں ضرور آوے گی۔ پتھر تے لکیر سمجھ“

”چنگا..... ویکھ لوواں گا“

”نہیں، کوئی فکر والی گل نہیں۔ اوہ ضرور آوے گی“ شانتی نیں چھیتی نال کہیا تے پنڈ نوں پلٹ گئی۔ قاڈو نے محسوس کیتا شانتی کجھ فکر مند تے گھرائی ہوئی اے۔ اوہدے ملوک

بُھاں تے اوہ ہاسا وی نہیں۔ جیہڑا اوہدی شخصیت دا اک حصہ اے۔ اوس جو کجھ کہیا سی بڑے کاروباری انداز وچ کہیا سی۔ ایویں جیویں کوئی ہول توائی وچ پیا ہو یا بندہ دکاندار اگے چوانی سٹے تے کہوے ”چوانی پھڑ لے تے جوکھ دے چھیتی نال نوں“

پچھلی رات وانگ قاڈو نے روٹی کھاہدی۔ ماں نال خان پور جان دا جھوٹھ بولیا کھوہ اُتے آ بیٹھا۔ پتے دی چاننی رات سی تے تارے اسمانیں جھمّر پارہے سن۔ خاموشی پیلیاں تے درختاں اُتے دس رہی سی قاڈو کھوہ دی گاڈھی اُتے بیٹھا ہو یا سی تے پلانے دے کول اوہدے سچے کھبے سنتریاں وانگ کھلو تے سن۔

کولیاں اُتے رکھی ہوئی لمی ساری ٹالھی دی پوری قاڈو نوں اُنچ جاپی جیویں کوئی اڈ دی اڈدی لوتھ کولیاں اُتے ڈگی ہووے۔ قاڈو دے سامنے کوٹھاسی تے کوٹھے چھہ فرید پور۔

پریتو گھروں نکل کے کھوہ ول تڑ پئی سی۔

درشن سنگھ۔ چن سنگھ تے پینے سانس دے دو جوان پُتر سردار ہر نام سنگھ دی حویلی دے اک ویران کوٹھے وچ بیٹھے شراب پی کے تے اچار کھا کے ڈکار مارہے سن۔

شانتی اپنے گھر رضائی وچ مونہہ چھپا کے سوچ رہی سی کہ کیہ ہووے گا؟ اوہنوں ساری گل دا پتاسی۔ کیوں پئی ساری گل اوہدے راہیں گئی مٹھی گئی سی تے اوہدے پتی تلسی داس نوں روپیاں دا بک وی لہہ گیا سی۔

شانتی نے اک دیہاڑے پہلاں درشن سنگھ نوں دس دتا سی کہ قاڈو پریتونوں اڈھی راتیں کھوہ اُتے ملنا چاہندا اے۔ درشن سنگھ نے شانتی نوں منع کر دتا سی کہ اوہ حالی پریتو نوں نہ دے۔

اوس رات درشن سنگھ تے چرن سنگھ تلسی داس دے گھر آئے سن۔ تے اوہ تھے اوہناں بیٹھ کے صلاح گندھی سی کہ قاڈونوں کھوہ تے ایس بہانے قتل کر دتا جاوے کہ اوس پریتونوں محول کیتا اے۔ شانتی ایہہ سن کے کنب گئی سی پر تلسی داس دے کہن اُتے اوس دل رکھیا سی۔ تلسی داس نہیں چرن سنگھ تے درشن سنگھ دی مدد کرن دامل دوسو روپے منگیا سی۔ چرن سنگھ نہیں اوہ روپے تلسی داس نوں گہنے دی شکل وچ دتے سن۔ ایہہ گہنے دیکھ کے شانتی وی خوشی خوشی تیار ہو گئی سی تے اوس مُر پریتونوں کہیا سی کہ اوہ اج راتیں کھوہ اُتے نہ جاوے کیوں جے قاڈونوں کوئی ضروری کم پے گیا اے تے اوہ کھوہ اُتے نہیں آسکے گا۔ شانتی نے ایہہ وی کہیا سی کہ قاڈو چاہندا اے ایس گل دا پتا کسے چوتھے بندے نوں نہ لگے۔

کوٹھے دے اوہلے چھوٹوں نکل کے پریتو قاڈو دے سامنے آ گئی۔ اوس گرم چادر دی بکل ماری ہوئی سی۔ قاڈو گاڈھی ٹوں اُٹھ کھلوتا۔ پریتو ٹری ترائی اوہدے کول آ گئی۔

”پریتو آ گئی ایں؟“ قاڈو نے ہولی جیہی کہیا۔

”آہو۔ پر توں اڈھی رات نوں مینوں کھوہ تے کیوں بلایا اے؟“ پریتو دی آواز وچ جھاکا سی۔

”کم کجھ اجیہا سی پئی دن دی لو وچ نہیں سی ہوسکدا“

”میں تیرے اعتبار اُتے آ گئی آں۔ ہُن توں مینوں کم دس“ پریتو قاڈو دے نیڑے ایسی پئی اوہدے مونہہ دی ہواڑ قاڈو دے چہرے تے پے رہی سی۔ چاننی وچ پریتو دا دھڑکدا ہو یا سینہ قاڈو دیاں اکھاں سامنے سی۔

”سکھ کڑیاں، دلیر ہونڈیاں نہیں۔ اوہ گھبراؤندیاں نہیں پر توں تے گھبرا گئی ایں“

”نہیں نہیں۔ میں کیوں گھبرانا ایں۔ توں مینوں جس کم لئی بلایا اے اوہ کم دس“

”میں تینوں کھوہ تے ایس واسطے بلایا اے پئی مندری دیواں“

”مندری؟“ پریتو نے حیران ہو کے پکھیا تے دو پیر پکھے ہٹ گئی ”کیہڑی مندری؟“

”اوہ مندری جیہڑی مینوں برما دی لڑائی وچ کر پے نیں دتی سی تے آکھیا سی کہ

پنڈ جا کے پریتونوں دے دیویں۔“

پریتو اک قدم قاڈو ول ودھی تے قاڈو دے کپڑے پھڑ کے بولی۔

”کرپا آپ کیوں نہیں آیا؟ اوہ کتھے اے؟“ پریتو دی آواز جذباتی ہو گئی۔

”ایہہ مندری پھڑتے لہنوں کھیسے وچ پالے۔ فیہ میں دسناواں پئی کرپا کیوں نہیں آیا؟“

پریتو نے مندری قاڈو دے ہتھ وچوں لے کے دیکھی تے بولی۔

”قاڈو! ایہہ مندری کرپا مینوں وساکھی والے دن دینا چاہندا سی پر.....“

”قسمت دیاں گلاں نہیں پریتو سکھ گھرو نے تیرے نال جیہڑا وعدہ کیتا سی اوہ پورا کر دتا“

”پر اوہ آپ کیوں نہیں آیا؟ توں کیوں آ گیوں؟ توں اوہنوں چھڈ کیوں آ یوں؟“

پریتو دا معصوم چہرہ سوالیہ نشان بن گیا۔ قاڈو سچ بولنا چاہندا سی پر اوہدے دل دی

کوٹھڑی وچوں اک آواز آ رہی سی۔ ”سچ نہ بولیں۔ بُکھ سی لے سچ نہ بولیں۔ بُکھ سی لے۔“

”قاڈو! بولدا کیوں نہیں۔ کرپا آپ کیوں نہیں آیا“

”پر تم کورے۔ کرپا سنگھ میرے ہتھوں برما وچ ماریا گیا“

”قاڈو“ پریتو نے چیک ماری فیہ قاڈو دے سینے اُتے دو ہتھر مار کے اوہدے پیراں

وچ بہہ کے، مونہہ لکو کے روؤن لگ پئی۔ کوٹھے اوہدے چرن سنگھ۔ درشن سنگھ تے پینے

سانسی دے جیوان پتر کھلوتے سن۔ اوہ برچھے لے کے قاڈو دیاں نظراں سامنے آ کھلوتے۔

”پریتو! پرانہ ہٹ جا۔ کرپا سنگھ نوں مارن والا اج بچ کے نہیں جاوے گا۔ قاڈو! مار

لے پئی جیہنوں آواز ماری آ“ درشن سنگھ نے ایہہ لفظ ہولی ہولی تے چتھ چتھ کے کہے۔

پریتو اُٹھ کے کولے اوہلے ہو گئی۔

”قاڈو خالی ہتھ سی۔ اوہدی موت نے اوس نوں گھیر لیا سی۔ دو سکھ تے دو سانسی

برچھے لے کے اوہدے سامنے کھلوتے سن تے اوہناں شراب پیٹی ہوئی سی۔

”جے نسنا چاہویں تے نس کے وکھ لے۔ پنے سانس دے پڑتینوں اک پبلی نہیں
تسن دین گے“ چرن سنگھ بولیا۔

”چرن سیہاں! میں اے تیک کسے میدان وچوں نہیں تسیا تے میں اج وی نہیں
نساں گا“

قاؤو نے دلیری نال کہیا۔ اوہنوں خیال تے آیا پئی نس جاوے پردل نے کہیا تننا
بے شرمی تے بے غیرتی داکم اے۔

”مرادخان نوں آواز مارنی اے تے مار لے“ درشن سنگھ نے طنز نال کہیا۔

”وسا کھی دے میلے وچ ٹوں بچ گیا سیں پر ہن بچنا محال اے۔ چل پئی سارنگے
تے گھسیٹے، تاڑھ دیو برچھیاں قاؤو دے سینے وچ۔“

”آپنی سارنگے تے گھسیٹے۔ تسیں اگے پیر پٹو تے میں تہاڑے سینے وچ پستول
دیاں ست گولیاں تاڑھنا واں“ قاؤو نے دھڑکا ماریا تے اپنے دوویں تھہ اک دوجے دے
اُپر رکھ کے اَنج اگے ودھائے جیویں پستول پھڑی ہووے۔

”جنیو، پیر پٹو اگے۔ پُندے کیوں نہیں۔ درشن سنگھ نہیں کہیا۔ سارنگا اک قدم چکھے
ہیٹا تے بولیا، ”نہیں نہیں میں مرنا نہیں چاہندا۔“

”مرنا نہیں چاہندا تے برچھا کھوہ وچ سٹ کے پرت جا پچھوڑ۔“

قاؤو نے دلیری نال کہیا سارنگے تے گھسیٹے نہیں برچھے کھوہ وچ سٹے تے پچھوڑ پرت گئے۔
”پریتو! میں لگا ایں تیرے بھرا نوں گولی مارن“ قاؤو بولیا۔ پریتو کو لے اوہلیوں چیکی

”نہیں قاؤو نہیں۔ ایہہ بڑا بے وقوف اے۔ ایہنوں معاف کر دے۔“

”بے وقوف نوں اوہدی بے وقوفی دی سزا ملنی چاہی دی اے۔ ایس صغی نوں وی
مخول کیتا سی پریتو“

”اوہ تے میتھوں غلطی ہوگئی سی۔ اوہ تے میری بھین لگدی اے۔ کیوں چرن سنگھ؟“
”اوئے مینوں نہیں پتا“ چرن سنگھ نے غصے نال کہیا۔

”برچھا میرے ول سہدے درشن سیہاں تے آپوں نس جا“ قاؤو بولیا درشن سنگھ نیں
برچھا قاؤو دے پیراں وچ سٹیا تے آپ کچھے ہو کے کھلو گیا۔

”چل پریتو۔ درشن سنگھ نال گھر چل“ قاؤو نے پریتو نوں کہیا۔ پریتو کو لے اوہلیوں
نکل کے درشن کول جا کھلوتی قاؤو نے چھیتی نال نیویاں ہو کے برچھا پھڑ لیا تے بولیا۔

”درشن سیہاں۔ میرے کول پستول کوئی نہیں سی مہینے دے پڑتے ٹوں ایویں تھڑک
گئے۔ آپنی چرن سیہاں ہن وارکر“ قاؤو نے لکھ ماری تے چھال مار کے چرن سنگھ دے
سر اُتے ڈانگ وانگوں برچھا ماریا۔ چرن سنگھ نیں اپنے برچھے نال وار روکیا تے فیر برچھا
سٹ کے پبلیاں ول نس اٹھیا۔ درشن سنگھ پریتو نوں اکلیاں چھڈ کے پہلے ای دوڑ لا گیا
سی۔ قاؤو نے پریتو نوں نال لیا تے پنڈ نوں تڑپیا۔

”اللہ داکم اے۔ جان بچ گئی۔ کئی واری جھوٹھ بولنا وی ضروری ہو جاندا اے۔“

قاؤو نے پریتو نال گل کیتی۔ پر اوہ چپ چان سی۔ اوہنوں پتا نہیں سی لگدا کہ اوہ
قاؤو نال ناراض اے یا خوش اے۔ قاؤو نے کرپا سنگھ نوں ماریا سی پر قاؤو نے پریتو دے
کہن اُتے درشن سنگھ نوں ماریا وی تے نہیں سی نا۔

(6)

دوجے دن فرید پور، اوگرے تے خانپور دے بچے بچے نوں پتا لگ گیا کہ رات
ڈونگھے کھوہ اُتے کیہ ہویا اے۔ لوکاں نوں ایہہ وی پتا لگ گیا کہ کرپا سنگھ آزاد ہند فوج
وچ چلا گیا سی تے برما دے خونی جنگلاں وچ قاؤو دے خلاف لڑ دا ہویا ماریا گیا سی۔

اگلے دن فرید پور دے گوردوارے وچ پنڈ دے سکھاں دا اکٹھ ہویا۔ اوس اکٹھ وچ
گوردوارے دے گرنختی نیں سکھاں نوں کہیا کہ ”کرپا سنگھ ملک دی آزادی واسطے لڑ دا

ہویا مریا اے اوہ پنٹھ دا سر اُچا وکھنا چاہندا سی۔ اوہ بہادری۔ انگریزاں دا پٹھو نہیں سی پر
اک ملیچھ نیں اوس نوں اپنی گولی دا نشانہ بنایا۔ آزادی دے اک سپتر نوں قتل کیتا۔ جنتا

دے اک مہربان نوں شہید کیتا۔ اوہ لڑائی جیہڑی کرپا سنگھ تے اوہدے دوجے جہاں مڑاں
نے برما وچ شروع کیتی سی ہندوستان دے پنڈ پنڈ تے شہر شہر وچ لڑی جائے گی اوہ لڑائی

فرید پور وچ وی لڑی جائیگی۔ اوس لڑائی لئی سانوں ہن توں تیاری کرنی چاہی دی اے۔
کانگریس تے دلی ساڈے نال نیں ساڈا کچھ پورن گے۔“

گرنختی دی تقریر دے بعد گاندھی ٹوپی والا ماچڑو جیہا ہندو۔ اٹھیا تے اوس بڑی گرما گرم تقریر کر کے سکھاں نوں کہیا کہ ہندو تے سکھ بھائی بھائی نہیں مسلمان اپنے عرب شریف وچ جان۔ نہیں جان گے تے آسین جانے آں کہ اوہناں نوں کیوں ختم کرنا اے؟ ہندو دے بعد اک پیلی پگڑی والا سکھ اٹھیا۔ اوہ وی ہندو وانگوں کسے شہروں آیا سی اوس اپنی پیلی پگڑی نال چکر بٹھیا ہو یا سی تے اوہدی کچھ وچ لمی ساری کرپان لمکدی پئی سی۔ نہنگ نیں وی ہندو وانگ بڑی تکتھی تقریر کیتی تے کہیا کہ فرید پور دے سکھ تیاری کر لین۔ وقت آؤن والا اے جدوں اسان نوں مسلیاں نال لڑنا پوے گا۔

گوردوارہ وچوں تقریراں سنن دے بعد سردار ہرنام سنگھ سدھا مراد خاں دی حویلی آیتے مراد خاں نوں گرنختی کاگریسی ہندو تے نہنگ دیاں تقریراں دا لب لباب دسیا۔ مراد خاں زور نال ہسیا تے بولیا۔

”بس ٹھیک اے پھر یاں کہاڑیاں تیار کر ہرنام سیہاں تے کسے دن چپ کر کے پے جا مراد خاں نوں۔“

”توبہ۔ کر یار مراد خاں۔ گرو دی کرپا چاہی دی اے۔ ساڈے پنڈ اجیہی کوئی گل نہیں ہوئے گی۔“ ہرنام سنگھ بولیا۔

”اے گرنختی پنہتی کاگریسی تے نہنگی ضرور سانوں اک دو بے نال لڑا کے مارن گے ویکھدا رہوئوں ہرنام سیہاں“

”نہیں مراد خاں۔ جد اسیں اک دو بے نال لڑاں گے نہیں تے ایہہ سانوں کیوں لڑا دین گے؟“

”اوہ پئی اچ ساڈے مولوی اکبر کول دی شہروں بندہ آیا سی۔ اوہ دسداسی کہ میں مسلماناں دی پالٹی دا بندہ واں۔ پاکستان بنان لئی تیار ہو جاؤ۔“

”مولوی اکبر نیں کیہ کہیا سی؟“ ہرنام سنگھ نے چکھیا۔

”مولوی اکبر نیں کہیا سی پاکستان ضرور بننا چاہی دا اے۔ پاکستان بنان واسطے ساڈی جان وی حاضر اے۔“

”ٹھیک کہیا مولوی اکبر نیں۔ آزادی کون نہیں چاہندا مسلماناں ہندواں نے سکھاں

نوں آزادی ملنی چاہی دی اے۔“

”اچ عشاء دی نماز توں بعد میری حویلی آ جاویں۔ مولوی اکبر تقریر کرے گا اوہ

تہاڈے گوردوارے والے اکھ توں بڑی گرمی کھا گیا اے۔“

”میں ضرور آواں گا۔ مولوی اکبر نیں ہمیش سکھاں دا بھلا سوچیا اے۔ اوہدی وعظ

تبلیغ وچ وی ساڈے بھلے دی کوئی نہ کوئی گل ضرور ہوسی۔“

”یاں تے پنڈ دے بھلے دی گل ہوئی تے یاں اوس دی گرنختی وانگ بیوقوفی دیاں

گلاں کیتیاں۔“

”گرنختی واقعی بے وقوف اے۔ چرن سنگھ دے آکھے لگ کے شہروں بندے بلایا یا

مینوں تے اودوں پتا لگا جدوں گوردوارے وچ لوک اکٹھے ہو گئے سن۔“

”دیکھ لے فیہر نام سیہاں۔ اسان باہروں بندہ نہیں بلایا۔ سگوں آئے ہوئے نوں

ہوں ہاں کر کے ٹرخا دتا اے۔ مولوی کوئی بھیڑی چنگی گل کرے گا تے چکھن والے بناں

گے تے جے بندہ ہوندا باہر دا اوس سانوں گرمی دوا کے چلے جانا سی۔ جیویں تہاڈے

کاگریسی تے نہنگ نیں کیتا اے۔“

”اوہ یار مراد خاں ساڈے منڈیاں دیاں رڑھیٹراں نیں ساڈا بیڑا غرق کیتا اے۔

پنڈ وچ ڈانگ سونا چلدا ای رہندا اے۔ کرپا سنگھ نیں قاؤونوں ماریا تے قاؤونے کرپا سنگھ

نوں۔ گل ختم ہو گئی کرپا سنگھ نوں مونہہ ماردا کوئی ہور مار چھڈ دا۔ آخر لڑائی سی مرنا جیون تے

نال ہوندا اے ہن چک کرپا سنگھ نوں آزادی دا شہید بنایا جا رہیا اے۔ مینوں تے مراد

خاں پنڈ دیاں منڈیاں دی عقل سمجھ دا کوئی پتا نہیں لگدا۔“

”منڈیاں نوں قابو وچ رکھ جے منڈے قابو وچ نہ رہے تے پنڈ والا گھان ہو جانا

ایں۔ میں تے مسلمان منڈیاں نوں کہہ دتا اے کہ پنڈ وچ کوئی اجیہی گل نہ ہووے۔

جیہدے نال پنڈ دی سو بھا اُتے حرف آوے۔ مجال اے کوئی مسلمان منڈا کھنگ جاوے۔“

”مراد خاں! توں سیانا آدمی ایں۔ پر مینوں تیرے یار تہے خاں دا ڈراے۔ اوہ بندہ

کچھ تہے سبھا دا اے تے اوہدے منڈے بیرم خاں تے حنیف خاں وی لڑائی دے بڑے

شوقین نیں۔“

”پئی ہر نام سیہاں۔ شوقین نہیں لڑائی دے تے پئے ہون سانوں کئیہ؟ اپنے پنڈ وچ اوہ جو جی چاہندا اے کرن۔ میں اوہناں نوں فرید پور دے معاملے وچ لت نہیں پھیرن دینی۔ ہاں“

”بس میں وی ایہو چاہنا۔ تجھے خاں دی طبیعت توں ڈر کے میں تینوں کہیا سی کہ صُحّی دارشتہ اوہدے پتر بیرم خاں نال نہ کریں۔“

”توں مشورہ دتا اساں من لیا۔ کدے کدے توں ہر نام سیہاں کم دی گل وی کر جانا ایں“ مراد خاں نہیں محول کر دیاں کہیا۔ ”کم دی گل توں کدی کدی کرنا ایں۔ میں تے ہمیش کم دی گل کرنا واں“ ہر نام سنگھ نہیں ہسدیاں ہویاں کہیا تے اوہ اُٹھ کھلوتا۔

”لے یار میں چلنا واں۔ عشا دی نماز دے بعد آواں گا مولوی اکبر دی تقریر سنن“

”آہو۔ ضرور آویں ذرا رونق رہوے گی“ مراد خاں بولیا۔

ہر نام سنگھ دے جان دے بعد مراد خاں نہیں سوچیا۔ پنڈ کتے اپنی آگ وچ آپ ای نہ سڑ مرے۔ صدیاں دے سانجھ پیار دے پھل مٹی وچ نہ لُ جان۔ آزادی تے خوشی دی گل اے۔ فیر ایہہ تلواراں کر پاناں دا کئیہ معاملہ ہو یا؟ ایہہ شہراں دے لوک پنڈاں وچ آکے آزادی دی خوشخبری دے نال نال لڑن مرن دی بُری خبر کیوں سناؤندے نیں؟ انج نہیں ہوسکدا کہ فرنگی چلا جاوے۔ پاکستان تے ہندوستان تے خالصتان بن جان پر بھر پے نہ ٹن۔ خون خرابہ نہ ہووے۔ سانجھا قائم رہن۔ دل جو رہن۔“

”چھار ب جو کرے گا دیکھی جاوے گی“

”مراد خاں نہیں کہیا تے تھے دے سُوٹے مارن لگ پیا۔“

(7)

عشاء دی نماز پڑھ کے مولوی اکبر مراد خاں دی حویلی وچ آ گیا اوہدے نال بہت سارے غازی وی سن۔ جدوں دی پاکستان بنن دی گل چھیڑی ہوئی سی بہت سارے لوک مسیتے جان لگ پئے سن۔ کیوں پئی نماز پڑھن دے بعد مولوی اکبر علی مسلماناں دے مطالبہ پاکستان دا نکھیرا کر داسی تے لوک سُن دے سن۔ حویلی وچ پنڈ دے بہت سارے لوک پہلے

ای جمع سن تے کجھ آ رہے سن۔ سارے لوک زمین اُتے وچھیاں ہویاں صفاں اُتے بیٹھے سن۔ لوکاں نہیں کھیاں، چادراں تے رضائیاں دیاں بنگلاں مار دیاں سن تے حقہ تما کو پی رہے سن۔ حویلی دے نال دے کوٹھے وچ پنڈ دیاں عورتاں تے گڑیاں اکٹھیاں ہویاں سن۔ ایہناں وچ صُحّی تے پرتیو وی سن۔ مائی رُوڑی اپنے پُت نوں مراد خاں تے ہر نام سنگھ نال بیٹھے ہوئے دیکھ کے بڑی خوش سی۔ اوہنوں انج چا پدا سی جیویں بوٹے خاں زندہ ہو گیا اے تے اپنے یاراں کول بیٹھا اے۔

”سکھ تے مسلمان بھراؤ“۔ مولوی اکبر نہیں گلا صاف کر کے کہیا۔

”اج ساڈے پنڈ دے گوردوارے وچ اکٹھ ہو یا سی تے اوہدے وچ شہر دے دو بندیاں نے چٹھیاں سدھیاں گلاں کیتیاں سن۔ میں چاہنا واں، اپنے سکھ بھراواں نوں آزادی بارے دو چار سدھیاں پدھریاں گلاں دساں تاں جے فرید پور دے پٹھاناں تے سکھاں وچ ویر نہ پوے تے پیار محبت تے سٹ نہ وچے۔“

گل ایہہ وے کہ انگریز سانوں آزاد کرنا چاہندا اے۔ تئیں چھو گے کہ انگریز سانوں ہن کیوں آزاد کرنا چاہندا اے؟ اج تُوں دس سال پہلے سانوں آزاد کیوں نہیں سی کرنا چاہندا۔ ایہدا جواب ایہہ وے کہ دوجی وڈی لڑائی دے بعد حالات بدل گئے نیں۔

لڑائی وچ جرمن، جاپان تے اٹلی نوں ہار ہوئی اے۔ ایہہ تینے ملک جمہوری ملکاں دے خلاف سن۔ جمہوری ملک اوہ ہوندا اے۔ جتھے عام لوکاں دی حکومت ہووے۔ کسے اک شخص دی حکومت نہ ہووے۔ برطانیہ جمہوری ملک اے۔ اوہ جت گیا اے ایہدا مطلب ایہہ ہو یا کہ عام لوک جت گئے نیں۔ ایہناں عام لوکاں وچ ہندوستان دے ہندو مسلمان تے سکھ وی نیں ایس واسطے ہندوستان دے عام لوک فتح حاصل کرن دے بعد انگریزاں کولوں حقیقی آزادی دی منگ کر رہے نیں۔ دوجی گل ایہہ وے کہ بھاریں برطانیہ لڑائی جت گیا اے۔ پر اوہدا لڑائی وچ کچھ مر نکل گیا اے۔ برطانیہ دے جوان مرے نیں اوہدی تجارت تباہ ہوئی اے مہنگ ودھیا اے لڑائی دے بعد برطانیہ ڈاڈھا کمزور ہو گیا اے۔ ساڈے اُتے حکم چلان والا فرنگی پتلا پے گیا اے تے ساڈے واگنوں مصر، فلسطین، برما، ملایا تے انڈونیشیا وی آزادی چاہندے نیں۔

تبیجی گل ایبہ وے کہ 1945ء توں پہلاں برطانیہ وچ چرچل دی پارٹی دی حکومت سی۔ چرچل دی پارٹی ہندوستان نوں آزادی دین دے خلاف سی تے چرچل دے مقابلے وچ ایٹلی دی پارٹی ہندوستان دی آزادی دے حق وچ سی۔ 1945ء وچ چرچل دی پارٹی چٹا وچ ہر گئی تے حکومت ایٹلی دی پارٹی وی بن گئی۔ ایس واسطے وی ہندوستان نوں آزادی مل رہی اے۔

پر سبھ توں وڈی گل ایبہ وے کہ ہندوستان دے ہندو مسلمان تے سکھ آزادی چاہندے نیں تے آزادی حاصل کرن لئی اوہ انگریزاں نال لڑن لئی وی تیار نیں۔

”انقلاب زندہ باد“ تے ”فرنگی بچہ ہائے ہائے“ دا مطلب ایبہ وے کہ لوک آزادی لین واسطے خون خرابے توں وی نہیں ڈرن گے۔ پر ایبہ خون خرابا کرن دا نعرہ انگریزاں دے خلاف اے تے جے خلاف نہیں تے ہونا چاہی دا اے۔

پر انگریز تے ہندو سکھاں نوں مسلماناں دے خلاف کر رہے نیں۔ جے سکھ مسلماناں دے خلاف ہو گئے تے دوویں قوماں تباہ ہو جان گیاں۔ فائدہ انگریزاں نوں پہنچے گا۔ چنگی گل ایبہ وے کہ ہندو مسلمان تے سکھ پیار محبت نال رہن تے انگریزاں دے خلاف موڈھے نال موڈا جوڑ کے لڑن نہ۔ دو جے دی بے عزتی کرن تے نہ آپ بے عزت ہون۔

جھتوں تیک فرید پور دے مسلماناں دا تعلق اے ایبہ سکھاں اُتے کدے وی حملہ نہیں کرن گے کیوں جے مسلمان تعداد وچ تھوڑے نیں تے سکھ زیادہ جے فرید پور پاکستان وچ آ گیا تے سکھاں نوں کوئی تکلیف نہیں دتی جاوے گی۔

”کیوں مراد خاں؟“ مولوی اکبر نیں مراد خاں کولوں چکھیا۔

”بالکل بالکل۔ سکھ ساڈے بھرا نیں، بالکاں وڈے بھرا، بہتے جو ہوئے۔“ مراد خاں نیں کہیا۔

”تے جے فرید پور بھارت وچ آ گیا تے ظاہر فرید پور چھڈ کے پاکستان وچ چلے جان گے کیوں پئی ہر مسلمان دا دل چاہندا اے اوہ اپنے پیارے وطن وچ وسے رستے۔ کیوں مراد خاں ٹھیک اے نا؟“ مولوی اکبر نیں فیہ چکھیا۔

”سولہ آنے ٹھیک اے۔ پاکستان بنن نال ساڈے وی کوئی اسلامی گل آ جاوے گی۔“

”اک گل ہو رکھ دیاں۔ اوہ گل ایبہ وے کہ سکھ مُنڈے گوردوارے جا کے گرتھی کولوں گرتھ سنیا کرن تے سمجھیا کرن۔ شراباں گھٹ پین تے سانسیاں نال گھٹ پھرن۔ مسلمان منڈیاں نوں چاہی دا اوہ مسیتے آ کے نماز پڑھیا کرن تے اپنے اوس رب نوں یاد کریا کرن جیہڑا اوہناں نوں رزق پہنچاندا اے۔ سائیں سپ کدے کدے بابا فرید دا کلام سناندا اے۔ میں اوہدے کولوں اک شلوک سنیا سی۔ تئیں وی سن لو تے غور کرو۔

فریدا کوٹھے منڈپ ماڑیاں اُسار دے بھی گئے
گُوڑا سودا کر گئے گوریں جاپئے

بابا فرید فرماندے نیں۔ اے فرید! ایس دنیا وچ لوک آئے اوہناں محل ماڑیاں اُساریاں پر ایبہ سارا کھوٹا تے نکما سودا سی۔ اوہ ایبہ سودا کر کے قبراں وچ جاسے۔“

مولوی اکبر نیں اپنی سوٹی پھڑی تے گھر ٹر گیا۔ اوہدے بعد لوک اُٹھے تے مولوی اکبر دیاں گلاں اُتے وچار کر دے اپنے اپنے گھراں نوں تڑ پئے:

(8)

1946ء تے 1947ء وچ قریب قریب ہر پنڈ وچ مولوی اکبر ورگے بندے لڑائی فساد نوں روکن دا جتن کر رہے سن۔ ایبہ سارے سیانے بندے سن۔ عقل سمجھ والے۔ عزت آبرو والے تے ہندوواں، مسلماناں تے سکھاں دا بھلا چاہن والے۔ ایبہ بندے آزادی دی دوڑ وچ کسے کولوں چکھے نہیں سن۔

اوہ کہندے سن آزادی نچت اے۔ ہندوستان نوں آزاد ہونا چاہی دا اے۔ پاکستان بن کے رہوے گا۔ سکھاں نوں اوہناں دے حق حقوق ملنے چاہی دے نیں۔ پر آزادی ملن، پاکستان بنن تے حقوق لین واسطے ایبہ لازمی نہیں کہ ماواں کولوں پتر کھولو، سہاگناں نوں رنڈیاں کر کے بٹھادیو، بھیناں کولوں ویر گھس لو اک دوجے دا سر پاڑو، آپوں مرو تے دوجیاں نوں مارو۔ ایبہ ساریاں عقل دیاں گلاں سن پر ہندو عقل مند ہو کے بیوقوف بن گیا سی۔ پہلاں اوس اثر و رسوخ کولوں کم لیا پر کجھ نہ بنیا۔ انگریز پاکستان بنان لئی راضی ہو گئے۔ فیر اوس روپے پیسے نال پاکستان ختم کرن دی کوشش کیتی پر روپیہ

دی کم نہ آیا۔ مسلمان وکن لئی تیار نہ ہوئے ایہدے بعد اوس پاکستان دے خلاف ہتھیار چک لئے پر ہتھیار چلاؤن لئی سکھاں نوں اگے کیتا۔ کیوں جے سکھ قوم سٹ مارنا تے سٹ کھانا جاندی سی۔

ایس کم لئی ہندو سیٹھاں نیں اپنیاں تجوریاں دے مونہہ کھول دتے کیوں جے دھن والی قوم سی بارود سد تے برچھے بلماں اکٹھیاں ہون لگ پیاں۔ اوہ ہندو سکھ جیہناں کدے سوئی پھڑ کے وی نہیں دیکھی اپنے آپ نوں سیوا جی، رانا سانگا تے پرتھوی راج کہن لگ پئے۔

مسلمان کبیدے نالوں ماڑے سن۔ مسلمان تے جد ا بہادر ہوندا اے اوہدی زندگی دی بنیاد ای ایس گل اُتے اے کہ کوئی تہاڈے اگے چٹا سر نیواں کردا اے تے تئیں اوہدے اگے گٹھ نیوں جاؤ تے جے کوئی آکر پھا کڑ دسدا اے تے رب رسول داناں لے کے لکڑ مارو تے میدان وچ آجاؤ۔ مر گئے تے شہید بُرائی ختم ہوگئی تے غازی۔ برائی کولوں ڈر کے نتنا نمر دپنا اے۔

1946ء تے 1947ء وچ چنے وی فساد ہوئے۔ پہل ہمیشاں ہندوواں ولوں ہوئی۔ یا تے ہندوواں نیں آپ پٹھ چکھیا تے پھر بے سمجھ سکھاں نوں شہ دتی کہ پتر و سولی چڑھ جاؤ رام بھلی کرے گا۔ ہندوواں دی قومی جماعت کانگریس دی مثال ساڈے سامنے اے اک زمانہ سی قائد اعظم وی کانگریس وچ سن تے ہندوواں تے مسلماناں دی صلح صفائی لئی کم کر دے سن۔ پر اخیر اوہناں نوں وی نا اُمید ہو کے کانگریس نالوں علیحدہ ہونا پیا۔ اوہ ہندوواں دی ذہنیت نہیں سی بدل سکدے ایس ذہنیت دی سبھ توں وڈی گل ایہہ سی کہ مسلماناں نوں نقصان پہنچاؤ۔ تعلیمی طور تے سیاسی طور تے مالی طور تے مذہبی طور تے۔

کئی مسلمان سکھ تے ہندو اک دوجے نوں نقصان اپڑان دے خلاف سن پر جتھے لڑائی فساد کراؤن والیاں دے ڈھول وجدے ہون اتھے امن دے سنیسے دین والے طوطے دی آواز کون سُن دا اے؟ فرید پور وچ وی ایہو گل ہوئی۔

زنجن سنگھ ترکھان تے بھتر سنگھ لوہار نے چرن سنگھ دے گھر بھٹھی گڈ لئی۔ بہت سارا لوہیا تے ونجھ آگئے۔ برچھے بن لگ پئے۔ بلماں دیاں کچھاں سان اُتے ترکھیاں ہون

لگ پیاں۔ چھوہیاں دے پھالے پتھکن لگ پئے۔ لمیاں لمیاں ونجھاں نال چھوہیاں، بلماں، برچھے تے ٹکوں لگ گئے۔ گنکا تے تلوار بازی لئی شہراں دے ہندو تے سکھ باہر آگئے۔ شراب دیاں بوتلاں کھل گیاں۔ گوردوارے وچ جلسے ہون لگ پئے۔ انقلاب زندہ باد تے ست سری اکال دے نعرے وچن لگ پئے۔ ہندو سکھ بھتر گئے۔

فرید پور دے مسلماناں دیاں اکھیاں اگے دن نوں تارے نچن لگ پئے۔ ہر نام سنگھ پنڈ دے منڈیاں نوں گالیاں دے دے کے تے جتیاں مار مار کے پھاوا ہو گیا۔ منڈے گالی تے جتی کھاندے سن پر جس لیک اُتے تے ہوئے سن ذرا نہیں سی ہندے۔ کدے کدے کوئی ننگا موٹا سکھ لیڈر فرید پور آ کے ہر نام سنگھ نال پچھلے اندر وٹ کے گلاں کردا رہندا سی پر ہمیش ہر نام سنگھ ہر لیڈر نوں دھکے دے کے گھروں کڈھا دیکھیا گیا۔

اوہ مراد خاں کول روز شام نوں آؤندا سی تے اوہدی حویلی آ کے ہندو سکھ لیڈراں نوں بیچ بیچ سوگالی کڈھا سی۔

”میرے یار! تُوں کجھ نہیں کر سکدا۔ تُوں بے وس ایں۔ جدوں خلقت پاگل ہو جاوے تے کسے دی وی پیش نہیں جاندی۔“

مراد خاں اوس نوں کہندا سی۔

”پر میں نہیں چاہندا پئی فرید پور دے سکھ تے مسلمان اک دوجے نال لڑن، ساڈے پیو دا دے اکٹھے جے پلے، اکٹھے ملے ورتے، اکٹھے اُٹھے بیٹھے۔ پر ایہہ نواں پوچ پاگل کیوں ہو گیا اے؟ مینوں ایہدی سمجھ نہیں آؤندی مراد خاں، ہر نام سنگھ اپنے غصے نال تے اپنی اُپنی آواز وچ بولدا پئی اوہدیاں اکھاں لال ہو جاندیاں تے داڑھی تھک ڈگ ڈگ کے چٹی ہو جاندی۔“

”تیرے ایس سوال دا جواب میرے کول نہیں ہر نام سیہاں۔ ایس سوال دا جواب اپنے ہندوواں تے سکھاں کولوں کچھ“ مراد خاں کہندا۔

”میں کچھیا اے۔ میں ہر اوس ہندو تے سکھ لیڈر کولوں کچھیا اے جیہڑا میرے پاس آیا اے۔ مینوں ہر کوئی ایہو کہندا اے تُوں پاگل ایں۔ عقل دی گل کر برچھا پھڑ تے مراد خاں دے ڈھڈ وچ مار۔ دس مراد خاں میں تینوں مار سکناں واں؟“

”نہیں۔ ہر نام سنگھ، مراد خاں نوں نہیں مار سکدا اتے مراد خاں ہر نام سنگھ نوں نہیں مار سکدا۔ ہاں ہر نام سنگھ مراد خاں لئی مر سکدا اے تے مراد خاں ہر نام سنگھ واسطے جان دے سکدا اے۔ اوہ اک دو جے نوں مارنا وی چاہن تے نہیں مار سکدا۔“

”شاباشے مراد خاں۔ لکھ روپے دی گل کیتی او۔ مرداں والی گل کیتی او۔ اوئے میرے کالجے وچ ٹھنڈے پئے گئی او مراد خاں تیری گل سن کے پٹھانا! جتھے تیرا مڑھکا ڈگے او تھے ہر نام سنگھ اپنے دل دا خون ڈلھے گا۔“

اوہ دوویں حویلی وچ بہہ کے ایس طرحاں دیاں گلاں کر دے تے اوہناں دے کتاں وچ برچھتیاں بلماں چنڈن دیاں آوازاں آوندیاں۔

اک دن اوہ دوویں مراد خاں دی حویلی بیٹھے گلاں کر رہے سن تے خان پورا پٹھان بٹے خاں آ گیا اوس اپنیاں لمیاں لمیاں چٹھاں اُتے مہندی لائی ہوئی سی۔ قادو نے اوہدی گھوڑی پھڑ کے کھلے نال ہتھی تے اوہ منجی اُتے بہہ گیا تے بولیا۔

”مراد خاں! میں سُنیا اے تیرے پنڈ لڑائی بھڑائی دیاں بڑیاں تیاریاں ہو رہیاں نیں۔ کیہ کہندا اے؟“

”آہو ہے خاں۔ گل ہر نام سنگھ دے قابو وچ نہیں رہی۔ باہر ہو گئی اے“ مراد خاں نہیں کہیا۔

”ہر نام سنگھ دے منڈے تے ایس ساری تیاری وچ آگو ہتھ بنے ہوئے نیں کیہ کہندا اے؟“

”اوئے ایہو تے رونا اے کہ گھر نوں آگ گھر دے بندے لا رہے نیں۔“ مراد خاں بولیا۔

”ہر نام سنگھ اوہناں نوں منع کیوں نہیں کردا؟ کیہ کہندا اے۔“

”لے دس۔ انے ہر نام سنگھ اوہناں نوں منع کیوں نہیں کردا۔ اوئے ہر نام سنگھ تے اوہناں نوں منع کر کے پاگل ہو گیا اے۔ روز شام نوں پہلی پگڑی والے نہنگ یاں گاندھی ٹوپی والے ہندو آجانداے نیں۔ اوہ ہر نام سنگھ دی دن دی کیتی کتری رات نوں کھوہ وچ پا جانداے نیں۔ دس ہر نام سنگھ وچارا کیہ کرے؟“

”کرے ایہہ کہ منڈیاں نوں بھیڑی تھاں نہ جان دیوے۔ کیہ کہندا اے۔“

”اوہ تے ٹھیک اے۔ پئی ہر نام سنگھ منڈیاں نوں بھیڑی تھاں نہ جان دیوے پر ہر نام سنگھ اودوں کیہ کرے جدوں منڈے چھیں داتریاں مار کے پٹھے لین جان تے اوگرے دے چو وچ جا کے گنگا تے کرپان چلاونی سکھدے رہن۔ دس مینوں؟“ پھر تے واقعی ہر نام سنگھ بے تصور اے۔ کیہ کہندا اے؟“

”بس فرید پور دے سکھاں وچ اک ہر نام سنگھ تے اک ایہدا وڈا منڈا سلکھن سنگھ پڑی توں نہیں اترے، باقی سارے اتر گئے جے۔“

”گل انج اے مراد خاں۔ فرید پور وچ چالی (40) گھر سکھاں دے نیں تے تہ (30) گھر پٹھاناں دے۔ سکھ بہتے نیں تے نالے تیاری وچ نیں۔ جے کتے لڑائی ہو پئی تے سکھاں نے پٹھاناں وچ کجھ نہیں چھڈنا۔ کیہ کہندا اے؟“

”رب مالک اے تے خاں۔ ویلا آتے دیکھی جاوے گی“ مراد خاں نے کہیا۔

”واگوروی کرپانال ایسا ویلا کدے نہیں آئے گا۔“ اخیر ہر نام سنگھ بولیا۔

”ویلا تے آ گیا اے۔ لڑائی فساد دیاں خبراں اخباراں وچ روز آوندیاں نیں کیہ کہندا اے؟“

”جدوں فساد ساڈے کول آئے گا دیکھی جاوے گی۔ تے خاں“ مراد خاں نہیں سی چاؤندا پئی تے خاں لڑائی فساد دیاں گلاں کرے۔

”مراد خاں نیں کہیا میں لمیاں نہیں جاندا۔ سدھی پدھری گل کرنا واں پئی توں وی تیاری کر۔ کیہ کہندا اے؟“

”کاہدی تیاری خانصاحب؟“ مراد خاں نیں رُکھے جینے مونہہ نال چکھیا۔

”ایجو فرید پور دے سکھاں دے مقابلے دی ہور کاہدی تیاری۔ کیہ کہندا اے؟“

”فرید پور دے سکھ تے پٹھان آپس وچ بھرا بھرا نیں تے بھرا بھرا لڑ دے تے اک دو جے دے خلاف تیاری کر دے سوہنے نہیں لگدے تے خاں“ مراد خاں نیں تے خاں نوں سمجھاندیاں کہیا۔

”توں تیاری نہیں کرنی تے خان پور دے پٹھان تیار نیں کیہ کہندا اے؟“

”میں فرید پور دے سکھاں دے ہتھوں مرجانا چنگا سمجھنا واں بجائے اسدے کہ خان پور دے پٹھان فرید پور دے سکھاں نوں مارن۔ نہیں سمجھیا؟“ مراد خاں نیں غصے نال کہیا۔

”چھہ ایہہ گل اے!“

”آہو“

”پر خان پور دے پٹھان فرید پور دے سکھاں نوں اپنا دشمن سمجھدے نیں۔ کیہ کہندا اے؟“

”ہر نام سنگھ سمیت تھے خاں؟“ ہر نام سنگھ نیں پچھیا۔

”نہیں ہر نام سنگھ تے میرا سا جھی اے۔ کیہ کہندا؟“

”شکر اے۔ ہر نام سنگھ نوں تُوں اپنا سا جھی سمجھنا ایں تھے خاں۔ پر ایہہ وی سکھ اے“ مراد خاں نیں طنزاً ہس کے کہیا۔

”ایہہ ہور طرحاں دا سکھ اے۔ کیہ کہندا؟“

”کیہ گل؟ ایہدے سر سنگھ نیں تے باقی سکھاں دے سر نہیں ہیں؟“

”باقی ساڈے دشمن نیں“ تھے خاں نیں کہیا۔

”تھے خاں۔ میں تیرے دل دی گل جاننا واں۔ فرید پور دے سکھ تے پٹھان

سارے تیرے دشمن نیں۔ توں سکھاں یا پٹھاناں دا ویری نہیں۔ توں خان پور دے مقابلے

وچ فرید پور دا ویری ایں۔ ایس واسطے پئی فرید پور دے سکھ تے پٹھان خان پور دے

پٹھاناں دے مقابلے وچ ٹوہروا لے نیں پیسے والے نیں، عزت آبرو والے نیں تُوں فرید

پور دی عزت آبرو دا ویری ایں۔ تینوں فرید پور دے مسلماناں نال کوئی ہمدردی نہیں۔ تینوں

اپنی نفرت نال ہمدردی اے۔ اوہ نفرت جیہڑی فرید پور پنڈ دے خلاف تیرے دل وچ

مدتاں توں پھچی ہوئی اے“ مراد خاں غصے وچ آ گیا سی۔

”کیہ کہندا۔ میں چلنا واں۔ قادیو! سنیاں نیں مراد خاں دیاں گلاں۔“ تھے خاں منجی

اُتوں اُٹھ کھلویا ”جدوں فرید پور دے سکھاں دے برچھے فرید پور دے پٹھاناں دیاں

ہنگاں تے چھاتیاں وچ موریاں کرن گے خان پور دے پٹھاناں نوں آواز مارنا مراد

خاں۔ کیہ کہندا“

”مراد خاں اپنے پیراں تے کھلو کے لڑنا مرنا سکھیا ہو یا اے اوہ تھے خاں نوں آواز

ہن مارے گا“ مراد خاں نیں کہیا۔

”پر بے تُوں آواز ماریں گاتے اسیں اوس ویلے تیری مدت لئی نہیں آواں گے۔ کیہ

کہندا؟ اودوں میرے منڈے سکھاں دے کسے دو بے پنڈ وچ لڑ دے ہون گے۔“

”یار! تُوں اپنے بہادر منڈیاں نوں اپنے کول ای رکھ“ مراد خاں نیں اک پک کے

کہیا۔ تھے خاں نیں گھوڑی کھولی پھٹا کی مار کے گھوڑی اُتے بیٹھتے بولیا۔

”خان پور یے فرید پور دے سکھاں دی تیاری ازماؤن لئی فرید پور ضرور آؤن گے۔“

”جم جم آؤن۔ فرید پور دے پٹھان فرید پور دے سکھاں دیاں ڈھالاں بنن گے

تھے خاں“ مراد خاں جوش نال مئے اُتوں اُٹھ کھلوتا۔ بے خاں نیں گھوڑی نوں اڈی لائی

تے حویلیوں باہر ہو گیا۔

”قادیو پتر۔ میری حویلی وچ بھٹھی چڑھا دے تے برچھیاں بلماں تیار کر کل میں

تے ہر نام سنگھ تھیلے جا کے سوٹے دی لے آواں گے۔“

”چھہ تاپا جی، قادیو نے دھون نیویں پادتی۔“

”فرید پور دے سکھ تے پٹھان فرید پور دی آن لئی اکٹھے لڑن مرن گے“ مراد خاں

نیں کہیا تے چھہ ہویا چھہ بھکھان ڈیہہ پیا۔

(9)

اخباراں دیاں سُرخیاں موٹیاں تے لمیاں ہو گیاں۔ اخبار پڑھدیاں ہتھ کنبدے سن

تے دماغ اُتے سکاں وجدیاں سن۔ فلانے نیں فلانے نوں گولی ماردتی، فلاں نیں فلانے

دی گردن کرپان نال کپ دتی، فلانے شہر وچ فساد ہو گیا۔ بم پھن کارن پنچ بندے مر گئے

تے باراں بندے پھڑھڑے ہوئے۔ فلاں شہر دے فلانے محلے وچ سوڈے واٹر دیاں بوتلاں

نال لڑائی ہوئی۔ دو نیاں مرے تے چار زانیاں زخمی ہویاں۔ سکھاں نیں مسلمان جٹاں

دے پنڈ تے حملے کر کے مکان ساڑ دتے۔ مسلمان تھانیدار نیں سکھاں دے پنچ بندے

تھاں تے سٹ لئے، فلانے لیڈر نیں فلانے چوک وچ کھلو کے تقریر کیتی پئی یا بیٹ و سے

گار تے یا فیر بانگر۔ اسیں اپنے دشمنان نوں اگن جمن جوگا نہیں چھڈاں گے فلانے لیڈر

دی تقریر دے جواب وچ ڈھنگیرے لیڈر نہیں کہیا اے پی ساڈی قومی پالیسی دا بنیادی اصول ”ہننے یا بنے“ اے۔

اخبار کیہ سن ڈکھاں دیاں پوٹلیاں سن۔

دن ہفتے تے ہفتے مہینے بن دے گئے۔ تیاریاں مکمل ہو گیاں، پنڈاں تھاواں وچ پہلے تے آرام رہیا پر کدوں تیک؟ اخیر شہراں وانگ پنڈاں وچ وی پریڈاں تے قواعداں ہوم ڈیہہ پتیاں۔ وارداتاں ودھن لگ پیاں۔ رات نوں ڈھول وچن لگ پئے تے نعریاں دیاں آوازوں آؤن لگ پیاں۔ اک پنڈ توں دوجے پنڈ جتھے چڑھن لگ پئے۔ رات نوں سونا حرام ہو گیا۔ لوک ڈانگاں سوٹے، برچھیاں، گہاڑیاں، تلواراں، بکماں، چھوٹیاں ٹکڑے، برچھے، سوٹے، پستول، بندوقاں لے کے اپنی جان تے مال دی حفاظت کرن لگے پئے۔

پاکستان دا اعلان ہون وچ تھوڑے دن رہ گئے سن فرید پور دے سکھ وی لڑائی لئی تیار سن تے پٹھان وی۔ ہر نام سنگھ دا خیال سی کہ پٹھاناں نیں لڑائی دی تیاری پنڈ دے سکھاں اسلام پور دے پٹھاناں کولوں پچان لئی کیتی اے۔ پر پنڈ دے باقی سکھ ہر نام سنگھ دے ایس خیال تے ہسدے سن۔ اوہ کہندے سن مراد خاں نیں ہر نام سنگھ نوں دھوکے وچ رکھیا اے۔ اوہدا اصل مقصد ایہہ اے کہ جدوں ہتے خاں باہروں فرید پور دے سکھاں اُتے حملہ کرے تے مراد خاں اندروں سکھاں دا پی مارے۔ پر ہر نام سنگھ نوں سکھاں دیاں ایہناں گلاں اُتے کدے یقین نہ آیا۔

پٹھان اپنے پنڈ دے سکھاں دے اپنے تے حملے دا مقابلہ کرن لئی وی تیار سن تے پنڈ دے سکھاں اُتے خان پوریاں دے حملے نوں وی روکن لئی تیار سن۔ سکھ ایہہ چاہندے سن کہ خان پور دے حملہ کرن توں پہلے اپنے پنڈ دے پٹھاناں دا گھان بچکولہو دتا جاوے۔ جو ہونے گی سو ویکھی جاوے گی۔ اوہناں ایس کم لئی چودہ 14 اگست دی رات مٹھی ہوئی سی۔ اوسے دن ای پاکستان بنن دا اعلان ہو رہیا سی۔ سکھاں نوں یقین سی کہ فرید پور نیں بھارت وچ آؤنا اے۔ تے مسلماناں نوں پنڈ چھڈ کے پاکستان جانا پوے گا۔ اوہ چاہندے سن پنڈ دا اک مسلمان جی وی نہ بچ کے جاوے۔

درشن سنگھ، چرن سنگھ، بختہ سنگھ، نرنجن سنگھ اک رات تلسی داس کواڑ دی دکان اُتے

برچھے لے کے کھلوتے ہوئے سن۔ اوہناں ساریاں نیں شراب پیتی ہوئی سی تے اوہ شانتی نال ہاسا بکھیڑا کرن آئے ہوئے سن۔

”سردار درشن سیہاں۔ فیر کیہ ارادے نیں۔ دھرم نال“ بنارسی نیں اکھ مار کے درشن سنگھ نوں چکھیا۔

”واہو دی سونہہ۔ میں ارج باپونوں کہہ دتا کہ مینوں تے صُغی پسند اے۔ مینوں ہور کجھ نہیں چاہی دا“ درشن نیں شراب واہوا پیتی ہوئی سی تے اوہدے بولن دا طریقہ آؤلا بولاسی۔

”دھرم نال لکھ روپے دی گل کیتی اوسردار درشن سیہاں“ بنارسی نیں سر ہلا کے کہیا۔

”اویں سانوں تے بس قاؤو دی کھل نال پیار اے لالہ بنارسی اویں اسیں اوہدی کھل وچ توڑی بھر کے حویلی وچ رکھاں گے۔ ہاں“ چرن سنگھ بولیا۔

”بس داری۔ ہور کوئی نہیں“ بختہ لوہار پیلے پیلے دند کڈھ کے ہسیا۔

”اویں بختہ سیہاں کلا نوں نہیں۔ دوویں بھرا۔ اویں آہو“ بختہ لوہار دا بھرا نرنجن ترکھان نیں بختہ دے موڈھیال اُتے ہتھ مار کے آکھیا۔

”جیو میرے شیر و جیو۔ فرید پور نوں مان اے تہاڈے اُتے، دھرم نال“ تلسی داس نوں چنگا بھلا پتا سی کہ ایہہ شیر ڈھونگے کھوہ اُتے قاؤو دے سامنے بھیداں بنے سن پر اوہ کراڑ پترسی۔ اوہنوں کیہ لوڑی سی بچ بولن دی۔ اوہ اجکل جھوٹھ دا تھوک بیوپار کر رہیا سی۔

”اویں مراد خاں دی ساری دولت اسان تلسی داس دے پیراں وچ ڈھیری کر دینی اے۔ ویکھدے تے رہو۔“ درشن سنگھ نیں تلسی داس نوں اوہدا حصہ دتا۔

”میں تیرا متھا چُماں درشن سیہاں۔ دھرم نال۔“ تلسی داس خوش ہو یا ایہو جیہیاں گلاں ہر اوس جگہ ہندیاں سن تے جتھے فرید پور دے سکھ مُنڈے گھڑی پل لئی اکٹھے ہو جاندے سن۔

اخیر 14 اگست نوں پاکستان بنن دا اعلان ہو گیا تے فرید پور دے سارے سکھ بھگ وانگ ٹھنڈے پے گئے۔ فرید پور پاکستان وچ آ گیا سی!

اوہ سکھ گھرو جیہڑے گلیاں وچ ساہن بنے بڑھکاں مار دے پھر دے سن اندروں گنڈے مار کے گھریں بہہ گئے۔

مراد خاں نہیں ہر نام سنگھ نوں اوس سے دن ای حویلی بلا کے کہیا۔

”ہر نام سیہاں گھبران دی کوئی گل نہیں۔ فرید پور دے سکھ ساڈے بھرا نہیں۔ اوہناں نوں میرے دلوں کہہ دے کوئی فکر نہ کرن۔“

”مراد خاں! مینوں فرید پور دے پٹھاناں کولوں ڈر نہیں آؤندا۔ مینوں ہتے خاں کولوں ڈر آؤندا اے۔ کتے اوہ حملہ نہ کر دے۔“ ہر نام سنگھ گھبرا یا ہو یا سی۔

”ہتے خاں دی ہیت واقعی ٹھیک نہیں پر توں فکر نہ کر اسیں اوہدیاں پر چھیاں اپنے سینے اُتے لواں گے۔ واہ حد کیتی آ ہر نام سیہاں۔ توں تے یار انج ای دل چھڈ بیٹھا ایں“ مراد خاں نہیں ہر نام سنگھ نوں دلیری دتی۔

”مراد خاں! میرا دل کہندا اے کہ توں سچ کہنا ایں پر میرے دل وچ بیٹھا ہو یا وہم یا انج کہو بیٹھایا ہو یا وہم کہندا اے کہ مراد خاں میں تیرا ساتھ نہیں دینا۔“

”وہم دا علاج لقمان حکیم کول دی نہیں سی۔ دس ہن میں تیرا وہم تیرے دل وچوں کیوں کڈھاں؟“

اوہ گلّاں کر رہے سن تے دینے مراٹی دامندا فیروز دوڑیا دوڑیا آیا تے بولیا۔

”خان صاحب اج رات ساڈے پنڈ اُتے حملہ ہو رہیا اے!“

”کون کر رہیا اے حملہ ساڈے پنڈ اُتے؟“ مراد خاں نہیں تسلی نال چُکھیا۔

”ہتے خاں تے اوہدے پتر تے نالے دوجے“ فیروز میں چھبیتی نال کہیا۔

”ٹھیک اے کرن حملہ اسیں مقابلہ کراں گے۔ توں قادو ول جاتے اوہوں کہو کہ تیار

ہو جاوے۔“

”بہت اچھا جی“ فیروز قادو ول نس گیا۔

”ہر نام سیہاں! توں سکھاں نوں کہہ دے کہ اوہ آرام نال گھریں بیٹھن۔ گھبراؤن

دی کوئی لوڑ نہیں۔“

”انج نہ اوہناں نوں گھراں وچ ای پھوک دتا جائے۔“ ہر نام سنگھ نہیں کہیا۔

”ہر نام سیہاں! ہتے خاں سانوں مار کے تے ساڈے گھر گُٹے ساڈے تہانوں قتل کر

دے تے میرا دوس کوئی نہیں۔ میرے جیوندیاں جی تہانوں کچھ نہیں ہووے گا۔ آہو۔ یقین کر“

”مینوں یقین اے مراد خاں تیری گل اُتے“

ہر نام سنگھ نہیں کہیا۔ ہولی نال مجھے اُتوں اُتریا تے دھون نیویں پا کے سوچدا ہو یا اپنے گھر ول ٹر پیا۔

(10)

پاکستان بنن دی خوشی وچ مراد خاں نیں 14 اگست دی شام نوں اپنی حویلی وچ چار دیگاں زردے دیاں تے چار دیگاں پلا دیاں پکائیاں تے سارے پنڈ دیاں بچیاں نوں بلا کے نیاز کھوائی۔ فوجی رستم خاں دے کا کے شیوں نیں بچیاں دی پلٹن بنائی تے ساری حویلی وچ قواعد کیتی پر اوس اپنی پلٹن نوں کاشن سارے سکھاں والے دتے۔ اوہ کتے لگ چھپ کے گوردوارے وچ سکھاں دی ٹریننگ ویکھ آیا سی تے کاشن اوس نوں زبانی یاد ہو گئے سن۔ پریڈ ویکھن والے ہس ہس کے دوہرے ہو گئے۔ ہسن والیاں وچ ہر نام سنگھ تے مولوی اکبر وی سن۔

سائیں سپ دی اپنی گودڑی موڈھے اُتے رکھ کے نیاز کھان آیا ہو یا سی۔ اوس نیاز کھا کے ڈکار مارے، گھنگرو پیراں نوں بٹھے، مکھیتز موڈھے اُتے رکھی تے دھمال پون لگ پیا۔ اوہ نال نال نعرے وی مار رہیا سی۔

علیٰ دامست قلندر، ہو۔

علیٰ دا پہلا نمبر، ہو۔

شیوں تے شیوں دیاں یاراں باشاں نیں اوہدے آ لے دوالے گھیرا گھت لیا سی تے اوہ وی سائیں سپ دے نال شامل ہو گئے سن۔

اخیر سائیں سپ دھمالاں پا کے تھک گیا تے جتھے دھمال پارہیا سی اوہنے ای گودڑی اُپر لے کے سول گیا۔

اوس سے دن ای اڈھی رات نوں خان پور دے پٹھان ڈانگاں سوٹے تے برچھیاں بلماں لے کے فرید پور دے سکھاں نوں وڈھن ٹکن لئی آئے۔ فرید پور دے سکھاں نیں کدے خان پور دے پٹھاناں نوں تنگ نہیں سی کیتا۔ ایہہ ٹھیک اے پئی ہر نام سنگھ تے

اوپر دے پڑ سکھن سنگھ دے سوا فرید پور دے سکھ جنگی تیاری وچ سن پر ایہہ تیاری فرید پور دے پٹھاناں دے خلاف سن۔ خان پور دے پٹھاناں دے خلاف نہیں سن۔ مراد خاں نہیں سی چاہندا کہ فرید پور دے سکھاں اُتے کوئی بھاری بنے۔ اک تے اوہ ہر نام سنگھ دا پہلی سی۔ دو جے اوہ وعدہ دے پکا سی کہ سکھاں نوں نقصان نہیں پہنچے گاتے تیجے اوہدا خیال سی کہ جے پاکستان وچ ورن والے سکھاں نوں کوئی تکلیف پہنچی تے ہندوستان وچ ورن والے مسلماناں نوں بہتی تکلیف پہنچی گی۔ مولوی اکبر نہیں اوہنوں ایہہ وی دسیا سی کہ اسلام وچ زمیناں نوں بلاوجہ تکلیف پہنچان دی اجازت نہیں۔ مراد خاں۔ قاڈو تے فوجی رستم خاں گھوڑیاں اُتے سن۔ مراد خاں کول ہر نام سنگھ دی کرپان سی۔ قاڈو تے فوجی رستم خاں کول بلماں سن۔ پنڈ دے باقی منڈیاں کول برچھیاں، ٹکوں، چھوہیاں، سوٹے تے دراٹ سن۔ کئی صرف ڈانگاں لے کے آئے سن۔ اوہناں ساریاں نیں منڈا سے بچھے ہوئے سن تے تہمت کجے ہوئے سن۔

ہتے خاں نوں اُکا یقین نہیں سی پئی فرید پور دے پٹھان سکھاں نوں بچان لئی اوہدے مقابلے وچ آؤن گے۔ پر ہن اوہ آ ای گئے سن مقابلے وچ۔ ہتے خاں لئی وی مشکل ہو گیا سی پئی اوہ پرت جاوے۔ آخر اوہ وی لمیاں چھٹاں والا پٹھان سی۔

فرید پور دے پٹھان وچ ٹاکرا ہویا۔ خان پور یے فرید پور وڑنا چاہندے سن تے فرید پور یے خان پوریاں نوں نسانا چاہندے۔ قاڈو دی گھوڑی نندی سی تے خان پور دے گھرو اوہدے آگوں دُور دوڑ لا جانداں سن۔ کئی پھڑ پھڑ ہوئے سن تے کنیاں دیاں بانہواں ٹیاں سن۔

اچانک فوجی رستم خاں نیں بلم مار کے ہتے خاں دا پٹ چیر دتا۔ اوہدے منڈے بیرم خاں نوں پتا لگا تے اوہ شوٹ مراد خاں ول نستا تے برچھا مار کے اوس نوں گھوڑیوں ڈیگ لیا۔ اوہدے بعد اوہ تے اوہدا ننگا بھرا حنیف ہتے خاں نوں چک کے لڑ دے لڑ دے پچھوڑ ہٹ گئے۔ مراد خاں دے مرن نال فرید پوریاں دے وی دل ٹٹ گئے۔ قاڈو مراد خاں دی لوتھ گھوڑی اُتے رکھ کے حویلی لے آیا تے مولوی اکبر نوں لوتھ لاگے بٹھا کے پنڈ دے پھرے اُتے بیٹھ گیا۔ خطرہ سی کتے ہتے خاں دے پٹھ پھر حملہ نہ کر دین۔

(11)

قاڈو نے اوسے راتیں ہر نام سنگھ دے گھر جا کے اوس نوں کہیا۔

”چاچا! اپنے سارے بندیاں نوں کہو کہ کپڑا لیزا ٹوب چھلا تے چیز وست پھڑن تے تیار ہو جان۔ میں اوہناں دے لئی بیڑیاں دا انتظام کرنا تاں جے شاہ ویلا ہون تیکر سارے بندے راوی توں پار ہو جان۔“

”نہیں پُتر، اسیں اسے بھیرے نہیں کہ مراد خاں دی لاش چھڈ کے راویوں پار ہندوستان چلے جائے۔ اسیں اوس نوں دفنا کے جاواں گے۔“

”چاچا! میں تائے مراد خاں دے حکم نوں چھیتی پورا کرنا چاہنا واں۔“

اوہ مرن توں پہلے مینوں کہہ گیا اے کہ بھوویں تیری جان میرے وانگ چلی جاوے پر توں فرید پور دے سکھاں اُتے کوئی گل نہیں آؤن دینی۔ کیوں جے میں اوہناں نوں اوہناں دی حفاظت دا وچن دے چنگا واں“

”ٹھیک اے پُتر، توں ساڈے بھلے واسطے کہنا ایں پئی اسیں راوی ٹپ کے ہندوستان چلے جائے پر اسیں اج رات نہیں جانا کیوں اسیں اک تے اوہدے جنازے وچ شامل ہونا چاہنے آں تے دو جے اوہدا اک ضروری کم کرنا اے۔“

”اوہ کیہ کم اے چاچا؟ مینوں دس۔ میں کراں گا“ قاڈو نے کہیا۔

”اوہ کم تیرے کرن والا نہیں اوہ کم مولوی اکبر دے کرن والا اے“ ہر نام سنگھ نے کہیا۔

”آپے کم مولوی اکبر کر لوے گا۔ تسیں تیاری کرو تہاں نوں پار ٹپائیے۔ جے ہتے خاں نیں

حملہ کر دتا تے کوئی سکھ ماریا گیا تے میں اگلے جہان تائے مراد خاں نوں کیہ جواب دیاں گا؟“

”ہے نا بھولا۔ اوئے قادر داد خاں! سانوں اک دن وچ کجھ نہیں ہون لگا۔ میں

مراد خاں دی میت چھڈ کے نہیں جاسکدا۔ آہو۔ نالے تیرا کل نکاح وی پڑھانا اے“

”نکاح؟ میرا؟ کدے نال؟“ قاڈو ویاہ دی گل اچن چیتی سُن کے حیران ہو گیا سی۔

”پُتر! ہتے خاں دے مقابلے تے جان توں پہلاں مراد خاں نیں مینوں تے مولوی

اکبر نوں اپنی حویلی بلایا سی تے کہیا سی کہ جے مراد خاں تے تسیں جیوندے رہو تے صُغی

تے قارو دا نکاح پڑھا دینا۔ ہن سمجھ گیا ایس نا؟ میں اج رات نہیں کل رات فرید پور
چھڈاں گا۔“

”چنگا جیویں تیری مرضی پر گھر میت پئی ہووے تے اوتوں نکاح پڑھیا جارہیا
ہووے۔ کجھ چنگی گل نہیں لگدی۔“

”دیکھ قادر داد جس طرحاں مرن والے دا حکم توں اپنی چھیتی پورا کرنا چاہنا ایس تے
فکر مند ایس اُنج ای میں چاہنا واں مرن والے دی میں اچھتیا پوری کراں۔ آہو۔ جاہن جا
کے سوں جو ہونا سی ہو گیا۔“

”توں وی چا چا سوں ہن تینوں وی نیندر آئی وی ہووے گی۔“

”نہیں مینوں کوئی نیندر نہیں آئی پتر۔ مینوں اج رات کیویں نیندر آسکدی اے؟“

”نیندر تے مینوں وی نہیں آئی ہوئی۔ میں تے چل کے حویلی بہنا واں“

”ہور کون کون نہیں حویلی؟ ہر نام سنگھ نہیں پکھیا۔“

”سارا پنڈ ای اکٹھا ہویا ہویا اے۔“

”چلو فیراسیں وی چلیے حویلی۔ میں گھر آیا ساں کہ پریتو جا کے صُغی لاگے بیٹھے۔ پتا

نہیں اوس معصوم دا کیہ حال اے؟“

”رب ای جاندا اے چاچا۔ مینوں تے دیر ای ہوئی اے صُغی نوں ملیاں۔“

”قادر دا پتر بہت بُرا ہویا۔ مراد خاں بندہ نہیں سی، پہاڑ سی پہاڑ۔ دل گردے والا،

انگ پالن والا۔ اوہ جو کہندا سی اوہدے اُتے عمل کردا سی واہ اوئے پٹھانا۔ تینوں کتھوں

لہھیے، ہر نام سنگھ دیاں اکھاں دچوں اتھرو ڈگ ڈگ کے اوہدی داڑھی وچ اٹکن لگ پئے۔

پھر اوہ دوویں اٹھے تے مراد خاں دی حویلی ول تڑ پئے۔

مراد خاں نال ایس کر کے مپتہ لائی رکھیا سی پئی مراد خاں نماز نہیں پڑھدا۔ رب دے حضور
اوہدی بخشش لئی دعاواں منگدا رہیا۔

سویر نوں سائیں سپ دی اکھ گھٹی اوس اکھیاں ملیاں۔ گودڑی دی بگل وچوں نکلیا
تے کھلو کے نعرہ ماریا:

رب رب کہوتے سدا راضی رہو!

جو کریں گا سو بھریں گا۔

فیراوس دیکھیا کہ بہت سارے لوک اک منجے دے آ لے دوالے چپ چان دھوناں

نیویاں پا کے بیٹھے ہوئے نیں تے منجے تے کوئی لمی تان کے سٹا ہویا اے۔ اوس اپنی

گودڑی سنبھالی، مکھیز موڈھے اُتے چائی تے ہولی ہولی پیر پُندا مولوی اکبر دے کول جا

کھلوتا۔ اوہدے گھنگر وواں دا چھکار ساری حویلی دی چپ وچ گونج کے چپ ہو گیا۔

”مولوی جی! مولا خیر کرے کیہ گل اے؟“ اوس مولوی اکبر نوں پکھیا سارے لوک

سائیں سپ ول اکھاں پاڑ کے تکن لگ پئے۔ اوہناں دیاں اکھاں وچ افسوس دُکھ تے

غصہ سی۔ غصہ ایس لئی پئی مراد خاں رات لڑائی وچ مر گیا اے تے بھنگ پین والے گندے

ملنگ نوں اے تیک پتا ای نہیں۔

”سائیں جی! رات جے خاں نیں فرید پور دے سکھاں نوں قتل کرن لئی حملہ کیتا تے

مراد خاں سکھاں نوں بچاؤ ندا بچاؤ ندا بیرم خاں دے ہتھوں مر گیا۔“ مولوی اکبر نیں دسیا۔

سائیں سپ کجھ دیر چپ رہیا جیویں اوہ مولوی اکبر دی گل سُن کے اوہنوں کھن دی

کوشش کر رہیا ہووے۔

”پچھتے فیرا مر گیا مراد خاں۔ میرا یار؟“ اوہ اُنج بولیا جیویں اوہ اپنے کولوں پچھ رہیا

ہووے۔

”آہو سائیں جی، مولوی اکبر نیں تلخی نال کہیا۔ اُنج جیویں کہیا ہووے ”آہو بیٹوفا!“

سائیں سپ مراد خاں دے منجے دی پائی نال لک لک کے بہہ گیا تے مکھیز نوں گود

وچ لیا پالیا فیراوہ سوچدا ہویا۔ نموجھانا ہو کے بولیا۔

”بابا فرید سچ فرما گئے۔“

ساری رات پنڈ دے بندے پنڈ دے آ لے دوالے ڈھانیاں بنا کے پہرہ دیندے

رہے پرہے خاں یا اوہدے پتر بیرم خاں نیں حملہ نہ کیتا۔ مولوی اکبر تے پنڈ دے بڈھے

ٹھیرے مراد خاں دی میت کول بیٹھے رب رب کر دے رہے۔ مولوی اکبر جن ساری عمر

”گھر کیری کھڑی، آؤ لتھے ہنچھ
چُچو بوڑ نہ پیوہن، اڈن سنڈی ڈنچھ

بابا جی فرماؤندے نیں: ایہہ دنیا اک چھپڑی اے تے اوہدے چار چو فیروے مگر اٹھی زمین اے۔ اوہ مگر کھادی زمین جیہدے وچ گجھ نہیں ہوندن۔ چھپڑی کول ہنس آگئے نیں تے بہہ گئے نیں۔ ایہہ ہنس اللہ دے پاک بندے سمجھو۔ اوہناں ہنساں نوں تریہہ لگی اے۔ اوہ اپنیاں کچھال پانی وچ پوندے نیں۔ پرا بے پانی سین پیندے تے اوہناں نوں فیراڈ کے اُتانبہ جان دی چاہت لگ جاندی اے۔

”باوا لوکو! رب دے پیارے ایس کوڑ دنیا نال پیار نہیں ودھاؤندے۔ اوہ چھیتی چھیتی اپنے پالنہار کول جاو دی چاہ کردے نیں۔“

سائیں سپ نیں گل کر کے دھون نیویں پائی۔ لوکاں نیں اوہدی گل اُتے دھیان دتا کیوں پئی اوس اپنی گل جذبے دے پانی نال بھوں کے کہی سی۔ سائیں سپ نیں دھون چکی تے پھر بولیا..... بابا فرید سچ فرما گئے۔

چل چل گھیاں پنکھیاں جہناں دسائے تل
فریدا! سر بھریا وی چل سی تھکے کول اکل

بابا جی فرماؤندے نیں: اوہ پنچھی وی اڈاری مار گئے۔ جیہناں علاقے دسائے سن۔ فریدا! اک دن دنیا دا بھریا ہويا چھپڑ سک جاوے گا۔ صرف اللہ دے پیارے، دنیا نال پیار نہ پان والے ہمیش لئی جیوندے جاگدے رہن گے اسان تسان ساریاں نیں اک دن مرجانا اے۔ اپنے اللہ کول اوسے طرحاں چلے جانا اے جیویں میرا یار مراد خاں چلا گیا اے۔“

سائیں سپ دیاں اکھاں وچوں اتھرو ڈگ ڈگ کے گود وچ رکھی مکھیز اُتے بین لگ پئے۔ پھر اوس روندیاں اکھاں اُتانبہ چکیاں تے بولیا۔

”بابا فرید سچ فرما گئے:

فریدا! دریا دے کئے بگلا بیٹھا کیل کرے
کیل کریندے ہنچھ نوں چننے باز پئے

بابا جی فرماؤندے نیں: ایہہ دنیا دریا اے تے انسان اک بگلے طرحاں اے۔ بگلہ

دریا دے کنڈھے اُتے نازخرے کردا تر پھر رہیا اے۔ اچن چیت موت دا باز اڈاری مار کے باز اُتے حملہ کردا اے تے اوس نوں مار دیندا اے۔

دنیا دے دریا وچ اسیں خواہشاں دیاں چھیاں بگلے وانگ پھڑے رہنے آں تے پھر چپ چپٹے سٹ وٹ کے موت دا باز آجاندا اے تے سانون انج پھڑ کے مار دیندا اے جیویں بگلہ پنچھی نوں۔ ایہہ باز ہر بگلے تے حملہ کردا اے۔ اسان تسان اخیر موت دے باز دا شکار ہونا اے۔ ارج میرا یار مراد خاں ہويا اے کل میں ہو جاواں گا۔ پرسوں مولوی اکبر چوتھ کوئی ہوز۔“

مراد خاں دی میت دے آلے دوالے بیٹھے سارے لوکاں دیاں اکھاں وچ اتھرو سن۔ مولوی اکبر اپنی پگڑی دے لٹنا اپنیاں اکھاں پونچھ رہیا سی۔ تھوڑی دیر چپ رہ کے سائیں سپ فیر بولیا:

فریدا! کوٹھے منڈپ ماڑیاں ات نہ لایئے چت
مٹی پئی اتو لوں کوئی نہ ہوسی مت

بابا جی فرماؤندے نیں: اے فریدا! دنیا دے کوٹھیاں، محلاں تے حویلیاں نال اپنا چت نہ لا۔ ایہناں کوٹھیاں، حویلیاں تے محلاں نیں اخیر ڈگ پینا اے تے ایہناں دے اُتے انتولی مٹی پے جانی اے۔ ایہناں نظروں نیں آنا۔ ایہناں دی شان نیں تیرامت نہیں بننا۔ اصل پیار رب نال پاتے رب دے کول چلا جا ایویں جیویں میرا یار مراد خاں چلا گیا اے۔“

سائیں سپ نیں مکھیز گود وچوں چک کے موڈھے اُتے رکھی تے اُٹھ کے کھلو گیا۔ ساریاں لوکاں اُتے اُن نظر ماری۔ اوہدیاں اکھاں لال ہو گئیاں سن۔ پھر سائیں سپ نیں ”رب رب کہو تے سدا راضی رہو“ دا نعرہ ماریا تے گھنگھر و چھنکاؤندا حویلی چوں باہر نکل گیا۔ لوک اپنے اتھرو پونچھن لگ پئے۔

سورج دی ٹلکی اُتانبہ آگئی سی تے سارے پنڈ وچ چپ دا ہونجا پھر گیا سی۔ تھوڑی دیر بعد قادیو۔ فوجی رستم خاں تے ہرنام سنگھ کہنیاں چکیاں حویلی آئے۔ اوہ مراد خاں دی قبر کڈھ کے آئے سن۔

مولوی اکبر نیں مراد خاں دی میت نوں غسل دتا تے فیر پنڈ دے سارے مسلمان

تے سکھ ہندو اوہنوں دفنان لئی قبرستان لے گئے۔

اوس ے دن شاہ ویلے مولوی اکبر نیں قادو تے صُحی دا نکاح پڑھا دتا۔ قادو دی بے بے رسم دے طور تے صُحی نوں مراد خاں دے گھروں ٹور کے اپنے گھر لے گئی۔

(13)

نکاح دے بعد مولوی اکبر، ہرنام سنگھ، قادو تے فوجی رستم خاں نیں صلاح کیتی پئی فرید پور دے سکھ دن ڈُبن توں پہلے پہلے راوی پار کر جاؤن۔ قادو نے فیروزے نوں ملاحاں ول بھیجیا کہ اوہ ڈیگر ویلے پتن توں اگے پچھے ہون دی کوشش نہ کرن تے بیڑیاں لنگھائی لئی تیار رکھن۔

ایہہ فیصلہ ایس واسطے کیتا گیا سی پئی بے سکھ اک ہور رات راوی نہ پٹے تے ہو سکدا اے تے خاں تے اوہدا پتر بیرم خاں پھر جتھ لے کے حملہ نہ کر دین۔

دو پھرنوں جد قادو گھر گیا تے بہت ساریاں زنانیاں اوہدی ماں کول پھوڑی اُتے بیٹھیاں ہوئیاں سن اوہناں عورتاں وچ صُحی وی کچھو کچھو ہو کے بیٹھی سی تے اوہدے سر اُتے اوہو پُرانی پھلکاری سی جیہڑی اوہ اُپر لے کے وساکی دا میلہ دیکھن گئی سی تے پھر ہسپتال وچ قادو دے نال۔ قادو نوں سمجھ نہ آئی کہ اوہ مراد خاں دے مرن اُتے رووے یا صُحی نال ویاہ ہون کر کے ہسے۔ اوہ روون تے ہسن دی دہلیز اُتے کھلوتا ہو یا سی تے سوچ رہیا سی پئی کیہ کرے۔

”کاکا! ہرنام سنگھ تے دو بے سکھ بھرا جے، اج رات نہ جان تے تُوں اوہناں دی روٹی پکا لے“۔ مائی روڑی نیں کہیا۔

”بے بے! اوہ اج دن ڈُبن توں پہلاں راوی پار کرنا چاہندے نیں“ قادو نے ویڑھے وچ کھلوتیاں کھلوتیاں کہیا۔

”اوہ اک رات ہور نہیں نک سکدے؟“ اوہدی بے بے نیں پچھیا۔

”نہیں بڑا مشکل اے۔ اوگرے دے لُبانے اج سویرے پتن پار کر گئے نیں۔

سکھاں دے باقی پنڈ وی چلے گئے نیں“ اوس اپنی بے بے نوں دسیا۔

”کاکا۔ اگے ساڈا بڑا نقصان ہو گیا اے۔ ہن کسے نال نہیں لڑنا“ ماں نیں نصیحت کیتی۔

”بے بے! اسیں اگے کبیدے نال لڑن گئے ساں؟ ہن بے کوئی گھر آ کے مارنا

چاہوے تے پھر لڑائی دے بغیر چارہ کوئی نہیں۔“

”تُوں سویر دی روٹی وی نہیں کھادی کاکا۔“

”بھکھ ہووے تے روٹی کھاواں۔ بھکھ ای مرگئی اے۔“

”کاکا! تُوں سویر دالم کر کر کے تھک گیا ایں۔ دو گھڑی بہہ کے آرام کر لے۔ توں

رات دانیندرا وی ایں۔“

”چاچا ہرنام سنگھ تے دو بے خیری سلّا نال راوی پار کر جاؤن تے آرام کراں گا۔“

قادو ایہہ گل کر کے ہرنام سنگھ ول تڑ پیا۔

پنڈ دے سارے سکھ تے تلسی داس چیز وست بخہ کے تیار ہو گئے سن۔ بنازی نیں

فرید پور چھڈن توں انکار کر دتا سی۔ اوہ کہندا سی میرے وچ ہندوواں والی کبھڑی گل

اے پئی میں ہندوستان جاواں۔ ساری عمر تے مسلماناں نال بہہ کے روٹی کھاندا رہیا واں

تے پانی پیندا رہیا واں۔ میں تے ہن سونہہ وی ایمان دی چکنا واں دھرم دی نہیں۔ شانتی

نیں وی بڑا زور لایا پر اوہ بالکل تیار نہ ہویا۔ اوہدے ایس فیصلے نیں تلسی داس تے شانتی

توں زیادہ چرن سنگھ تے درشن سنگھ نوں دکھ دتا۔

پنڈ وچ چار گڈھے سن۔ دو سکھاں دے تے دو پٹھاناں دے۔ پٹھاناں دے

گڈھیاں اُتے فوجی رستم خاں تے دُلا گاڈھی وان بن گئے تے سکھاں دے گڈھیاں

اُتے زرنجن سنگھ تے درشن سنگھ۔ فیصلہ ایہہ ہو یا پئی جیہڑے سکھ ذرا غریب تے نتھا دین نیں

اوہناں نوں پہلے پتن تے پہنچایا جائے۔ اوہ ایہہ نہ سمجھن مسلماناں نیں لحاظ ملاحظے والے

سکھاں دی مدد کیتی اے تے غریباں دی سار نہیں لئی تے وات نہیں چھٹی۔

پنڈ دے سارے مُنڈیاں نیں منڈا سے بٹھے ہوئے سن تے اوہناں دے ہتھاں وچ

ڈانگ سوٹے تے برچھیاں بلماں سن۔ شیموں وی اپنے پر نے دا ٹھاٹھ بٹھ کے تے ہتھ

وچ اپنی بلی ساری تلوار پھڑ کے اپنے پیو دی گڈھ اُتے بیٹھاسی۔

سبھ تُوں پہلی گڈھ سورج ڈھالے پین نال تلسی داس، شانتی تے اوہناں دے گھر

دے سامان نوں لے کے پتن ول تڑی۔ ایہہ گڈھ فوجی رستم خاں دی سی۔

فرید پور دے مسلمان اپنے پنڈ دے سکھاں نوں بچان واسطے تے پتن نوں پار کرن واسطے جانا تلی اُتے رکھ کے کم کر رہے۔ اوہ اوہناں دی حفاظت کر دے ہوئے اپنے پنڈ دا سردار بندہ دی مروا بیٹھے سن۔ پر فیروزی بعض سکھاں نوں یقین نہیں سی آیا پئی مسلمان دل دے ساکھل تے وعدے دے پکے نہیں تے اوہ اپنا وعدہ توڑ چارھن لئی جان دی بازی لوا بیٹھے نیں۔ خاص طور تے سکھ عورتاں بہت ڈریاں ہوئیاں سن۔ اوہ آپس وچ اک دوجی نوں کہندیاں سن کہ مسلماناں نہیں مسلمان ملاحاں نوں کہیا ہویا اے کہ بیڑی جس ویلے دریا دے وچکار ہووے ڈوب دیوتاں پئی سکھ رُڑھ پڑ جان۔ ایہہ غلط پراپیگنڈہ شانتی تے چرن سنگھ دی گھر والی ہر نامی داسی۔ اوہ اک طرحاں سکھ زنانیاں دیاں لیڈرانیاں بنیاں ہوئیاں سن۔

فیصلہ ایہہ کیتا ہویا سی کہ جیہڑے لوک پتن اُتے آون اوہ سامان بیڑی وچ رکھن تے نالو نال راوی پار کر دے جان تاں بے کم چھیتی مک جاوے پر سکھ مرد تے عورتاں بیڑی وچ نہیں سی بہندے۔ اخیر تلسی داس نیں قاؤ نوں کہیا کہ اوہ آپ ہر بیڑی وچ ہووے کیوں بے اوہناں نوں مسلمان ملاحاں اُتے وشواش نہیں۔

قاؤ نے اپنی گھوڑی دارسہ بیڑی بن والے ککے نال اُڑنگیا تے کھونڈ پھڑ کے بیڑی وچ جا کھلوتا۔ اوہدے کھلون نال سارے ای لوک بیڑی وچ بہہ گئے تے بیڑی تڑ پئی اوہ لوکاں نوں پارے کنڈے اُتار کے پلٹ آیا تے فیروزی تیار بیڑی وچ جا چڑھیا۔

سردار ہر نام سنگھ اُزلے کنڈھے روندیاں تے ڈسکدیاں سکھ تیویاں نوں چپ کرارہیاں سی۔ گڈھے آرہے سن۔ لوکاں نوں تے لوکاں دیاں چیزاں نوں پتن اُتے اُتار رہے سن تے فیروزی جا رہے سن۔ جیہڑے مُنڈے سکھاں دے گڈھیاں دی حفاظت لئی مقرر سن اوہ خزانے دے سنتریاں وانگ چوکنے تے ہوشیار سن۔ گڈھیاں توں سامان اُتارن والے جوان مُدھکو مُدھکی ہوئے دے سن پر اوہناں دے متھے اُتے اک وٹ نہیں سی۔ بیڑی وچ کھلوتا ہویا کلکیاں مچھاں تے گول سونے مکھڑے والا قادر داد ہمت تے دلیری دا مجسمہ جا پدا سی۔ قاؤ دا فوجی تجربہ فرید پور دے سکھاں دے بڑا کاری آیا سی۔ اوس پہلے توں

حساب لایا ہویا سی کہ چار گڈھاں دے دس پھیرے۔ فرید پور دے سارے سکھاں نوں پتن اُتے پہنچا دین گے۔

تُو پھیرے لا کے گڈھے دسویں پھیرے فرید پور گئے ہوئے سن۔ سورج دی ٹکلی ڈبن وچ حالی دیراے۔ سورج سکھاں نوں راوی دے پر لے کنڈھے ڈبے گا۔ قاؤ نے راوی دے اڈھ وچکار جاندی بیڑی وچ کھلوتیاں سوچیا تے اطمینان دا لما ساہ لیا۔ آخری پھیرے دی پہلی گڈھ فوجی رستم خاں تے شیموں لے کے پتن اُتے پہنچے۔ اوہدے بعد دُتے دا گڈھا آیا تے دُتے دے بعد زرنجن سنگھ دا۔ درشن دا گڈھا آخری پھیرے دا آخری گڈھا سی تے اوہ کتے نظر نہیں سی آؤندا۔ فرید پور تے راوی پتن دے وچکار بیلا وی سی تے کما دے اُپے اُپے کھیت وی۔

گڈھا خراب نہ ہو گیا ہووے رستے وچ“ قاؤ نے بیڑی وچ کھلوتیاں سوچیا۔
”زرنجن سیہاں! درشن سنگھ دا گڈھا نہیں لبھدا۔ کتھے اے؟“ قاؤ نے زور نال آواز مار کے پچھیا۔

”گڈھا اوس لدھ لیا سی تے سلکھن سنگھ، پرتیو گڈھے وچ بہہ گئے سن۔ دلدر سنگھ حویلی وچ اپنی جتی لبھ رہیا سی۔ میرا خیال اے دلدر سنگھ دی وجہ نال ڈیری ہوئی اے“
”آؤندا تے میں اوہنوں جتیاں مارنا واں۔ سارا پنڈ راوی ٹپ گیا اے تے دلدر سیہاں اے تیک جتی لبھ رہیا اے بیوقوف دا پتر نہ ہووے تے۔“
سردار ہر نام سنگھ غصے وچ آ گیا سی۔

”ڈلتا! اوہ کون نئے آؤندے نیں بیلی وچوں؟“ زرنجن سنگھ نیں دو بندیاں ول اشارہ کر کے پچھیا۔ دوویں بندے سکھ سن تے ریت وچوں دی تسی آؤندے سن۔

”ایہہ تے درشن سنگھ تے دلدر سنگھ نیں“ فوجی نیں گویا لایا۔
”آہو۔ آہو۔ ایہہ درشن تے دلدر نیں پر ہویا کیہ اے؟“ دُلا فکر مند ہو گیا۔ قاؤ بیڑی وچوں اتر کے اپنی گھوڑی لاگے کھلو گیا تے کھونڈ گھٹ کے پھڑ لیا۔

”میرا خیال اے کوئی گڑبڑ ہوئی اے“ فوجی نیں دسیا۔ قاؤ نے ککے نالوں گھوڑی دا رسہ کھولیا چنگی ماری تے گھوڑی اُتے بہہ گیا۔

”پڑتے۔ دوڑ کے جا۔ کچھ کیہ گل ہوئی آ۔ جا میرا پڑتے، ہر نام سنگھ نہیں لیلری بھر کے کہیا۔ قاؤ نے گھوڑی نوں اڈی لائی تے ریت وچوں وی سٹ دتی۔ اگانہہ جا کے اوس درشن سنگھ تے دلہہ رسنگھ کول گھوڑی کھلا ر دتی۔

بیرم خاں تے اوہدے دو ساتھیاں نیں بیلیے وچ گڈ اُتے حملہ کینا سی۔ مقابلہ کردا سلکھن سنگھ زخمی ہو گیا تے درشن سنگھ تے دلہہ رسنگھ جان بچا کے پتن ول نس آئے۔ پرتیو نوں بیرم خاں گھوڑی اُتے سٹ کے کماداں وچ ڈر گیا۔

گھوڑی دے اُتوں، قاؤ نے اشارے نال فوجی رستم خاں تے دُتے نوں بلایا تے درشن سنگھ نوں کہیا۔

”فوجی چاچے تے دُتے نوں کہنا گڈ تے سلکھن سنگھ نوں لے کے پتن اُتے آجان۔ میں پرتیو نوں لیاؤنا واں“۔ ایہدے بعد قاؤ نے گڈیاں دارستہ چھڈ کے گھوڑی کماد دے کھیتراں ول سٹ دتی۔

”رب ای اے مینوں میرے مقصد وچ کامیاب کرے۔ اوہ تن نہیں تے میں اکلا۔ ایہہ نہ ہووے میرے جان توں پہلاں بیرم خاں تے اوہدے نال دے پرتیو دی عزت نوں ہتھ پاچھے ہوں“ گھوڑی چڑھے قاؤ نے سوچیا۔ بیلاٹپ کے اوہ کماد دے اک کھیتیر وچ جا وڑیا تے گھوڑی کھلا ر کے اوس پرتیو دی چیک دی بڑھک لئی۔ پر اوہدے کنناں وچ کوئی آواز رولا یا چیک نہ پئی۔ اوس گھوڑی نوں اڈی لائی تے کھیتیر دے دوسرے پاسے جا نکلیا۔ دُور اوس تن گھوڑ سوار دیکھے جیہناں وچوں اک نیں گڑی بچکی ہوئی سی تے اوہ اگلے کماد دے کھیتیر وچ وڑن والے سن۔ قاؤ نے گھوڑی ہور تیز کر دتی اوہدے دیکھدیاں دیکھدیاں گھوڑے سوار کھیتیر وچ جا وڑے۔

ایہہ کھیتیر خان پور دے بابے مہندو دا سی تے اوہدے وچکار اک گڈھیال تے ڈنگر پتن نوں اک کوٹھا وی سی۔

قاؤ وچس ویلے گھوڑی نسا کے ویلنے دے پلانے وچ پچھتیا تے اوس دیکھیا۔ بابے مہندو دا منڈا شاہنا دو گھوڑیاں کلکیاں نال۔ ننھ چکا سی تے تیجی گھوڑی۔ ننھ رہیا سی۔ قاؤ نوں دیکھ کے شاہنا گھوڑی دارستا چھڈ کے کماد ول نسا تے اکھاں توں اوہلے ہو گیا۔ بیرم

خاں تے جیدہ پرتیو نوں گڈھیال وچ دھو کے مار کے چپ کر رہے سن پھال مار کے قاؤ و گھوڑی توں اُتریا تے گڈھیال دے دروازے وچ کھوٹڈ اُلا ر کے کھلو گیا۔

”بیرم خاں۔ جیدیا۔ سوٹے لے کے باہر آ جاؤ“

گڈھیال دے سیونک کھادے بُو ہے نال قاؤ دی آواز پتھر وانگ وئی۔

”تُوں اندر آن کے دیکھ“۔ بیرم لکاریا۔

قاؤ نے زور نال دروازے نوں کت ماری تے دروازہ اندر والے پاسے ڈگ پیا۔ قاؤ و آپ سٹ مارن تے کھان لئی تیار ہو گیا۔

جیداتلوار اگے ودھا کے، دند پی کے گولی دی سٹ وانگ اندروں باہر آپا۔ قاؤ پاسا وٹ کے گڈھیال دے چتے نال لگ گیا۔ سٹ وچ جیدیا ویلنے نال جا کھرایا۔ چنگی مار کے قاؤ و جیدے کول چبھتے کھوٹڈ سروں کڈھ کے اوہدے لک وچ ماریا۔ جیداتھاں اُتے بے وس ہو کے ڈگ پیا تے بے ہوش ہو گیا۔

قاؤ و گڈھیال دے اندر وڑیا تے زور نال بولیا ”پرتیو“۔

”قاؤ ویر“ پرتیو گڈھیال دی نگر وچوں بولی۔

”بھین دیا ویرا! ذرا اگے بیر پُٹ تے سامنے بتر کے آ.....“ بیرم خاں کچھی وٹ کے تے دند پیس کے غصے وچ بولیا۔

گڈیال دے اندر ہنیرا سی تے اک پاسے سواہ نال بھریا ہو یا چنبہ تے دو جے پاسے چھوی دیاں پنڈاں سن۔ بیرم خاں چھوی دی اک پنڈ دے اوہلے کھبے ہتھ نال پرتیو دا گلا پھڑ کے تے سجے ہتھ نال برچھی تان کے کھلوتا ہو یا سی۔

”لگ پھپ کے لکارن دامزہ نہیں سامنے آ کے شکل دکھاتے وار کر۔“ قاؤ نے کہیا۔

”وار کرن توں آیا ایس میں نہیں آیا۔ تُوں پہل کر“ بیرم خاں اوسے طرحاں غصے وچ بڑھکیا۔

”پرتیو نوں چھڈ دے، تُوں میرا بجن تے میں تیرا بیلی“ قاؤ و نرمی نال بولیا۔

”میں تیرے کہن اُتے پرتیو نوں چھڈنا ہوندا تے ہتھ کیوں پاؤندا جے ایہہ تیرے

دل دی چھمک چھلو بن سکدی اے تے میرے دل دی کیوں نہیں بن سکدی“ بیرم خاں دی آواز وچ طعنہ پٹھیا ہو یا سی۔

”لے فیرنگٹرا ہوجا سجا“۔ قاؤو نے لکاریا تے کھونڈا اُلا ر کے ہولی ہولی اگے ودھیا۔ اوہدے کنناں وچ پرتیو دے لمیاں ساہواں دی شوکر پے رہی سی تے اوہدے سریر دے گرم خون دا اک اک بُکاگ دالائو بن گیا سی۔

چھوئی وچ سرسر ہوئی تے فیر برچھی دا چٹا بوہا جیہہ کڈھ کے بجلی ونگر اگے اُلیا۔ قاؤو دے تہبند دی ڈب وچ مست جیہی لگی تے فیر اوہو چٹا لوہا سپ دی جیہہ بن کے اوہدے ڈھڈھ وچ دھس گیا۔ ”مر گیا اوئے“ قاؤو دی آواز وچوں نکلیا تے اوہ ڈگدا ڈگدا سنبھل گیا۔ بیرم نیں سر چکیا تے ہسیا پر قاؤو دے اُڑے ہوئے کھونڈ دے اگے۔ اوہدے سر دی کھوپڑی انج ٹٹی جیویں نئے ہدوانے اُتے ڈانگ وچے تے اوہ ٹوٹے ٹوٹے ہوئے جائے۔ پرتیو دے گلے اُتوں بیرم دا ہتھ چکیا گیا تے اوہ دوڑ کے آئی تے قاؤو دے سینے نال لگ پئی۔ پھر اوس قاؤو دیاں حریاں اکھیاں ول تکیا تے سوالیہ نشان بن کے رہ گئی۔

قاؤو نے کھونڈ سٹ دتا سی تے دوویں ہتھ اپنے ڈھڈ اُتے رکھے ہوئے سن۔ اوہ اوسے انداز وچ گڈھیال دے باہر آیا تے گھوڑی لاگے آکے کھلو گیا۔ پھر اوس پرتیونوں خون نال گپن ہتھاں نال لکوں پھڑ کے گھوڑے تے چڑھایا تے آپ ہبلا مار کے چڑھیا۔ گھوڑی نوں اڈی لائی تے پتن ول سر پٹ دوڑ پیا۔

جد اوہ پتن تے پہنچیا اوہدے پنڈ دے بندے تے بیڑیاں دا پور اوہدا تے پرتیو دا انتظار کر رہے سن۔ پرتیو چھال مار کے گھوڑے توں اُتری تے قاؤونوں اتارن لگ پئی۔ جد باقی لوکاں نیں ویکھیا پئی قاؤو دے کپڑے خونوں خون ہوئے ہوئے نیں تے اوہ وی دوڑ کے اوہدے لاگے آگئے۔

”ایہہ کیہ ہویا مُنڈیا؟“ فوجی نیں گھبرا کے پچھیا۔

قاؤو دیاں اکھیاں ہنیرا سی تے اوہدا حلق خشک ہو گیا سی۔ اوس کجھ کہنا چاہیا پر بول اوہدی زبان تے نہ آسکے۔ قاؤو گھوڑی دا سہارا لے کے کھلوتا سی۔ جد اوہ زمین اُتے ڈگن لگاتے فوجی نیں اگانہہ ودھ کے اوہنوں پھڑ لیا تے سینے نال لالیا۔

”قاؤو مر رہیا اے“ اوہ بھگی ہوئی آواز وچ بولیا تے شیموں سمیت سارے لوک اوہدے ہور نیڑے آگئے۔ فیر پرتیو اگے ودھی اوس، قاؤو دا سجا ہتھ پھڑیا۔ اوہنوں چمپیا تے

اکھیاں نال لا کے ڈھائیں مار کے رون لگ پئی۔

شیموں نیں ایہہ کجھ ویکھیا تے ہر نام سنگھ وی لاٹھی پھڑ کے کھلو گیا تے رون ہگتا ہو کے اُپئی اُپئی بولن لگ پیا۔

”چلو پتن تے چلو۔ بیڑیاں وچ بیٹھو..... پرتیو آگئی اے۔ چلو چھیتی کرو، بھا قادر

داد شہید ہو گیا اے تے تاں کیہ اے؟..... میں جو ہیگا واں“

سارے لوک سر سٹ کے پتن ول ٹر پئے۔ پرتیو قاؤو دے ہتھ نوں اکھاں نال لا کے روندی رہی۔ اخیر اوہدا باپو اوہدے کول آیا تے بولیا۔

”دھیے! اوہدی قوم ہمیشہ جیوندی رہندی اے۔ جس قوم دے لوک نیکی واسطے مرنا جاندے نیں۔“ فیر اوس پرتیو دی بانہہ پھڑی تے پتن ول لے ٹر پیا۔

جد سارے لوک بیڑیاں وچ بہہ گئے تے شیموں نوں تسلی ہوگئی پئی اوہ خیریں مہریں ہندوستان اُپر جان گے اوہ پلٹیا تے اپنے فوجی بیوکول نمو جھان ہو کے کھلو گیا۔

فوجی نیں قادر داد دی لوتھ اپنے لگ اُتے سٹی تے پنڈ ول ٹر پیا۔ شیموں اوہدے چکھے نکلے نکلے قدم پُٹ رہیا سی..... فیر اوہ زور نال ہسیا تے نعرہ لاؤن دے انداز وچ بولیا، ”میں پاکستان آں، میں پاکستان آں“۔

دور ہندے وچ سورج ڈب رہیا سی تے اوہدی لاکھی رنگ رشنائی نال قادر داد دے پنڈ دی مسیت دے چٹے منارے سونے دے پانی وچ نہا رہے سن۔

فوجی قادر داد دی لوتھ لے کے چانن تے ہنیرے دی سرحد اُتے چل رہیا سی تے قادر داد دی ماں تے اوہدی دوہٹی اپنے گھر دی کندھ اُتے پیٹھیاں اوہدی اڈیک کر رہیاں سن۔